

A MAGY

A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE
SZENT ISTVÁNIG

IRTA

PAULER GYULA

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

UJ FOLYAM, XLII. KÖTET
1899—1901. CYCLUS

A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE
SZENT ISTVÁNIG

IRTA
PAULER GYULA

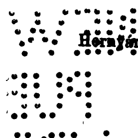
AZ 1900-DIK ÉVI ILLETMÉNY ELSŐ KÖTETE

A
[MA]GYAR NEMZET TÖRTÉNETE
SZENT ISTVÁNIG

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÁLTAL
PESTI HAZAI ELSŐ TAKARÉKPÉNZTÁR-EGYLET FÁY-ALAPÍTVÁNYÁBÓL
JUTALMAZOTT MŰ

IRTA
PAULER GYULA
M. AKAD. R. TAG

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1900.

Hornyánszky Viktor csász. és kir. udv. könyvnyomdája.

TARTALOM.

ELŐSZÓ.

A jelen munkát a magyar tudományos Akadémia megbizásából irtam, mely, miután a Pesti hazai első takarékpénztár-egyesület Fáy-alapitványából kitűzött kérdésre: „Adassék elő, önálló kutatások alapján, a magyar nemzet története, ethnikai minőségének meghatározásával, a honfoglalástól Gejza fejedelem haláláig", 1892-ben, 1894-ben sikertelenül hirdetett pályázatot: a takarékpénztár kivánságára 1896-iki nagygyűléséből a feladat megoldására a megbizás útját választotta, s engem tisztelt meg bizalmával. Kitűzött feladatom volt: megirni a magyar *nemzet* történetét a honfoglalástól Szent Istvánig. El kellett tehát mondanom: ki? mi? volt az a magyar, ki a IX. század végén a Tisza-Duna mentére leszállott? kit talált itt a mai hazában? kivel kellett megverekednie, hogy e hazát megszerezze? mikép csapott ki, mint a háborgó ár, mikor már medrét betöltötte, a szomszédba és dúlta Európa közepét vagy hetven esztendeig? mily változáson ment át ezalatt benn, a hazában, gazdaságilag, erkölcsileg? mikép járult végre e változáshoz, mint új tényező, a keresztény vallás, melynek terjesztését, uralkodásra jutását egy erős ember és még erősebb asszony tűzték ki czéljukul, és megállok ott, hol ez erős ember sirba hanyatlik, és nagy fia — Szent István — veszi kezébe

és segiti diadalra a kereszténységnek és a magyar czivilizácziónak nagy művét.

Külsőleg véve a dolgot: csak a honfoglalásnál kellett volna kezdenem; de mert meg kellett ismertetnem *Árpád* magyarját, nem mellőzhettem, hogy ne vizsgáljam korábbi sorsát, hazáját, a mennyire csak mai tudásunk engedi. Régi krónikáink hasonló feladattal a magyar történetet a vízözönnel vagy a Babel tornyával kezdték és a nemzet ősét Noé fiai közt keresték. Újabb kutatók, bibliai naiv hit, de azért nem hiszékenység nélkül, némi tudással és sok merész hypothesissel ezer évekre visszamennek Ázsia belső pusztáira, s ott a nomád törzsek, alakuló és szétbomló népek zavarodásában felismerni vélik a magyar nemzet őseit vagy már magát a magyar nemzetet. Én nem vagyok, nem voltam oly merész; megelégedtem azzal az idővel, és ott kezdem meg elbeszélésemet, mikor az ősöket már a történelem világánál megtaláljuk, mint népet, ha nem is még mint nemzetet, melynek már külön neve, külön hazája van a nélkül, hogy kutatnám, mikor? mily úton? mily módon? jutott oda, mikor az altáji, mondjuk: turáni népek Ázsia belsejében megmozdultak, s egy részük a mai európai Oroszország legnagyobb, északi és középrészét a Balti tengerig megszállotta. Nem kutatom, mert történeti eredményre, kellő adatok hiján, *még most* legalább, nem juthatunk, nem juthatunk még a nyelvészet segítségével sem, mert ennek az aránylag új tudománynak értékét nem szabad ugyan kicsinylenünk; több vívmánya olyan, hogy fölér a legbiztosabb históriai adattal; de nagyon sok esetben adatai nagyon is problematikusok és gyakran maguk is, kellő megérthetésük végett, a história támogatására szorulnak,

nemhogy már előre felvilágositanák. Így, mikor a szókölcsönzés *sokféle* lehetősége forog fenn: csakis a történelem lehet, megállapitván a népek érintkezéseit, némileg biztos útmutató arra, hogy melyik lehetőség járhat legközelebb az igazsághoz.

A magyarokról legelőször a byzanczi irók szólnak, Georgius monachus, Bölcs Leo császár Taktikájában, melynek első kritikai kiadását most késziti elő Vári Rezső, és biborban született Konstantin császár, a középkori Európa északi és keleti részének Herodotosa, mint egy franczia író, Rambaud A. M., nevezi. A byzantinusokat, a mennyiben a Magyar Honfoglalás Kútfőiben, melyeket a millenium emlékére most ad ki a magyar tudományos Akadémia, benn nem foglaltatnának, bonni kiadásukban használom. Közvetetlenül is, de még inkább közvetve világositják fel történetünket a X. század arab irói: Ibn Roszteh, Ibn Fadhlân, Isztakhrî, Maszûdi, Ibn Haukal, kiket gr. Kuun Géza most közöl forditással, az említettem Honfoglalási Kútfőkben. A szláv források, főleg a Nesztor-féle orosz krónika, csak némi, halvány sugarat vetnek korszakunkra; többet, sőt sokat köszönhetünk a nyugoti, főleg német forrásoknak a honfoglalás, majd a később folyó, pusztító kalandokról, melyek nemzetünk ittlétének több, mint első félszázadát, úgy szólván, teljesen betöltik. Hazai kútfőink aránylag késő keletűek, de azért mégis nyujtanak némi használható adatot korszakunkra, legkevesebbet talán az, kit majdnem másfél századig, a legújabb időig, a honfoglalás classicus történetirójának tekintettünk: Anonymus, Béla király névtelen jegyzője. E forrásokról tüzetesen e munka I. függelékében szólunk.

Becses felvilágositást köszönhetünk a nemzet

későbbi fejlődésének, Szent István törvényei egy-két adatának; mert némely kérdésre nézve majdnem apodicticus következtetést vonhatunk belőlük a régi korra. Támogatnak az analogiák is, melyeket újabbkori, ha nem is rokon fajú, de rokon természetű török népek: a kirgizek, a szibériai burjatok, a kalmukok, vagy Bálint Gáborral írva: kálymikok, s az eltörökösödött magyaroknak, a baskiroknak, életében találunk. A magyar-baskir rokonság, vagyis inkább azonosság kérdését e munka III. függelékében vitatom. Vámbéry Ármin érdeme, hogy ezekre a pusztai népekre figyelmeztetett, azok megértésére bennünket képessé tett; s *ezért* örömmel megbocsáthatjuk neki sok szerencsétlen állítását, melyeket a magyarok eredetéről koczkáztatott. Egyes újabb dolgozatokat a maguk helyén méltánylok; nem mulaszthatom azonban már itt sem kiemelni, különösen az őstörténetre nézve, Munkácsi Bernát működését az „Ethnographia“ néprajzi folyóiratban, s a német munkák közül, a külföldi kalandok tekintetéből: Dümmler E., Geschichte des Ostfränkischen Reiches; Waitz Gy., Heinrich I., és Köpke-Dümmler, Otto der Grosse-jét, a magyarok közül pedig Szabó Károly munkáját a „Vezérek korá“-ról, melyet, habár javarésze már elavult, mégis még haszonnal forgathatunk. Mindez azonban kevés; kevés az is, mit nemzetünk európai első századáról tudunk, s ennélfogva arról nagy terjedelmű munkát írni nem lehet, ha csak helytelen compositióval felesleges dolgokkal nem foglalkozunk, a Névtelen jegyzőből, a krónikákból oly dolgokat el nem mondunk, melyeket igaznak nem tarthatunk, vagy véleményeket nem reproducálunk és czáfolunk, melyeknek megczáfolásából még arra a kérdésre, mi lehet az igaz-

ság? semmisem következik. A kevésből is azonban kitűnik, hogy a IX., X. század magyarja szilaj, nyers, nem ritkán vérengző faj volt, de azért mégis megismerszik benne a mai magyar ember, mint megismerszik harczaiban a magyar huszár.

Budapest, 1900. május 21.

Pauler Gyula.

I.

Rokon népek.

A magyart, mikor a történelemben legelőször feltünik, a mai európai Oroszországban találjuk. Ez Oroszország délkeleti részeiben, a Jaiktól s a Kaspitengertől a Dnieperig, az Uraltól délnyugotra kiágazó Obscsei Szyrt-halomháttól s a Volga jobbpartján, az erdős, fekete föld határától: a Kaukázus aljáig s az Azovi- és Fekete-tengerig terjedő sík puszta — Steppe — vidékén, körülbelül oly nagy területen, mint monarchiánk, a német birodalom. orosz Lengyelország és a Svájcz együttvéve, a IV. századtól a IX. század végéig népet nép után, nevet név után látunk feltünni és ...enyészni, vagyis inkább elbukni, elmerülni az egy...ást kergető, „barbár“ törzsek tengerében. E nép...ándorlásban, hogy ne mondjam, hullámzásban két ...ányt különböztetünk meg. Az egyik keletről, Ázsia ...elől, a pusztából indul ki, a hol, általjában véve, török ...épek laktak, és nyugotra tart; a másik északról, ...rdős vidékekről, azoknak a népeknek köréből vonul ...e délre, melyeket, jobb név hiányában, ma is még ... régi hazában lakó legnyugotibb törzsük nevéről itt ...innek nevezünk, egyelőre a Fekete-tenger közelében ...megállapodik, és csak a VI., VII. században fordul, ...hol keleti, hol nyugoti irányba. A keletről nyugatra való ...vándorlást a IV. század utolsó negyedében — 375-ben ... — a hunok kezdték meg, a kik a Kaukázustól északra,

a Dontól és Maeotis-tótól — az Azovi-tengertől — keletre laktak, a déloroszországi síkságon végigrohantak, s a Duna s Tisza mellékén a római Daciában és Pannoniában, melyeket a VI. század tudákossága a görögök ideje óta ismeretes nevű Scythia végső határának tartott — állapodtak meg. [1]) Míg a hunok vezértörzse Attila király alatt Európa közepén világbirodalmat alkotott: a Fekete-tenger északi partján, a Dniepertől keletre, feltünnek a bolgárok, kik messze északkeletről jöttek, a Volga *bal partjának* arról a sűrű, erdős vidékéről, a hol a nagy folyó, keleti irányát megváltoztatva, délre fordul, s a keletről jövő Kamával egyesül. [2]) Mögöttük a Donecz táján a kozárok, vagy, mint néha a görögök és góthok nevezték, akaczirok nemeit és ágait találjuk, erős, vitéz népet, mely a földmívelést nem ismerte, marhatenyésztésből és vadászatból élt, a bolgárokkal egy faj volt, egy nyelvet beszélt, a bolgár őshaza egyik, Berzulia, részéből jött le délibb vidékre, és most, az V. század derekán, szintén a hunok, Attila fönhatósága alá ker...
Kevéssel utóbb, a tájt, mikor Attila meghalt (4...
és fiai a hun birodalom védelmében a fellázadt g...
törzsek ellen mai hazánkban jobbára elvérz...
„Scythia“ keleti részében megint mozgalom tám...
szaragurokat, fehér ugorokat, az urugokat, onogu...
kik a Kaukázus északnyugoti aljában laktak, n...
madták és székeikből kiűzték a szavirok; ezek ...
a Volga mellől az avarok elől menekültek, kiket n...
az „Ocean“ mellől, vagyis a Kaspi-tenger keleti ...
járól jövő, „tengeri köd és griffek elől“ futó ...
kergettek. Ez ár első hulláma: a szaragurok a...
rokra vagy akatzirokra estek, velük összeverek...
...ket legyőzték, s kevéssel utóbb már együttesen ...

gatták a Kaukázus felől a perzsa birodalmat. [4]) A Pannoniából, Daciából kivert hunok közül is sokan visszafutottak a Fekete-tenger mellékére, a Dnieper vidékére, mely folyót nyelvükön Varnak nevezték. [5]) A VI. század közepén, a bolgároktól keletre, a Maeotis körül, a honnan a hunok kiindultak, még mindig laktak törzsek, a kiket a hunok közé számitottak. A Don torkolatától nyugatra, a jobb parton a kuturgur vagy kutrigur, a bal parton az uturgur vagy utrigur törzs tanyázott, nyelvre, ruházatra, életmódra nézve teljesen egy és ugyanaz a nép. Tőlük tovább keletre, a Kaukázus aljában, még a szavirok laktak, mig a hunugorok vagy onogurok észak felé szorultak, s a Volga *bal* partján, a régi Bolgáriától délre eső erdős, lapályos vidéken nyestbőreikről váltak híresekké. Tőlük délkeletre, de már az alsó Volga *jobb* partján, az avarok és más hasonló törzsek tanyáztak, kiket a VI. század derekának s a VII. század elejének görög irói: Menander, Theophylactos Simocatta ogor, ogur gyűjtőnéven foglalnak egybe, és Simocatta „számánál, harcziasságánál fogva igen erős“ nemzetnek mond. [6])

Az ogur a keletről nyugatra törekvő *nyugoti* törököknek volt közös neve, mintegy ellentéte az oghuznak, melylyel a keletiebb törzseket jelölék. Ez ogurokhoz tartoztak a hunok is, a minthogy egyes törzseik nevében jobbára megtaláljuk a közös ogur nevezet nyomát, de nem tartoztak az éjszakról jövő bolgárok és kozárok, kiket a góthok és hunok történetirója Jordanes (551-ben) világosan megkülönböztet a hunok törzseitől. [7]) Nemsokára azonban, a VI. század második felében, a tulajdonképeni török név is ismeretessé lőn Byzanczban, mikor a század derekán Közép-Ázsia nyugoti részének török népei közt nagy

birodalom keletkezett, melynek fejét khagánnak n
ték, és a byzanczi irók, mint régebben scytha...
később hunnak, töröknek kezdtek nevezni minden barbár népet, melylyel a Fekete-tenger mellékén, a Kaukázuson túl megismerkedtek, érintkeztek. [8]) Ez új török birodalom szintén nyugotra terjeszkedett; véres harczban legyőzte az ogorokat.

Az ogorok vagyis avarok vezérlő törzsének egy kis része — a várkun, valami 20,000 ember — férfi, a mennyire a törökök maguk tették a „szökevények“ számát, nyugat felé menekült. Mint az efféle nomád törzsek vándorlásánál szokott lenni, a futók, mikor hirtelen, mint a fergeteg, az útjokban tanyázó, más, készületlen nomád törzsekre estek, azokat szétrobbanták, legyőzték, ideig-óráig meghódolásra kényszerıték. Megrémültek az unugurok [9]), a szavirok és más hun törzsek [10]); meghódoltak a kutrigur és utrigur „hunok“, de a várkunok vagy avarok tovább mentek, megigázták a közbeneső szlávokat, és északról a Kárpátokon át leszálltak Daciába, Pannoniába, és ott, hol Attila székelt, Baján vezérük alatt, kit, mint a törökök fejedelmét, khagánnak neveztek, erős birodalmat alapitottak (568. é.); ide utánuk jöttek, számukat szaporiták, más rokon törzsek, a tarniakok, kotzagirok, zavenderek, a kiknek számát mindössze tizezer emberre, férfire, becsülték. [11]) A török-hóditás 580-ban elérte a Fekete-tengert; elfoglalta Bosporust, a mai Kercset; legyőzte és szolgáivá tette az utrigurokat, „kik erősek, vitézek“, erejükben bizva, szembe szálltak vele: mig ugyan e tájt II. Tiberius kelet-római császár a nyugtalankodó szavirokat, kik sokszor beavatkoztak a római-perzsa háborúkba, először megverte, aztán rávette, hogy a Kaukazustól délre, „római“ földre, a Kur mellé

telepedjenek. [12]) A török hódítás azonban a Don és Volga alsó mentében nem tartott sokáig. Bár birodalmuk még a VII. században is fennállott Ázsia közepén, a Fekete-tenger és Volga vidékéről a törökök a VI. század végén visszahuzódtak. Az ogur törzsek, melyek itt laktak, egymást marczangolva, a töröktől verve, lehet mondani elzüllöttek, és lassankint még nevüket is elvesztték. Nem volt tehát e tájon hatalom, mely a kozároknak sikerrel ellentállhatott volna, mikor a VII. század elején délkeletre fordultak, a sikföldet a Kaukazusig és Kaspi-tengerig, éjszakra az alsó Volgáig elfoglalták, nyugat felé pedig 670. év táján a bolgárokat is adófizetőikké tették, kik szintén az ogur népek romjain, a kutrigurok és utrigurok földjén, az Alsó-Don mindkét partjain terjeszkedtek, de nyugot felé is több rajt eresztettek. Egyes csapataik Pannoniáig, Olaszországig is eljutottak, s egy nagyobb töredékük Isperich vezérlete alatt ép e tájt kelt át a Dunán s megalapitá a régi római Moesiaban, a Balkán aljában, a mai Bulgáriát. [13]) Mind a bolgár, mind a kozár, ogur, vagyis török népek közt, részben török földön, sokat felvett nyelvből, szokásból, kormányzatból a némileg műveltebb és jóval szervezettebb törökségtől. Főleg a kozár, mely már az V. században, mint láttuk, az ogur vagy török szaragurokkal szövetkezett, lett mindinkább keverék-néppé, melyben kétféle typust lehetett felismerni. Az egyik barna volt, „mintha Indiából származnék“, a másik szép fehér, *bár barna hajú*, kétségkívül az, a mely éjszakról jött. E finn és török elemekhez mohamedán iräniak járultak, erős, vitéz faj, kik a Kaspi-tengeren túlról, az Aral-tó mellől, Kharezmből — krónikáink Korosminájából, a mai Khivából — jöttek „az iszlam elterjedése után“, a VIII. század

elején? „kevéssel kiütött háborúk és pestis által üzetve“. A kozár a VIII. században már csak félig-meddig volt nomád. A nép tömege eleve a Kaspi-tenger mellett, Derbenttől nyolcz napi járó földre, Semenderben tanyázott, de mikor azt az északra törekvő mozlimok, a VIII. század harminczas éveiben egyszer elfoglalták, birodalmuk székhelyét áttették hét napi járó földre északra, a Volga vagy Itil mellé, a mai Asztrakantól fölfelé talán 120 kilométernyire, ott, a hol agyagos termőföldön, csupa homok közt ma Jenotajevszket találjuk. A város, Szarisen (Szárszin?), vagy Khamlik (Khanlak) a folyam mindkét partján és egy szigetén feküdt. A házak többnyire csak nemezből készült sátrak voltak. Kevés volt a vályog-épület, egyetlen egy, a mely téglából készült: a fejedelem palotája. A lakosság a városból a nyári hónapokban kiment a tanyákra gazdálkodni. Tápláléka rizs volt és hal. Némely átviteli kereskedést űztek az északról jövő prémmel, bőrrel. A nemzet élén álló főfejedelem neve khagan volt, mint az avaroknál és a törököknél. Azt mindig bizonyos családból választották, mikor beiktatták — mint a középázsiai török Ilkhanokkal történt — fojtogatni kezdték, és mikor már félig elalélt, s alig volt magánál, kérdezék: hány évig akar uralkodni? A mit az ember, úgy szólván, magán kívül mondott, törvény volt, s ha a kijelölt időt elérte, és meg nem halt, megölték, hogy másnak adjon helyet. A minisztert, hogy modern szóval éljek, ki mellette volt s a kormányzásban és hadviselésben támogatta, isának vagy szintén török néven: bégnek, „kozár bégnek“ nevezték. Kezük alatt mindig nehány ezer jól fegyverzett, zsoldos lovas volt, az ország seregének magva, kik leginkább a korozminai bevándorolt iràniakból kerül-

tek ki. A khagant fejedelmi pompa környezé. Arany trónuson ült. Tizenöt felesége és hatvan szebbnél-szebb ágyasa volt. Az isa vagy bég, ha közeledett hozzá, levetette saruját, leborult előtte, de azután jobbjára ült és kormányzott, parancsolt „keményen, szigorúan“, ekkor még csak mintegy könnyítve a khagán terhein, de lassanként előkészült, s a jövő IX. század folyamán bekövetkezett a khaganra a haremükben elmerülő, gyengébb ázsiai fejedelmek közönséges sorsa: hogy hatalma csak czímmé sülyedt, s az ország valódi urává, kormányzó királyává minisztere, a kozár-bég lett.

A kozárok hite olyan volt, mint a körülöttök levő, közéjük keveredett török népek vallása: természet-imádás, szamaniszmus, mely polytheismussá még nem fejlődött, s az egy legfőbb Istenben való hitet még megengedte. „Kezdettől fogva“ — mondák maguk — „egy Istent ismerünk, ki mindeneknek úra, kit keletre fordulva imádunk, bár máskülönben ocsmányak erkölcseink.“ A kharezmiak a mohamedan hitelveket vitték el hozzájuk, a VIII—IX. század fordulóján pedig konstantinápolyi zsidók, kiket hazájukból kiüztek, s kiknek a szomszédban, Kercsben, az azovi tengermellék kereskedésének e főpontjában már sok hitsorsosuk volt, kezdék „az egyszerű és nehézkes nép közt“, — mint a mozlim felfogás tartá — mely az európai és ázsiai kereskedés egyik főútvonalán tanyázott, hitüket, elég sikerrel, terjeszteni. [14])

A Volga mentében a kozárok fenhatósága kiterjedt — talán már ekkor is — azokra az ogur, unugur, török törzsekre, kik tőlük, tizenöt napi járó földre, a pusztán túl, a Volga bal partján, ott, a hol az erdős vidék kezdődött, a mai Szaratoffal szemben laktak;

jó vitézek voltak, vagy tízezer lovast állitottak — ha szükséges volt — síkra; különben marhatenyésztők, földmívelők is voltak, vagyonuk legjavarésze azonban mézből s finom bőrökből állott. A keleti világ burtasz néven ismerte őket; utódjaik a mai csuvasok, kiket a a századok viharai a Volga jobb partjára vetettek át. [15]) A burtaszok földjén túl, melyet valami tizenöt napi járó földre becsűltek, északra, ugyancsak a Volga bal partján, három napi távolságra, tehát a mai Szimbirszk körül kezdődött a bolgárok őshazája, melyben még mindig három törzsük — maradványaik? a barszûlâ, a kozár törzs, a bolgár és keletre az eszegel tanyáztak, s időjártával lovas vadászokból túlnyomólag földmívelőkké, és a Volga nagy közlekedési vonala mellett, kereskedőkké lettek. [16]) A kozár fővárostól északkeletre, tíznapi puszta és erdős föld mögött, az Ural, vagyis Jaik folyó körül az Embaig füves, puszta, keletre már erdősödő vidéken tanyáztak a török — már nem is ogur — bessenyők, lovaikkal, szarvasmarhájukkal, birkanyájaikkal, szomszédjaik pedig, még inkább keletre a mai kirgiz pusztákon, rokonaik a szintén török és velük egy nyelvet beszélő úzok, vagy ghuzok, a későbbi kunoknak törzsei, laktak. [17])

II.

Lebedia.

A bessenyők és eszegel-bolgárok földje közt volt a IX. század elején a magyarok — akkor még basgurtok, baskirok, hazája. [18]) Itt folyt éjszakon a Kama, melyet akkor a Volga keleti ágának tartottak; van is oly nagy alsó folyásában, mint a felső Volga. A Kamába, délről északra menve a Bjelaja ömlik, alig kisebb, mint maga a Kama s azon túl, keletre a déli, „erdős“ Ural, az 1536 m. magas Irimel havas csúcsa emelkedik. A tartomány erdős volt, a nép, mely lakta, kissé halász, még inkább vadász, lótenyésztő, lovas, mint szintén erdős vidéken lakó szomszédjai, a bolgárok és még lejebb délre a burtaszok. Sőt a ló, mely télen-nyáron künn legelt s élelmét még a legzordonabb időben is megtudta találni, volt, úgyszólván, mindene; husát ette, tejét itta, bőréből, szőréből készült ruhája, csizmája, edénye, kötele, fonala. [19]) A nép hét törzsre, vagyis: székre, hadra, — nevük szerint: Nyék, Megyer, ma magyar, Gyarmat, Tarján, Jenő, Kara — ma talán Kér és Kaza — ma Keszi —, a székek nemekre, ágakra oszlottak, nemenként, áganként jártak lovaikkal legelőről, legelőre; a nők, gyermekek ernyős szekereken követték a férfiakat. A hol megálltak, nyáron könnyebb szekértanya, télen valamivel erősebb faházakból falú alakult. [20]) A székek, hadak élén örökös fejedelmek, hadnagyok állottak; de a fejedelem

csak a hadban volt vezér, máskülönben csak a legtekintélyesebb a hasonlók közt, a kinek engedelmeskedtek, ha tudott rájok hatni, ha akartak, s ügyeiket a szék népe vagy vénei — öregei — intézték gyűléseiken, szokás szerint. [21]) Vallása a népnek az az ingatag természettisztelet volt, mely alig emelkedik fel egy kissé a fetisiszmusz fölé. Az egy Istenről, ki az égben lakik, a világot kormányozza és valami erkölcsi rendet szab meg, alig volt valami általános fogalmuk [22]), de már többet törődtek a kis istenekkel, a tél, nyár, eső, szél, fák, emberek, barmok, víz, az éjjel, a nappal, az élet, a halál, a föld isteneivel, a kikkel az égi isten tanácskozott. Volt egy csomó babonájuk; amulettjük. Tisztelték állatokat, mint a kigyót, halat, a darút. Ez isteni vagy tisztelt lényeknek áldozatot hoztak, a legbecsesebbet, ha fehér lovat vágtak le, a melynek husát azután az áldozók megették. Valami rendes papi osztályuk nem volt, de akadtak emberek, kiket vallásos hajlam, elmélkedés elragadott, bűbájolókká, varázslókká, az isteni tiszteletet, — a mennyiben ilyenről szó lehet — s az áldozatot végző táltosokká [23]), szóval azzá tett, mit a rokon ázsiai budhista népeknél ma számánnak nevezünk. Hitték, hogy az ember halálával nincs mindennek vége, hanem van még élet a síron túl; halottaikat pedig hol megégették, hol eltemették, s a sírba a halott mellé néha lovát, kutyáját is temették, hogy mintegy vele legyen az, mit szeretett. [24])

A családi életben a leánynak nagy volt a szabadsága; járt, kelt, mulatott barátnéival; ügyessé, bátorrá, önállóvá lett, s e tulajdonsága, bár a házasság már nagyon korlátolta, rányomta a családi életre bélyegét. [25]) A leányt a férfi már — úgy látszik —

nem rabolta, mint az őskorban, hanem vette, s azzal a feleség mintegy a család tulajdonává lett; azért, ha a férj meghalt, az özvegynek sógorához, vagy valamely más rokonhoz kellett nőül menni. Az asszony volt a háznak munkás szelleme. Míg a férfi, ha künn nem járt erdőn, mezőn, a nyáj körül, vadászaton, vagy hadi kalandon, csak hevert, kumiszt — erjedt lótejet — iddogált, beszélgetett, énekeket hallgatott régi hősök vitézi tetteiről s legfeljebb mulatságból birkózott, futtatott: az asszony fejt, télre vajat, sajtot készitett, halat, húst szárított, bőrt cserzett és ruhát varrt. A szomszéd, rokon népek analogiájából következtetve, lehetett a magyaroknál is a polygamiának itt-ott egy esete: de hogy általánosabbá, institutióvá nem fejlődött, sőt még észrevehető nyoma sem maradt, annak főokát a magyar asszony jellemében látom, a ki, ha nem is tudta férjét mindig minden kicsapongástól, félrelépéstől visszatartani: mindig volt oly szép, oly okos, oly erős, hogy nem egykönnyen osztá meg, sőt meg tudta tartani uralmát a házi tűzhely körül. [26])

A magyar ember vagy baskir, a ki, hogy külsejéről is mondjunk valamit, szakállát nyirta, mint mai napig, kiválóan katona volt; szeretett verekedni, s azért hol egyik, hol másik szomszédjára ütött, rabolta és vitte el tőle, a mire szüksége volt. Fegyvereül szolgált íj, nyíl — melyet maga készitett, s a melyből puzdrájában rendesen 50 darab volt, dárda vagy dsida, egyélű, egyenes, végén kissé görbe kard; és szomszédjai úgy ismerték, „mint a legveszedelmesebbet, legerősebbet, legvakmerőbbet“ a „török“ népek közt. [27])

Őket nem igen háborgatták erdős hazájukban, melynek kiterjedése valami 2000 geographiai mérföld lehetett, tehát oly nagy volt, mint a terület Nagy-

váradtól a Balatonig, Zimonytól a Mátráig; lakott rajta 830 körül, talán vagy 60.000 lélek — rendkívül gyér szám, ha mivelt országot veszünk; de ott — a hol 40—60.000 földmivelő ellakik, csak 2000 marhatartó nomád és *száz* vadász tud megélni. [28]) A baskir magyarok tehát érezni kezdték földjük szűk voltát, s elhatározták, hogy mennek keresni délfelé más hazát, mint keresett vagy négyszáz évvel ezelőtt, szomszédjaik, a bolgároknak nagyja. Voltak, a mint lenni szokott mindig, a kik nem akarták elhagyni a régi hazát és visszamaradtak, mikor a túlnyomó többség mind a hét székből, talán a nép kilencz tizedrésze, valami 50 - 55.000 lélek, felkerekedett és hosszú sorokban, a férfiak lóháton, a nők, gyermekek ernyős szekereken, a nyájak — vagy jobban mondva — ménesek, megindultak. Minden ág, nem, szék roppant málhatáborával, már magában véve, egy-egy kisebb-nagyobb csapat, hadtest volt, melynek megvoltak vezérei; most azonban, mikor a székek vagy hadak közelebbről érintkeztek egymással, egy közös czélra törekedtek, valami *közös* vezér is kellett, ki a közös ügyeket, együttes támadást, védelmet, intézze, a rendet fenntartsa, a versenygést elintézze, tolvajt, rablót, más gonosztevőt megbüntessen. Választottak tehát *ily* vezért; annak neve, czime Gyula volt. Neki engedelmességet fogadtak. Némileg vezető volt tehát, ha nem is hadvezér a szó szoros értelmében, mert valami rendes hadjáratról, hadi műveletről, akkor még úgy sem volt szó — de még inkább biró, csakhogy korlátolt és lehet mondani, csak ideig, óráig való, mert ha igazságtalanúl itélt, fölötte állott a köz, a nép; az itélt még utána, ha kellett, megdönthette itéletét és letehette, ha jónak látta a hibás, vagy igazságtalanúl itélőt. [29])

A magyar hazától, Baskiriától, a mai Orenburg vidékétől, északtól rézsút délnyugotra, a Volgáig, melyet végnyulványaiban Kamysin táján ér, mint már érintők, a volgai hegyhát — Obscsei Szyrt — vonul. Északra tőle a burtaszok, bolgárok erdős tartománya feküdt; alatta délre kezdődött és kezdődik a pusztaság — nem sivatag, mert van vize és füve, a lakatlan terület, mely a kozárok birodalmát észak felé a burtaszoktól, északkeletre a jaik-melléki bessenyőktől elválasztá. Ez volt a baskir magyarság természetes útja a Volgához, mikor talán 830-ban vagy kevéssel utóbb az Ural vidékéről leereszkedett. [30]) A 90—100 mérföldnyi utat, pihenéssel, kényelmesen megtehették két hónap alatt. A Volgán valahol Kamysin táján keltek át, tömlőn, tartá a késő magyar felfogás, de alkalmasint a folyó jegén, s ide már csak nehány napi járó föld volt a Don, mely e tájt, a mai Voronezs alatt, az éjszaki szélesség 50° körül, déli irányából keletre fordul. Itt végződik az éjszaki, erdős vidék, a „fekete föld“, melyet e vidéken finn népek, a mordvák, laktak s megnyilik, kivált már a Donon túl, délre, a szabad síkság, a puszta, a hol az V. században a kozárok laktak. A magyarok erre fordultak, átkeltek a Donon, a mely itt, hol az éjszakról jövő Choper szakad bele, még nem valami nagy folyó [31]), és szétterjeszkedtek a mai déli Oroszország azon részeiben, melyek Kharkof vidékétől délre, az egymással majdnem párhuzamosan délkeletre, majd délre s végre délnyugatra folyó Dnieper és Don közt, a Fekete- és Azovi-tengerig terjednek. Itt majdnem háromszor akkora területen, mint az uralalji haza volt, éjszakon volt erdő, víz, mint a régi hazában és alkalmas föld szántásra, vetésre; lejebb azonban, a Fekete-

tenger felé, mindinkább pusztává, beláthatatlan síksággá változott a föld, a melyen már nem volt se erdő, se hegy, se kő, de volt fű, lehetett marhát tenyészteni, pásztorkodni, vadászni, s a két határfolyóban, kivált a torkolathoz közel, kitünő volt a halászat. Nem volt ez már a zordon Uralalja; megtermett itt-ott, a hol, a buza, árpa, szőlő s Közép-Európának egyéb gyümölcse. [32])

Úr itt a kozár volt; neki hódoltak, mint láttuk, az azovi tengermelléki bolgárok és kutrigur hun vagy, mint már szintén nevezték, kun maradékok. Az összeütközésben a magyarok győztek. A bolgárok, kunok vagy hunok és némely kozárok, a kik odahaza fellázadtak, de menekülni voltak kénytelenek, hozzájuk csatlakoztak és három nemük egy hadnagy alatt „kabarok", „lázadók" néven a magyarok nyolczadik törzsévé, vagyis székévé lőn. Megtanultak magyarul s a magyarok eltanulták az ő nyelvüket, melynek sok török szava, a finn alapnyelvben, ép alkalmas volt, hogy az új, déli, civilisáltabb világ új tárgyait, eszméit kifejezhessék. [33]) A kozárok visszavonultak a Donon és „árokkal, sánczczal védték magukat"; közel a Don torkolatához, néhány mérföldnyire Azov felett, körülbelül ott, hol a lomha Manics a Donnal egyesül — a mai Novo Cserkaszk irányában — görög épitészek segitségével várat (talán 837-ben) épitettek, azt Szarkelnek — Szárhelynek? — „fehér helynek" nevezték, s abban mindig, felváltva, 300 emberük őrködött, hogy az ellenségnek betörését a kozár földre — a Szarpadombok, a főváros felé — megakadályozzák. [34]) De a magyarok nyugot felé is fordultak. Átkalandoztak a Dnieperen és már 839-ben közel a Duna torkolatához találjuk egy csapatjukat, mely a dunai bolgárok hivására egy csapat, Dunán

túlra telepitett görög fogoly hajóra szállását, megmenekülését, meg akarta akadályozni. „Mikor hirtelen megjelent a *hunok* nagy sokasága, a görögök sirva kiálták: „Szent Adorján istene!" — adrianopolisiak, drinapolyiak voltak! — „segits mi rajtunk!" A magyarok üzentették: „Adjátok ide, a mi ingó-bingó jószágotok van, azután mehettek, a hová akartok", de a görögök erre rá nem állottak; három napig várták a támadást, de hiába; akkor elkezdék a hajóra szállást, s a magyarok, úgy látszik, ezt várva, reájuk ütöttek. A harcz sokáig tartott, de végre a görögök győztek, visszaverték a magyarokat és szerencsésen hajóra szálltak és nőstől, gyermekestől visszatértek „Romaniába". [35]) Erre nyugotra különben, a Dnieper jobb partján, azután a magyar telepektől északra, a bal parton is mind szlávok laktak. Mindjárt a Dnieper mellett laktak, s földjükön épült Kiev városa, az aránylag szelid és míveltebb polyanok; mellettük, erdőkben, a vad drevlyánok; a bal parton, a magyaroktól északra, a Deszna mentében, a szeveriak, a kik szintén, „mint a vadállatok", erdőkben éltek. A polyanoktól nyugotra, a lengyelországi Bug mellett tanyáztak a dudlyebek, a Dniestertől le a Dunáig pedig az uglicsok és tiverczek nagyszámú népe lakott, s rajtuk keresztül a magyarok rabolva, sarczolva a mai Galliczia közepeig, a Dniészter forrása vidékéig, a régi, nagy Horvátországig hatottak, mely az adriamelléki horvátoknak is őshazája volt [36]), sőt még a Kárpátokon is átlátogattak, a régi római Daciába, Pannoniába, mely Attilát és Bajánt látta és most különféle szláv törzseken kivül, délkeleti részeiben a dunai bolgárokat, nyugoton pedig — miután Nagy Károly hadai a VIII. század végén, mintegy harmincz-negyven évvel

előbb, hogy a magyarok az Ural aljáról megindultak — az avarok gyürűit, gyepüit az Ennstől a Tiszáig kiostromolták, s „a hunok“ — értsd avarok — „összes nemessége és minden dicsősége elveszett“, a frank birodalmat uralta. A verduni szerződés, mely Nagy Károly birodalmát három részre osztá és a keleti részt jámbor Lajos császár középső fiának, a „német“ Lajosnak adta: Pannoniát vagy Avariát e részhez csatolta. Az ő birodalmába törtek be a magyarok 862 őszén és pusztították, mint egészen „ismeretlen ellenség“ [37]), s a későbbi időről is (884 körül) van nyom, hogy, ha nemis keleti frank területen, de a Duna tájékán megfordultak. [38]) Kalandozásaiknak a szlávok közt egyik főczélja volt, hogy rabokat ejtsenek, e rabokat aztán elvitték rendesen Karkhba, a régiek Karkinajába, a Dniepertől balra, a krimi félszigettől északra fekvő „Holttenger“ egyik beszögellésében, a hová a görög rabszolgakereskedők eljöttek a foglyokért és értük byzanczi aranyos szövetet, színes gyapjuszőnyeget és más byzanczi árút adtak cserébe. [39])

A kozárokkal azonban időjártával békesség lőn, szövetség keletkezett s a kozárok, a IX. század derekán, 859 körűl, akadálytalanúl terjeszték ki hatalmukat a magyar tanyákon túl a polyanokra, szeveriakra, északon a Szozs mellett lakó radimicsekre, az okamenti vjeticsekre, úgy hogy uralkodásuk erre majdnem a mai Szmolenszk és Moszkva vidékéig terjedett. [40]) 860-ban a mai Krimben találunk egy csapat magyart a kozárok mellett, mikor egy kozár vezér a görög Khersont megtámadta. A városban volt Konstantin, híres görög tudós, a „philosophus“, mint hívták, és szent szerzetes. A „római“ császár a kozárokhoz küldte, mert kértek tőle valami tanult embert, ki

őket a keresztény katholikus hitre tanitsa, mert zsidók és mozlimek versenyezve akarják őket hitükre téríteni. A philosophus a kozár nyelv megtanulása végett időzött Khersonban és most kiment az ellenséghez, beszélt a vezérrel és annyira megnyerte a kozárt, hogy békével távozott és megigérte, hogy felveszi a keresztséget. Mikor Konstantin visszatért, útjában magyar csapatra bukkant, mely, a mint meglátta, „farkasmódra üvöltve" rárohant. Konstantin, ki ép reggeli imáját befejezte, nyugodtan mondá rá a „Kyrieleison"-t. A magyarok megálltak, — megismerték a kozárok barátját? — nem bánták, sőt üdvözölték, végig hallgatták intő szavait és társaival együtt bántatlanúl elbocsáták. [41])

Így éltek a magyarok körülbelül hatvan esztendeig a Dnieper és Don közt fekvő földön, ha valami hadi kalandra ki nem nyargaltak, mint nomád pásztorok, nyári időben fenn, országuk éjszaki részén, télen a déli vidéken, közel a két nagy folyó torkolatához, a hová a halászat végett huzódtak. Volt már sátruk; lett a ló mellett szarvasmarhájuk, juhnyájuk — ökrük, borjuk, tinójuk, birkájuk, ürüjük, kosuk — mind török szó! Sőt még a földmiveléssel is némikép megismerkedtek s azzal legalább rabszolgáik foglalkoztak. Lett már fogalmuk a buzáról, árpáról és szavuk — török! melylyel az aratást, szórást, seprést, őrlést jelölék. Ruházatjuk ugyan, általjában véve, még bőr maradt, finomabb, durvább feldolgozásban s az eladó leány legértékesebb hozománya prémes ruhából, menyét-, nyest-, evet-, czoboly-, róka-bőrökből állott: de az előbbkelők már színes selyemruhát is viseltek, fegyverzetüket ezüsttel diszíték, a háborúban már pánczélinget is találunk s még a lovak szügyét és homlokát is vas- vagy nemez-vérttel oltalmazták. [42]) Megis-

merkedtek az írással, betűkkel, olyanformákkal, mint a középázsiai török írásjegyek, igaz, hogy talán csak a rovás tökéletlen alakjában s még vallásos felfogásuk is finomult; az Istenben, ördögben a jó és rossz fogalmai határozottabb alakot öltöttek. [43]) S e fejlődésben legkedvesebb foglalkozásuk, a mit legjobban tudtak, a hadviselés, a taktika se maradt hátra. Kelet-Európa és Közép-Ázsia nyilazó, lovas népei, akár skythának, akár hunnak, akár töröknek vagy bármi másnak nevezte a míveltebb világ, mind: fegyverzetre, taktikára nézve nagyon hasonlítottak egymásra. A dolog természetéből folyt ez s a lovas harcz mindig és mindenütt több fegyelmet, rendet, gyakorlottságot igényelt, mint a gyalogság támadása. De a magyarok, mint régebben az avarok és most a rokon bolgárok, a többinél még nagyobb gondot fordítottak hadviselésükre, csatarendjükre. Taktikai egységeik székek, nemek szerint alakultak; úgy tanyáztak a csata napjáig. Lovuk, béklyóba verve, mindig sátruk mellett legelt, hogy azonnal rápattanhassanak. Ha tudták, hogy csata lesz, már a megelőző éjjel megkezdék a csatarend felállítását. A poggyászt, a sok lovat, melyeket részint élelem — hús, tej — részint a végett vittek magukkal, hogy többnek lássanak, a sereg jobb- vagy balszárnya mögé állíták. Mikor az apró, barna, nyírt hajú, majdnem tar legények kiálltak, vállukon volt a dsida, kezükben az íj s felváltva használták, a mint a szükség kívánta. Az ellenséget körülrajongva, legelőször arra törekedtek, hogy — a mint most ágyúval, puskával — nyílzáporral megrendítsék s ha már megzavarodott, dsidával, borzasztó „haj! haj!“ kiáltással rárohantak, hogy megbontsák, szétverjék és elgázolják. Csapataikat tehát nem valami állandó, szokott taktikai formátió-

ban, hanem a szükséghez képest állították fel, egyes osztályokban akkép, hogy mindig voltak csapatok, melyek felváltva előre nyargaltak, ha nyilaikat kilőtték, helyt engedtek a következőknek s igy az ellenséget szakadatlanúl lődözték, ha nekik iramodott, kitértek, de futásközben is hátrafelé nyilaztak és voltak csapatok, melyek tartalékban, vagy lesben, tömött sorokban, készen álltak s a megrendült vagy támadásra, üldözésre előre törtető, megbomlott ellenségre vetették magukat. Ha aztán az ellenség megfordult, futott, nem poggyászát keresték fel, hogy raboljanak, hanem űzték, verték, foglyokat sem ejtve, szakadatlanúl, a míg csak bírták, vagy az ellenség teljesen meg nem semmisült. Az előcsapat rendesen a kabarok voltak. Külföldi, nem épen mindig alapos szemlélő ebből azt következtette, hogy ők a legbátrabbak a nyolcz szék közül, holott ez elöljárásnak oka, kivált eleinte, az lehetett, hogy mint déli, törökösebb faj, gyakorlottabbak voltak a *pusztai* népek harczmodorában; különben, szerepük csak a kezdés volt; a döntő csapást az éjszaki magyarok mérték az ellenségre. [44]) A gyakoribb és nagyobb háborúskodás szükségessé tette, hogy állandó vezérük legyen, a ki a vitézek élén álljon, ha egész seregük kiindult. A gyula — a bíró, a bölcs — alkalmasint már koránál fogva sem volt mindig e tisztre való, azért helyettest választottak melléje, a kit, mint a kozár bég helyettesét, a kenderkhagant—kendének neveztek s a ki, a dolog természeténél fogva, nem csak vezére, de bírája is volt a seregnek, melyet az ellenségre vezetett. [45]) E pompázó, feltünő méltóság könnyen oly színben tünt fel az idegennek, mintha ez volna a *főkirály*, bár azt is tudták, hogy a gyula a hatalma-

sabb és „minden magyar a gyula szavát fogadja"; mert már a IX. század vége felé a mohamedán és a keresztény byzanczi világ is észrevette a Fekete-tenger éjszaki partvidékének ez új lakóit, kik a hunok és bolgárok nyomába léptek s a kozárok szövetségesei voltak. Tudták róluk, hogy nomád népnek nagyszámúak. Huszezer lovasra tették a sereget, a melylyel a kende kiindul, mind: „szabad, vitéz nemzet", „bátor, jó kinézésű és tekintélyes férfiak"; „gyakran rontanak a szlávokra", kik, legalább szomszédjaik, gyarló, primitiv fegyverzetükkel: rövid gerely, pajzs, dsida „s egyéb semmi", gyalog — csak az előbbkelőnek volt lova — nem tudtak sikerrel ellentállni, de azért, mint rabok, szolgák — mind a kettő szláv szó! — már némi hatást gyakoroltak nyelvükre, úgy hogy a székek hadnagyait a szláv „vajda" névvel kezdték jelölni. Országukról Konstantinápolyban beszélték, hogy ott folyik a Chidmas vagy Chingylos, — a Herodotos Hyrgisének corruptiója? így is, úgy is a kis Don, vagy Donecz, mely a Dnieper és Donközt éjszaknyugatról délkeletre, rézsút — hasitja és tartományukat „első vajdájuk után", kinek neve, görög szájban, Lebedias volt, Lebediának, magát a már nem is tiszta basgurt népet, a nyolcz különnevű széket, általjánosságban töröknek, turknak nevezék; a közelebb eső és jobban tájékozott szlávok azonban az ugur, kiejtésük szerint uger, nevet használák, melyet, a mint a magyarok ismeretesebbekké lettek, a nyugot is: unger, ungar formában elfogadott, míg a nép maga, a basgurt nevet, mely görög szájban sabarttá torzult, lassanként elhagyva, a IX. század vége felé már — az egyik vezérlő Megyer szék után? — magyarnak kezdte magát nevezni. [46])

III.

Etelköz.

„Lebedias, az első vajda“ — magyar néven Eleud, Előd [47]) — a IX. század nyolczvanas éveiben élt. A kozárok nagyrabecsülték, kényeztették a „vitéz és nemes származású“ férfiút; a khagán előkelő kozár nőt adott neki feleségül, „hogy tőle gyermeke szülessen“, de e házasság meddő maradt. A kozárok közt 860-ban Konstantin, a „philosophus“, hatással hirdette a kereszténységet. A khagán és első tanácsadója — a bég — szivesen hallgatták, s a philosophus kettejükre mutatott, mikor a zsidók ellene veték, hogy fogadhatna méhébe és szűlhetne Istent asszony? „hát a bég nem fogadhatja hajlékába a khagánt?“ „Isten leverte a zsidók gőgjét és benneteket“, mondá a bég mohamedán barátjainak, „jó lesz megkeresztelkedni minél előbb, mert a ki megmarad zsidónak, saracennek, azt hamarosan megöli a népünk.“ De Konstantin sikere valójában nem volt oly fényes, mint a minőnek látszott. Megkeresztelkedett vagy kétszáz *pogány* és lemondott törvénytelen házasságáról. A khagán levélben igéré a „római“, byzanczi császárnak, hogy egész népe, maga is meg fog keresztelkedni; Konstantin megelégedetten hazament, jutalmul nem kérvén egyebet, minthogy a kozárok bocsássák szabadon byzanczi foglyaikat — el is bocsátottak mindössze kétszázat [48]), de a tömeges megtérés, megkeresztelkedés nem

következett be, sőt már néhány év mulva Mohamed vallása kerekedett felül (868.), s végre a század vége felé a zsidóság nyerte meg végleg a törzsfőket, s a mi a legfőbb volt, a béget, ki már a kéjelgő khagánt teljesen árnyékká sülyesztette, s ezzel a kozár állam vallása a zsidó lőn, ámbár a pogányok, keresztények, mohamedánok mind, külön-külön, többen voltak a zsidóknál [49]), de majdnem egyidejűleg elkezdődött a kozár hatalom hanyatlása is nyugoton. Az egyenetlen, gyenge szlávok közé, a svéd földről, a kemény, vasgyuró rosszok vagy oroszok jöttek, kik a gyermek elé, — beszélék — ha született, kivont kardot tettek és mondák: nem lesz egyebed, mint a mit e karddal meg tudsz szerezni. [50]) Kettő közülök, Askold és Dir, már 862-ben megfészkelte magát Kievben. Ezeket megölte és helyüket elfoglalta a rossz Oleg, ki már az Ilmeň-tótól, Novgorodtól lefelé lakó összes szlávok ura volt, s Kiev után hatalmát a Dnieper bal partján a szeveriakra is kiterjeszté és megtiltá nekik, hogy a kozároknak: „Én ellenségük vagyok", ezentúl adót fizessenek (884.), sőt a radimicseket is elhódítá a kozároktól. (885.) Mindazonáltal — sajátságos! — nem szövetségeseiknek e vesztesége, hanem győzelmük hozott végzetes bajt a magyarokra. A kozároknak északkelet felé sokszor volt háborújok a bessenyőkkel. Hol az egyik, hol a másik fél támadott. Most a bessenyők támadtak; a kozárok azonban keleti szomszédjaikkal, az úzokkal vagy ghuzokkal szövetkeztek, s e kettős ellenségnek, a bessenyők nyolcz széke és negyven része, bár erős, vitéz nép, nem tudott ellentállni. Ketté szakadtak. Az egyik, kisebb rész, keleten maradt s megbékült az úzokkal; a másik, nagyobb rész, nyugotra menekült, a pusztaságon keresztül, mely

a kozárok földét a burtaszoktól elválasztotta, s elérte a Volgát, elérte a Dont, s elérte a magyar földet: „Lebediát“. Most is úgy történt, mint ezelőtt több, mint háromszáz évvel, mikor a menekülő avarok az útjokba eső népeket legyőzték, csakhogy a magyarok nem hódoltak meg, nem is maradtak földjükön és hagyták a győzőt tovább robogni, hanem maguk kerekedtek fel és mindenestül, családostul, nyájastól, Előd vezérlete alatt, egyenesen nyugoti irányban, Kiev alatt, a hol híres átkelő-hely volt, s egy hegyet még századok mulva is magyar hegynek neveztek, áttörtek a Dnieperen, és tovább mentek, de nem messze. Megállapodtak a szláv tiverczek közt és elfoglalták a földet, melyet keleti határától, az Alsó-Dniepertől kezdve a Bug, a Dniészter, a Prut és a Szeret öntöztek. A terület körülbelül olyan volt és majdnem annyira terjedt, mint az elhagyott Lebedia. Mindjárt Kiev irányában — a mai Zytomirnél, Volhynia fővárosánál, megszünik az erdős vidék és kezdődik a puszta, mely délre a Fekete-tengerig és Dunáig, nyugotra a galicziai, bukovinai és moldvai halmos vidékig, a Kárpátok nyulványáig, terjed. Nyugoti felét, északnyugatról délkeletre, a Dniészter hasítá, melyet a magyarok a folyók általános nevével Etelnek, s a földet, melyen most, az említett folyók mellékén, megtelepedtek, Etelköznek, mintegy Vízköznek, Vízmelléknek nevezték. (889.) Ma e tartomány helyén Moldvát, Bessarabiát, Podoliát és a Déli és Kisoroszország némely nyugoti részeit találjuk. [51])

A kozárok nem örömest látták, hogy hű szövetségeseik, a magyarok tőlük elszakadtak s kettejük közé a bessenyők ékelték be magukat, kik most északkelet helyett nyugatról, Szarkel, a Don felől lettek szomszédjaik. Fenn akarták tartani a kapcsolatot a

magyarokkal és érdekükben állott, hogy a magyarság erős maradjon. Erre legalkalmasabb eszköznek tarták, hogy legyen örökös fejedelme, mint az ő khaganjuk volt, ki ugyan valódi hatalommal már nem bírt, de mégis az állami stabilitást képviselte s azért veszedelmes szokásnak tarták, hogy a byzancziaknál mindenféle nemzetségből lehet a császár s ők mindig egy nemzetségből választák a khagánt s a trónra ültettek, ha más nem volt, még olyat is, ki már egészen alacsony sorsra jutott, teszem: a piaczon kenyeret árult, csak zsidó vallásúnak kellett már ekkor lennie. [52]) Üzentek Etelközbe, küldjék el a magyarok első vajdájukat hajón s Előd el is utazott a kozárokhoz. Mikor kérdé, mit akarnak, a khagan — vagy a bég? — felelé: „Azért hivattalak, hogy te, nemes, vitéz, bölcs létedre, mint a magyarok közt első, fejedelme légy népednek, nekem pedig engedelmeskedjél". „Nagyba veszem irántam való kegyedet és hajlandóságodat" — válaszolt Előd — „s elismerem, hogy hálámra számíthatnál érte; de mivel az ily uralomra képes nem vagyok, szavadat nem fogadhatom. Jobb lesz az az utánam való vajda. Álmos, kinek van fia is, Árpád nevű. Vagy Álmos vagy az ő fia Árpád legyen a fejedelem és függjön tőled". „A khagannak tetszett ez a beszéd és mindjárt küldött vele embereket a magyarokhoz. A mint ezek aztán a magyarokkal tanácskoztak, a magyarok úgy ítélték, hogy jobb lesz Árpádot tenni meg fejedelmökké, mint atyját Álmost, mert méltóbb volt arra, bölcs tanácsú és gondolkozású, kiválóan vitéz és az uralkodásra alkalmas. Meg is tették *fejedelmöknek* a kozárok szokása és törvénye szerint, pajzsukra emelve", az élte delén levő, valami 45—50 éves férfiút élete fogytáig és

akkép, hogy ezentúl mindig az ő nemzetségéből legyen a magyar nép fejedelme, de kikötötték a vajdák, hogy „a mi jót saját munkájukkal szerezhetnek, abból jusson mindegyiküknek," nem úgy, mint a kozároknál, a kiknél a zsákmányt összehordták, a bég kiválasztotta magának, a mi neki tetszett s a többit hagyta csak katonáinak [53]); „a fejedelem őket és fiaikat soha tanácsából ki ne zárja" szintén korlátozása a kozár bég autokrata hatalmának, és végre megállapiták, hogy ha valaki utódaik közül hűtlenné lenne a fejedelem személye ellen és meghasonlást szítana a fejedelem és rokonai közt", a vétkesnek vére ontassék, mikép az ő vérük omlott", mert az esküvésnél, melyet az új fejedelemnek tettek — így maradt fenn emléke — pogány módon vérüket egy edénybe bocsáták; „a ki pedig a fejedelem vagy a vajdák utódaiból megállapodásukat meg akarná szegni, átok alá legyen vetve mindörökké". „Így választottak a magyarok — mi azelőtt sohasem volt náluk — fejedelmet", a gyula s kende azonban, mint második és harmadik fejedelmi méltóság, ennek után is megmaradtak (890.) [54]) és megmaradt a régi szokás, hogy az „Isten és a magyar nép nevében hívták össze a kikiáltók az embereket a nemzet közgyűlésére, hogy fegyveresen meghallgassák a köz parancsát, végzését", s a ki ok nélkül nem jött, azt ketté vágták, vagy kitaszíták a nemzet kebeléből, vagy irgalmatlanúl rabszolgaságra vetették.

Etelközben a magyarok sokkal közelebb voltak mai hazájukhoz, mint Lebediában. A Szerettől, Bakutól Marosvásárhely vidékéig csak valami húsz geographiai mérföld a távolság. [55]) Be is néztek, kétségkívül a legtermészetesebb úton, a Dniester, majd a Stry völgyén föl, a vereczkei szoroson át, a Kárpá-

toktól délre eső tartományba, a hol épen e tájt nagy háború dühöngött. Erős, vitéz fejedelmek alatt a Morva mellett lakó szlávok — a morvák — a Duna bal partján tekintélyes országot alkottak. A nép már a század első felében megkeresztelkedett, de igazán e hitben csak Konstantinus, „a philosophus“, ki a kozároknál járt és öcsese Methodius erősíték meg, 863-tól kezdve 885-ig. Őket Rastislaw morva fejedelem kérelmére, hogy emberek kellenének népe oktatására, a római, görög császár küldte Morvaországba s Methodius, Konstantin halála után (869. febr. 14.), mint morva érsek, valamikor, de nem sokkal halála előtt, egy magyar vezért — „kralyt“ — is meglátogatott, ki még Lebediából a Duna vidékére kalandozott és látni akarta. Bár „valának, kik mondották és vélték, hogy nem fog tőle baj nélkül megszabadulni“, Methodius elment, a magyar pedig „miként úrhoz illik, tisztességesen és fényesen, ünnepélylyel fogadta. És beszéle vele, a mint az ilyen férfiaknak illett egymással beszélniök, megszerette, megcsókolta, nagy ajándékokkal bocsátá el, mondván neki: emlékezzél meg mindig én rólam, tisztelendő atya, szent imáidban“. Most, mikor a magyarok Etelközbe jutottak és fejedelmet választottak, 20 éve — 870 óta — Swatopluk volt a morvák fejedelme, eszes, vitéz, lelkiismeretlen ember, a ki népe fejévé úgy lett, hogy Rastislawot, nagybátyját, a németek kezébe adta, a németek kegyelméből utódává lett, majd a németeket rázta le nyakáról, független fejedelemmé lőn s birodalmát északra, délre messze kiterjeszté. Már Nagy Károly ideje, a IX. század eleje óta, a szlávság és a frankok birodalma közt a Balti-tengertől az Adriáig, úgy szólván, szakadatlanúl folyt, majd itt, majd ott, a háború. A

szlávok a VI. század óta mind mélyebbre beékelték volt magukat a germán törzsek közé, de azok visszahatása sem maradt el s a IX. század folyamán mindenütt a német támadott és igyekezett szláv szomszédjait a Saalenál ép úgy, mint a cseh erdős határon és a Dunán túl megigázni vagy adófizetővé tenni. A német műveltebb, erősebb volt és természetének egész brutalitásával megvetette, szinte született rabszolgájának tekintette a gyengébb, miveletlenebb, sőt vad, de hajlékony, szivós és jobbára vitéz szlávságot, melynek apró törzsei, ha megtámadták, rendesen sárváraikba — vizenyős réten, körülárkolt, négyszögű vagy kerek, deszkával, gerendával keményre tapasztott földsánczczal körülvett gradjaikba, vagy erdőkbe, mocsarakba menekültek, az ellenséget csipkedték és ha lehetett, lesből megtámadták és megsemmisitették. S ezekkel alapitott most Swatopluk oly birodalmat, melynek meghódolt Csehország, a Visztula forrásvidéke, délre pedig, a Morva, a Vág, a Nyitra mellékén, a birodalom e magván kivül, befolyása, hatalma kiterjedt a Garamtól az egész Duna-Tiszaközre, le a Szerémségig, fel a Kárpátokig, a szláv törzsekre, melyek itt, „a pannonok és avarok pusztáin“, mint a nyugoti világ nevezte, azelőtt, részben legalább, a bolgárokat uralták, úgy hogy a bolgár fenhatóság, a IX. század végén, mai hazánkban már csak a Szerémségre és a tiszántúli részekre szoritkozott. [56])

Keleti Francianak — Németországnak, — a szászok, frankok, svábok, bajorok conglomeratumának királya 887. óta a szép, vitéz Arnolf, német Lajos Karlmann nevű fiának törvénytelen fia volt, most valami 47 éves férfi, ki csak néhány évvel ezelőtt, — 883, 884-ben — mint Karantania herczege, érezte

Swatopluk hatalmának súlyát és látta, tehetetlenül, hogy pusztítá irtózatos kegyetlenséggel, „mint valami farkas“, Pannoniát és még most sem tudott vele rendbe jönni. 892. tehát kardhoz nyúlt a német és július havában frank, sváb, bajor haddal megtámadta Morvaországot. Valami magyar csapat, mely ép ekkor mai hazánkban járt, hozzá csatlakozott és vele pusztította négy hétig Swatopluk országát; de azután német, magyar hazament és Swatopluk hatalma, csorbát se szenvedve, csak az maradt, a mi eddig volt. Két év múlva (894.) újra eljöttek a magyarok, nem csekély számmal, a Duna vidékére. Most azonban a morvák szövetkeztek, barátkoztak velük. Hajukat — mondák a németek — a magyarok módjára majdnem teljesen lenyírták s velük együtt keltek át a Dunán Pannoniába, a németek birtokába. Itt a Szárhegytől, a Kahlenbergtől a Rábáig, Répczéig „Felső-Pannoniában“ német Mark volt, német grófok alatt. A Rábától, Répczétől nyugotra, délre, le a Dráván, Száván túl a Kapelláig: feküdt Alsó-Pannonia, mely csak közvetve függött a németektől. Az *avarok*, kiknek megmaradt jó része a század elején (804.) a szlávok üldözése elől a frankok engedelmével a Fertő körül, Carnuntumtól, — Petronelltól — a Dunától Sabariaig, a mai Szombathelyig, huzta meg magát s adót fizetett, *most már csak* kisebb-nagyobb töredékekben éltek elszórva, itt-ott, egész Pannoniában. Németek nagyobb számmal a mai Alsó-Ausztriában, a Wienerwald aljában telepedtek le, de beljebb is jöttek, a két Pannoniába. A régi római Scarbantia helyén már 860-ban említik a pusztavárt: „Odinburgot“, Oedenburgot: Sopront. Szó van Guntio váráról: Günsről, Kőszegről. A mai Zalamegyében és környékén már Liudolfs-

kirchen, Eisengrimmkirchen, Beatuskirchen, Otakarskirchen, Palmuntskirchen és más, ily nevű helyekről olvasunk. A Balaton mellett, a hol már szöllőt mívelték: villa Wampoldit, Wampoldsdorfot találjuk. A lakosság legnagyobb része azonban mégis szláv volt — szlovén, itt is úgy, mint a Duna bal partján, a Kárpátoktól délre s nyugotra. A németek engedelméből, a század derekán (841—873.), Alsó-Pannoniában a Duna bal partjáról, Nyitrából, a morvák elől menekülő szlovén fejedelem Privina és utána fia Kocel uralkodtak. [57]) Székhelyük a Szala mocsaraiban épült Mosaburg — a mai Szalavár — volt és herczegségükhöz mégPécs is — latinul ad quinque Basilicas, Fünfkirchen — tartozott; a Dráván túli rész herczege pedig a hegyekig, a Kapelláig, ez idétt, szintén szláv, Brazlaw volt.

A kereszténység már mindenütt elterjedt e földön. Az aquilejai, salzburgi, passaui egyházmegyék, melyek közt: a Drávàig, Rábáig, a Bécsi-erdőig már Nagy Károly felosztatta Pannoniát, s utánuk Kocel herczegségében Konstantin öcscse, Methodius, megtették kötelességüket. Mindenfelé voltak már templomok; Mosaburgban magában, szűz Mária tiszteletére, melyet a salzburgi érsek szentelt fel 850-ben, s mellette egy másik, a hol szent Adorjánnak, a Diocletian-korabeli, nicomediai katona-martyrnak tetemei nyugodtak. A magyarok kegyetlenül végigdúlták Pannoniát. A mit elpusztíthattak, elpusztították. Az embereket legyilkolták vagy rabszíjra fűzték, különösen a fiatal leányokat vitték el, mint a barmot, szeretőnek. Pannonia teljesen „megsemmisült“, úgy hogy hat év múlva, ha nem is túlzás nélkül, de mégis mondani lehetett, hogy egyetlenegy templom sem maradt meg a pusztulásban. [58])

Még közelebb, mint mai hazájukhoz esett az etel-

közi magyarokhoz a dunamelléki Bolgárország. A Duna torkolata körül a távolságot a két nép közt csak félnapi járóföldre, harmadfél földrajzi mérföldre tették. [59]) A bolgárok már ekkor — 894 — harmincz esztendeje keresztények voltak. Fejedelmük Boris, ki a keresztségben Mihály nevet nyert, győzte meg „Krisztus segedelmével és a kereszt szent jelvényével az engedetlen és zord bolgár népet, töltötte meg az ördög álnok incselkedéseivel elhomályosult szíveiket az igaz Isten megismerésének világosságával, vonta el őket az Istennek nem tetsző kárhozatos, hamis, ocsmány áldozataiktól, vezette a sötétségből a világosságba, szoktatta el káros és tisztátalan ételeiktől, rombolta össze oltáraikat". Birodalmuk túlterjedt a Balkánon; nyugotra magába foglalta a mai Szerbia legnagyobb részét, s északra, mai hazánkban, mint már említém, a Szerémséget és a Tiszántúlt. A lakosság jobbára szláv volt. Az uralkodó bolgár faj főleg az ország északkeleti részében, a Fekete-tenger mellékén, a Dunatorkolattól a Balkán aljáig tanyázott. Itt állott, a Kamcsik folyó mellett, a régi római Marcianopolis helyén, a mai Sumla közelében, a khagán székhelye, Prêslav, a mai Eszki Sztambul. A bolgár, ki legfeljebb zsupptetejű házakat ismert, itt palotákat, templomokat látott, melyeket arany, ezüst, márvány díszített, s a palotában láthatta fejedelmét bojárjai közt „ruhában, tele gyöngygyel, nyakán pénzekből láncz, karján pereczek, derekán bíbor öv, aranyos kard oldalán". A fejedelem most Simeon volt, fia Boris-Mihálynak, valami 30 éves, nagyratörő, vitéz fiatal ember, a ki görög nevelést nyert, Demosthenest és Aristotelest olvasta, nagy barátja volt a vallásos irodalomnak, s azt minden módon előmozdította, de mert ennek

nyelve szlovén volt, siettette a törökös finn bolgárság beleolvadását alattvalóinak szláv tömegébe. [60])

A bolgárok mindenha viszálykodásban, háborúban éltek a keletrómai birodalommal Most is háború támadt köztük, mert a görögök némely bolgár kereskedőket nyomtak és VI. Leo császár, a „bölcs", mint az utókor teljesen ok nélkül elnevezte, Simeon panaszát nem orvosolta. A bolgárok, a Balkántól délre, már „római" területen, megverték a byzanczi sereget, és Simeon a foglyok közül Leo kozár zsoldosainak levágatta az orrát és úgy küldte őket haza, csúfságul, Konstantinápolyba. Leo dühös volt s a római politikához híven, az egyik barbár népet a másik ellen használni fel, a magyarokhoz küldött, hogy őket a bolgárok ellen való háborúra bírja. (894.) Követe, Skleros Niketas, nagy ajándékokkal a Duna torkolatához hajózott, ott összejött a magyarok „fejeivel", Árpáddal és Kurzánnal — a gyulával? — és megegyezett velük, hogy mint Leo császár szövetségesei, megtámadják a bolgárokat, s ez igéretük biztosítására kezeseket adtak. Míg délről Nikephoros Phokas patricius szárazföldi sereget vezetett a bolgárok ellen (895.), Eusthatios patricius, drungarius, — tengernagy — hajókkal a magyarokért ment, kik nagy számmal gyűltek össze a Dunapartra. E mellett azonban a császár mégis békét szeretett volna kötni, ha csak lehet, de Simeon, ki mindenről értesült, a mi ellene szárazon, vizen készült, elfogatta Leo követét, maga délre ment a „római" sereg ellen, azonban a dunai vonal védelméről is intézkedett, és mint a „rómaiak" szokták, barbárokra barbárokat uszított, a bessenyőkhöz küldött, támadják meg hátulról a magyarokat. A bolgárok azon voltak, hogy a Dunát lánczczal elzárják, a görög hajók kikötését, melyek

a magyarokat hozták, megakadályozzák vagy legalább megnehezítsék. Mikor a hajók az akadályt meglátták, Eusthatios első kormányosa, Barkalas Mihály, két hajós legénynyel pajzsot ragadott, kardot rántott, hajójából kiugrott, lánczot, kötelet szétvagdalt és utat nyitott a hajóhadnak. „Ez aztán az ember!“ mondák a magyarok; „ez való volna patriciusnak, a hajóhad vezérének!“ s a császár — később — e vitézségeért megtette Mihályt a császári hajó — mondhatnók: yacht — *második kormányosának!*

A magyar sereget Árpádnak egyik fia, alkalmasint a legidősebb, a „levente“ Tarkas — talán, mert ő volt a kende — vezette. A mint túl voltak a Dunán, rabolva, gyilkolva bekalandozták a dunamenti Bulgáriát, és Prêslavig, a székvárosig, dúltak, minden ellentállást — ha volt — levertek. Simeon, a mint országa veszedelmét hallotta, ott hagyta a görög sereget és éjszakra sietett. Eustathiosnak üzentette, hogy békét akar kötni a császárral, vonuljanak vissza a görög hajók, seregével pedig a már hazatérő magyarság után nyargalt. De a magyarok, már közel a Duna torkolatához, megállottak, visszafordultak s az első csatában Simeont megverték. Simeon újra támadott, de még kevesebb szerencsével; újra csatát vesztett s alig tudott Distrába — Silistriába — menekülni. Bulgária megint tárva volt a magyarok előtt, a kiknek már annyi volt a foglyuk, hogy nem tudtak, mit csinálni velük és kérték a görög császárt, váltsa meg tőlük foglyaikat. Leo megtette, de azután, bízva Simeon igéretében, megállítá szárazföldi seregét és hazahívta Eustathios hajóhadát. De Simeon újra felbuzdítá népét. A bolgárok zsenge kereszténysége, nyomorukban, mikor nem tudták már, hogy kihez forduljanak, úgy tett,

mint az a közemberük, ki az első csatában, „mikor az ugrok szétszórtak bennünket“, beszélé, ötvenedmagával egy irányban menekült, de az ugrok üldözték, lova fáradni kezdett — Szent Györgyöt hívta segítségül, hogy mentse meg életét! s bár az ugrok nyomában voltak, el akarták fogni . . . sok nyilat küldtek utána, nem tudtak sebet „ejteni rajta és szerencsésen megszabadult“: Istenhez fohászkodott imádsággal, bőjttel készült az új csatára; Simeon pedig jól fölhasználta a kedvező helyzetet, melyet Leo császár hiszékenységének köszönhetett. Lefogta a görög követet, a kit a császár hozzáküldött, hogy a békét megkösse; nem is felelt Leonak, s újra a magyarok ellen fordult, a kik most már gond nélkül, teljes biztosságban érzék magukat, ámbár a görög flotta támogatására se számithattak többé, és most — harmadszorra, ádáz, véres küzdelem után győzött, a magyar sereg legnagyobb részét leölte. A kik megmenekültek, honn is pusztaságot találtak. Míg ők Bulgáriában dúltak és harczoltak, a bessenyők Simeon szavára megrohanták Etelközben a magyar tanyákat, leölték, a kit megkaphattak: férfit, nőt, gyermeket, a többi, alkalmasint a legnagyobb rész, mely nagy területen, szerte-széjjel lakva, a közelgő veszély hírét idejében vehette, megriadva, Árpáddal menekült nyugot felé, a Dniester mentén, hogy a Kárpátok erdős bástyája mögött, a kárpátalji, már nem ismeretlen sikságon, nagyobb biztosságban a bessenyőktől, új hazát szerezzen magának: míg délen Simeon VI. Leo császárnak kijelenté, hogy csak akkor köt békét vele, ha a magyaroktól megvásárolt bolgár foglyokat mind ingyen visszakapja s a császár teljesité kivánságát.[61])

IV.

A honfoglalás.

A 895. év végén szállott le a magyar nemzet Árpád vezérlete alatt a vereczkei szoroson át a felső Tiszahátra, Munkács, Ungvár vidékére. Árpáddal jöttek Kurzán, azután Előd, az öreg Álmos és a magyar székek többi vajdái: Kund, Ónd, Tas, Huba, újabb kiejtéssel: Hoba, és Tuhutum vagy Téteny, a „hét magyar".[62]) Előttük feküdt a nagy daciai síkság, melyet a Tisza szelt, kanyargó folyóival, mocsaraival le a Dunáig. Mögöttük volt a Kárpátok erdős, jobbára teljesen lakatlan hegyláncza s nyúlványaival jobbra, balra mintegy körülfogta őket, jobb- és balszárnyukat védte; s azokon túl volt nyugaton, a Kis-Kárpátokig a Nyitra- és Vág- hasította síkság, majd völgy, fel Trencsényig, keletre pedig a Berettyó, a Kraszna forrásain, a Meszes hágóján túl, a Szamosok forrásvidéke, tovább délre az Aranyos mente, le a Közép-Marosig: a római világ tulajdonképi Daciája, folyóival, melyekben aranyat mostak, bányáival, melyekből sót fejtettek.[63]) Már ekkor az „erős" Swatoplug, „a szomszédok réme", „népének legokosabb, legravaszabb embere", „a vérszomjas zavargó", mint a németek mondák, nem élt. Halála előtt (894.) megosztá birodalmát két fia közt, az idősebbnek, Mojmirnak fennhatósága alatt, de — beszélék — egyetértésre inté őket és, mint a mesebeli apa, három nyílvesszőt

adott nekik, hogy törjék el; s a mikor az erős ifjak nem tudták, gyenge kézzel mind a három vesszőt *egyenként* összetörte.[64]) A magyarok mindenekelőtt a Felső-Tiszánál igyekeztek tért foglalni, a hol még nem az erős Morvaország vagy a bolgár hatalom, hanem csak némi avar, bolgár töredékek és apróbb szláv törzsek állottak szemben számos kis gradjaikkal, — fegyverrel, ravaszsággal, a mint épen a szükség kivánta.[65]) Lenyomultak a Sajóig, Zagyváig, Tiszán túl a Berettyóig. Azután, míg Morvaországban Swatopluk fiai közt kitört a belviszály, megrohanták a morváktól függő Duna-Tiszaközt, melynek lakói közül a mai Bácsban, Bodrogban lakó bodriczok vagy keleti obotriták nevét ismerjük, elfoglalták le a Szerémségig, népét leigázták, vagy szétszórták, úgy hogy a ki fegyverüknek meg nem hódolt, „a bolgárokhoz, horvátokhoz és a többi népekhez" volt kénytelen menekülni. (897.)[66]) Majd kelet felé megtámadták a tiszántúli bolgár birtokokat és — nem kemény harczok nélkül — hatalmukba ejtették, országukat a mai Orsováig terjesztették s diadalittasan, már Pannonia elfoglalására, Karantania és Olaszország megrablására kezdtek gondolni. Pannonia védelmét Arnolf, mikor a magyar-bolgár háborúról és következményeiről értesült, Mosaburggal Brazlaw herczegre bízta.[67]) A magyarok már elkezdték csipkedni s egy csapatjuk 898-ban előre kiment Olaszországba, a Brentánál felütötte kis nemezsátrait és körülnézett. Meggyőződött, hogy Olaszország gazdag és népes; vannak benne városok; némelyik igen erős. Milyen a népe, vitéz-e vagy gyáva? a kémek nem tudták biztosan megmondani; de azt látták a magyarok, hogy az olaszok sokan vannak, nem tanácsos kis csapattal

közéjük menni; visszafordultak tehát — úgy sem voltak messze hazulról; az utat tiz nap alatt tették meg — és készültek, hogy tavaszra, nagyobb erővel, újra menjenek.[68])

Németországban a vitéz Arnolf 896. óta elbetegesedett és mind tehetetlenebbé lőn. A bajorok, kiknek tartományán, Pannonián, át kellett menni a magyaroknak, hogy Olaszországba jussanak, nem is bánták, hogy a pogány szomszéd, a helyett, hogy az ő népüket pusztítaná, a távolabb Olaszország ellen készül s ők most teljes erővel a gyűlölt morvák ellen fordulhatnak és segithetik Swatopluk kisebbik fiát, szintén Swatoplukot, ki bátyjával viszálykodva német segitségért folyamodott. Már 898. nyarán Luitbold Arnolf unokaöcscse és kedves embere, a Wittelsbach-család őse, a Csehország felé való német végek őre és Aribo, az Enns és Szárhegy közt fekvő Ostmark grófja, Moimir birodalmába törtek, pusztitottak, sok embert agyonütöttek; s mig a magyarok 898—99. telén otthon fegyvert gyártottak, nyilat hegyeztek, ifjúságukat a hadra gyakorolták: a bajor nagyok újra a morva földet rabolták s a magyarokkal egyességet kötöttek, hogy pannoniai alattvalóikat ne bántsák s ennek fejében nekik, „hogy vadságukat némikép lecsillapitsák“, mint később mentegetődztek, vászonruhákat adtak. A szerződés megkötésekor a magyarok farkasra, kutyára, melyet ketté vágtak, esküdtek s a bajorok az esküt, ha talán nem is utánozták, jámbor keresztény hivek megbotránkozására meghallgatták, elnézték.[69]) Mikor ilykép az út megnyilt 899. kora tavaszon, márczius elején, mintegy 5000 válogatott magyar lovas megindult Olaszországba. Szokás szerint sok szekér, ló követte a sereget. A tavalyi úton men-

tek Aquilejának, Trevisonak, Paduának és az erős Veronának. Azután elárasztották egész Lombardiát. Brescia, Milano, Pavia mellett el, a Ticinon át egész az Alpokig, a Szent Bernát hegyéig égettek, raboltak; az embereket, a kiket értek, levágták, vagy rabszíjra fűzték. Itt az Alpesek aljában, Olaszország *nyugotán*, fekszik Vercelli városa. Püspöke, Luitward, alacsony származású sváb ember, nyolcz évig — 879—887 — III. Károly császárnak, az utókor „vastag" Károlyának, Arnolf nagybátyjának és elődjének, főkanczellárja és kedves embere volt, de, főkép kapzsisága miatt, megbukott és a politikáról lemondva, püspökségébe volt kénytelen magát meghúzni. A mint a magyarság, a veszedelem, közeledett, összeszedte roppant, „megmérhetetlen" kincseit, hogy meneküljön, de a magyarok elfogták, megölték és kincseit mind elrabolták. (899. jún. 24.). Lombardia *közepén* a magyarok feldúlták Bergamot, messze Olaszország keleti szélén pedig a velenczei lagunákat támadták meg. Már Attila ideje óta ide menekültek az emberek az olasz szárazföldről a pusztító barbarok elől s a kis szigeteken lassanként több kis község, város, végre kis köztársaság keletkezett, melyet bátor tengerészek, vállalkozó, nem scrupulosus kereskedő nép laktak s azért már az Adriai-tengeren bizonyos szerepet játszott, különben rendszerint a konstantinápolyi császár fenhatóságát ismerte el és fejét a VII. század óta duxnak — dogenak — nevezték. A tenger felé a lagunákat a Sile-, Piave-torkolattól a Brenta kifolyásáig több sziget védte, köztük a hosszan elnyuló Malamocco és Palestrina. A magyarok először Cittanuovát égették fel a Piave torkolatánál, azután lóháton, tömlőn a sekély vízben Fine, Equilio vagy Jesulo

szigeteket pusztították el; tovább azonban a nyilt vízben előre nem mehettek. Megkerülték tehát a lagunákat és a mai Mestre mellett el lementek a Brenta torkolatához, felgyujtották Capodarginet, Chioggiát és délről a palestrinai sziget felül próbálták megtámadni, elfoglalni Malomoccot, Rialtot, a hol kevéssel előbb (898.) épült város, fal s a melynek canal grandeját ellenséges hajók ellen záró lánczczal oltalmazták; de Péter dux vagy doge jún. 29. (899.) a velenczei hajóhaddal a palestrinai sziget Albiola kikötőjénél rájuk támadt „és Isten segitségével" megverte, megszalasztotta a merész *lovasokat*, kik „egy tengerbe épitett várost" — „még gondolatnak is vakmerő vállalat" — „a vizen át akartak elfoglalni".

I. Berengár, anyja révén Nagy Károly ivadéka, friauli őrgróf, 888 óta pedig Olaszország királya, csodálkozva hallá, hogy valami teljesen ismeretlen nép, melynek még nevét sem hallotta, pusztítja Lombardiát és fegyverre hívta országát, kivált Közép-Olaszországot: Tusciat és Róma vidékét, Spoleto és Camerino herczegségeket. Tizenötezerre teszik összegyűlt seregét, háromannyira, mint a mennyien a magyarok voltak. A magyarok arra a hirre, hogy az olasz sereg Paviára tart, (september közepén) összeszedődtek. Az ellenséges földnek úgyszólván középen, szemben sokkal erősebb haddal, mely visszavonulásukat fenyegette, sietve igyekeztek kijutni a hinárból, és csakugyan, az olaszok nem vágták el útjukat, csak utánuk ügettek, mikor hazafelé nyargaltak. Az Addán szerencsésen átúsztak, bár a sietségben sokan a vízbe fultak. Szivesen odaadták volna a prédát, legalább egy részét, a mit szereztek, ha nyugton hazamehettek volna: de a dühös olaszok semmit sem

akartak tudni egyezkedésről. Folytatták tehát útjukat az Oglion, Mincion át a veronai nagy mezőig, melyet az Ets hasít. Az olasz sereg, a mennyire bírta, mindig nyomukban volt. Előcsapatja Verona táján utólérte a magyarok hátulsó csapatját. Megütköztek s a magyarok győztek, de nem igen verhették az olaszt, mert közeledett a derékhad, s nekik tovább kellett nyargalni. El is érték szerencsésen a Brentát; átkeltek rajta és megállottak. Ki voltak merülve a hosszú úttól, a Ticinotól idáig. Szemben már az olaszok érkeztek. Mindenesetre időt kellett nyerniök s újra békealkudozásra fogták a dolgot. Átüzentek, hogy minden podgyászukat, foglyukat, felesleges fegyverüket, lovukat, csak egyet tartva meg, hogy hazamehessenek, átadják; soha többé Olaszországot nem bántják s erre gyermekeiket adják kezesül. De az olaszok még erről sem akartak hallani. „Mit szerződjenek, mit egyezkedjenek arról, mi már úgyis az övék; dögkutyától már nem kell ajándék“ — és letelepedtek a Brenta jobb partjára pihenni. A nyugoti népek, a frankok: francziák, németek, lombárdok, akkor szerte-széjjel táboroztak. Taktikai egységeik a szerint alakultak, a mint valamely tartomány, vidék vagy úr, nemzetség, család emberei, jó barátok, szövetkezve — összeállottak, a hadjáratban, csatában összetartottak, egymás mellé sorakoztak. A csatában vitézül neki mentek az ellenségnek, jól verekedtek; de abból, a mi a hadviselésben sereget sereggé tesz: nagyon keveset tudtak.

Különösen őrökre, vigyázásra, táborozáskor keveset gondoltak. Ez a hanyagság most nagy hasznára vált a magyaroknak. Látták, hogy ha akarnának, se tudnának az olaszokkal megegyezni. Nekikmegyünk tehát bátran, mondák haditanácsukban; ha már vesznünk

kell, veszszünk el vitéz módra, s azt a becsületet, a mely ránk maradt apáinkról, csorba nélkül „hagyjuk utódainkra“, s ezzel rögtön lóra pattantak, rendezkedtek és átkeltek a sekély Brentán. Elől a nyilazók vágtattak, lőttek, mögöttük a döntő támadásra készen három derékcsapat, tartalék, „les“, mint az olaszok nevezték. Támadásuk teljesen készületlenül találta az olaszokat. Ép ebédeltek, s a magyar nyíl „soknak torkára forrasztotta a betevő-falatot“. Soknak a lova még ki volt kötve; rá sem ülhetett, nem is futhatott, mikor a magyarok már ott termettek. Az egyes osztályok nem segíthették, némelyek, személyes vetélkedésből, nem is akarták segíteni egymást. Nem is volt az ütközet, hanem mészárlás. Ezeren és ezeren, köztük sok püspök, gróf, hullottak el. Úgyszólván az egész olasz sereg odaveszett, s a hír túlozva! húszezer halottat emlegetett. (Sept. 24.) Berengár megmenekült, de országa újra tárva volt a magyar pusztításnak. A Po bal partját már odamenet feldúlták; most a jobb partra vetették magukat, Modena, Reggio, Piacenza környéket égették, rabolták, Modena mellett a híres nonantolai monostort, a longobard királyok alapítását, felgyujtották, a szerzetesek közül többet megöltek, a kolostor sok kéziratát megégették. 900 tavaszáig, tehát mindössze egy egész évig pusztítottak Olaszországban és Berengár csak kezeseket adva ajándékokkal tudta őket rávenni, hogy ott hagyják országát, „melyben mező, város puszta volt, mert a polgár, a paraszt, ki a földet mivelte volna, elveszett, s a föld fehér lett az agyonvertek csontjától!“ és hazamenjenek zsákmányukkal [70]) azon az úton, melyen jöttek, de most már Pannoniát is nagyobbrészt elpusztították, s mindjárt rá (900 derekán) az egész

magyar nemzet megindult, átkelt a Dunán, s rövid időn, nevesebb ellentállás nélkül elfoglalta Alsó-Pannoniát a Rábáig, Répczéig, délre pedig a horvát hegyekig, a Kapeláig, melyeket a magyar középkor Gozdnak nevezett. A Drávántúl nyugoti, hegyes részeibe, a *mai* Horvátországba ugyan nem telepedtek; megmaradtak ott kis szloven zsupák, minden nagyobb állami kapcsolat nélkül, nem nagy függésben, de bizonyára nem is függetlenül a magyaroktól [71]); de annál inkább megszállták Pannonia egyéb részeit. A nemzet jó része ide jött át. Maga Árpád a régi római Herculia — a mai Székesfejérvár — közelében, Noe-hegyen, Székesfejérvártól délre — a Kurucz-halmon? ütötte fel sátrát és nemzetsége itt terjeszkedett ki nyugotra, a mai Veszprémben, a Bakony erdős, halmos vidékére, keletre, délre pedig — részben mocsaras síkföldön, — le a Dunáig, s még azon is túl, a Csepel-szigetre és a Duna bal partján Solt vidékére — mind vadászatra, vagy halászatra, vagy legeltetésre alkalmas terület. Északra Árpádtól, az erdős Vértes aljában szállott meg Előd, míg Kurzán a Duna mellett, a régi római Aquincum romjain, „a királyi palotáknál“, „melyek közül némelyek földig voltak lerontva, némelyek nem“ — a mai Ó-Buda déli szélén — ütötte fel tanyáját, melyet az utókor még századok mulva Kurzán várának nevezett. A Dunántúl a Rábáig, Répczéig; a Dráva-Szávaköz középső része, a *mai* Slavonia a Szerémség nélkül, melyet a bolgárság megtartott; a Duna-Tisza köze fel a Mátráig és még tovább északkeletre Munkács vidékéig; a Tiszántúl, melyen az idegen szem is a Temest, a Marost, a Körözst megkülönböztette a Traján hídjáig, Belgrádig, „a hol a nagy és szent Constantinus császár tornya volt“, s a régi

Syrmiumig: lett most az új haza. Széleit jobbára a kabarok, az előcsapat foglalták el: északon, a hegyek aljában, a mai Zempléntől le Borsódban, Hevesben, a kutrigur-hun maradékok, a bolgár-kunok; délre a dunántúli Sártól lefelé a Dráváig és azon túl a Szerémség felé: a kozárok; keletre pedig, a Meszes-hágó irányában, Biharban, Szabolcsban a bolgár eszegelek vagy székelyek [72]), s itt nemsokára, talán még a hét magyar egyike, Tuhutum vagy Téteny, bajtársaival, egy magyar csapat élén a Meszesen is átment, s nagy, rengeteg erdők tulsó aljában, mintegy az erdők előtt fekvő földön, Erdőelején, ma Erdélyben, némi gyenge szláv törzsek, „az egész világon a leghitványabb emberek" közt, a Szamos mentében, „hírt, nevet és földeket szerzett" s e félreeső zúgban, távol a nemzet nagyjától, mintegy önálló, kis országot alapított [73]). Egyébiránt, akárhová szállt meg a magyar, elfoglalt annyi földet, a mennyire szüksége volt, s azt székek, nemek, ágak szerint felosztá, a régi lakosokkal, a szerint, a mint vagy ellentálltak, vagy meghódoltak, különbözőkép bánt. Voltak, kiket valóságos rabszolgákká tett, közvetetlen házi szolgálatra, maga mellett, sátra körül tartott; másokat ellenben együtt hagyott falvaikban, tanyáikon, s azok csak hódoltak, bizonyos szolgálatokat teljesítettek. Innen maradt meg a sokféle idegen helynév még a legmagyarabb vidékeken is, melyeket csak időfolytával idomított a magyar — úgy, a hogy — nyelvéhez, s megmaradtak a szláv várak is, bár a magyar nem igen szállt, zárkozott beléjük, nem is védelemre, hanem támadásra gondolt [74]) s új kalandokat új zsákmányért forgatott eszében. Most már közvetetlen szomszédja volt a bajoroknak, s mindjárt követeket küldött hozzájuk, hogy velök újra egyez-

kedjék, vagyis inkább, hogy földjüket, állapotjukat kikémlelje. A bajorok 899 nyarán újra rabolták Morvaországot, ellentállás nélkül. Ismételték ezt a következő 900. év nyarán, a csehek társaságában, és három hétig dultak; Olaszország sorsa azonban végre őket is gondolkodóba ejtette. Szóba hozták a morváknak, hogy béküljenek ki, de most meg a morvák, mondák legalább a bajorok, nem akarták a békét megkötni. Pedig a bajoroknak elment a kedvük, hogy mást bántsanak, mikor most Alsó-Pannoniájuk elveszett, s kevéssel utóbb, őszre, keresztülnyargalva a rábai őrgrófságon, az Ostmarkon, a magyarok egyszerre csak az Ennsen túl Bajorországban termettek, s a mai Linz táján egy nap alatt széltében, hosszában tíz mértföldet tűzzel-vassal elpusztítottak, s a mint az elkeseredett bajorok összeverődtek, ellenük mentek, zsákmányukkal már túl voltak a határon, s „övéikhez Pannoniába visszatértek".

Egy másik csapatjukat azonban, mely a Duna bal partján tört be és próbált szerencsét, Luitbold gróf, ki néhány bajor úrral és a passaui püspökkel a Duna jobb partjáról átkelt és rájuk tört, csekély veszteséggel teljesen megverte és — állítólag — ezerkétszáz magyart részben levágott, részben a Dunába szorított. (900. november 20.) [75]) Területük védelmére a a bajorok még abban az esztendőben — 900 — az Enns mellett igen erős várat építettek: az Ennsburgot; a következő év elején pedig kibékültek régi ellenfeleikkel, a morvákkal, mert a magyarok kisebb-nagyobb csapatokban folytatták becsapásaikat, ha ütközetre került a dolog, hol győztek, hol vesztettek, de kárt így is, úgy is okoztak. 901. tavaszán betörtek Karantániába, mely név alatt akkor minden földet

értettek a mai Németújhely vidékétől, a Semmering éjszaki lejtőjétől Krajnáig s nyugotra messze be a Dráva völgyébe, a Pusterthalba. A következő évben — 902 — a morvákat támadták és verték meg, s úgy látszik, a Vág melléke és Nyitra fel a Morváig, ekkor került hatalmukba, lett a síkság: a Nyitra völgye, Mátyus földe, magyar szállás; de számos szláv falu, vár itt is megmaradt s nemcsak Nyitra, Galgócz, Trencsény várak, hanem olyan helyek is, mint Bajmócz, Privigye, sőt Mocsonok, Tornócz, Kosztolán és Pőstyén (akkor Piscoa) Nyitrában, Korompa — akkor Krumba — Pozsonyban, Latkócz — Latk — és Nozdrogócz Trencsényben, visszanyúlnak a X. századba.[76]) 903-ban a bajorokkal verekedtek; 904-ben Kuzsaly magyar vezér járt bajor földön s a bajorok, barátság színe alatt, ebédre hívták és társaival legyilkolták. Ez áruló csapás azonban nem ártott a magyaroknak. Hírük, mint „kemény, harczos nép“, messze elterjedt. A morvák, kiknek országa, miután Swatoplug fiai „kevés ideig szerencsétlenül uralkodtak s a magyarok mindent fenekestül felforgattak“, 906-ban végkép összeroskadt, szomszédaik, a csehek nem álltak többé ellent. A cseheken túl, az Elbe mellett, a mai Meissen mellett, a glomačok szláv törzse — daleminziek, corrumpált német formában — segítségüket kérte a németek ellen. Egy csapatjuk vállalkozott és 906 nyarán — ép június 24-ikén — a szlávok kalauzolása mellett megtámadta a legéjszakibb német törzset, a szászokat, kik a Saaletól majdnem a Rajnáig, és éjszak felé az Éjszaki-tengerig laktak. A magyarok iszonyúan pusztították Szászországban és rengeteg zsákmánynyal, számos fogolylyal, összekötözött, mezítelen nőkkel és gyermekekkel, fordultak vissza a glo-

mačok földére, de ott más magyarokkal találkoztak, kik szintén jöttek, hogy Szászországot felverjék, megrabolják, és nagyon haragudtak, hogy a glomačok nem nekik juttatták a prédát. De azért ők is szerencsét próbáltak, s a míg odajártak a szászok közt és zsákmányoltak, az első csapat a glomačoknál várt rájuk, s e szövetséges népet annyira kiélte, hogy a szegény tótoknak maguknak ebben az évben nem maradt meg semmijük, s hogy megélhessenek, a szomszéd népekhez kellett elszegődniök.[77])

Arnolf király és — 896 óta — császár, 899. decz. 8-ikán meghalt, mielőtt a magyarok birodalmából még egy talpalatnyi földet elfoglaltak volna. Utódjává a német trónon gyermekfia, a hatéves Lajos lőn, ki alatt mindenfelé zavar, felfordulás kapott lábra Németországban. A bajorok tehát nem vártak, míg az összes németség megmozdulhatna, hanem bízva magukban, 907 június havában az egész bajor nemzet, élén püspökei és grófjai, egyházi feje, Theotmár salzburgi érsek és a vitéz Luitbold, fegyvert fogott és megindult, hogy alkalmatlan, veszélyes szomszédjaival, a magyarokkal, egyszerre mindenkorra végezzen. A régi Ostmark és a felsőpannoniai őrgrófság még bajor terület volt, ámbár már folytonosan járták a magyarok. A bajor sereg áthaladt rajtuk és bátran vagy elbizottan a magyarok tanyáira tört. De nem messze haladott; a Rábától keletre, talán a mai győri—budai országúton, ott, hol már a rábamenti síkság halmos vidékké változik, Bánhida környékén, történt 907. július 6-ikán a „végzetes“ és „véres“ ütközet. A bajor sereg, a bajor *nép*, lehet mondani, úgyszólván teljesen megsemmisült. Vezérei: Luitbold, Theotmár érsek, a freisingi és säbeni — mai brixeni — püspök, számos

gróf, elestek. Alig volt, a ki megmenekült. E csata után a bajorok nemcsak végkép lemondottak Alsó-Pannoniáról, hanem még Felső-Pannoniát s a keleti Markot is teljesen elhagyták s az Enns mögé hátráltak. A magyarok nem igen siettek, hogy helyükbe lépjenek. Legfeljebb a Fertő környékét foglalták el, mely nyugotra erdős, keletre mocsaras volt, majdnem a Dunáig. A mi azon túl síkföld a Szárhegyig feküdt, a hol már a IX. században Baden, Mödling s talán, mint rommaradvány, Vienni, Bécs, is állott, a Dunamente fel az Ennsig, nem volt már többé ország, hanem csak olyanféle pusztaság, mint az a négy napi járóföld az erdélyi vadonban, mely keletre a magyarokat Etelköztől, s az Etelközbe települő bessenyőktől elválasztotta.[78]) Kevéssel e döntő csata előtt vagy után, de még 907-ben — mondják — meghalt Árpád, a honfoglaló vezér és népe a római Aquincum romjaihoz közel, nem messze „Kurzan várától", ős magyar szokás szerint egy patak forrásához temette, mely pataknak vize, a mai Ó-Budától nyugatra, a hegyek aljában, mai nap a Radl-féle malmot hajtja.[79])

V.

Külföldi kalandok.

(908—924.)

Árpádnak négy fia volt: Tarkas, Jelek, Jutas és Zolt vagy Zsolt. Egyikük sem élte túl a X. század első felét. Utódjainak a nagy fejedelmi vagy fő vajdaszékben fiát, Zsoltot, és — 944 körül — unokáját, Jutas fiát, Fáiszot ismerjük.[80]) Egyikük sem volt az a nagy ember, mint Árpád. Alakjuk teljesen elmosódik. Hatalmuk sem lehetett valami nagy, mert a fővajda méltósága csak név volt, vagy azzá vált, ha birtokosa nem tudott vele, úgy a mint kellett volna, élni s azért Byzanczból nem úgy, mint a kozároknak: a khagánnak, hanem mint a közös fő hiján levő bessenyőknek, czimezték a leveleket: „a turkok vezéreinek“.[81]) Nagy szervező lángész és katona, mint Attila vagy Dsingiszkhan, ha a magyarok élén hódításra indul, talán, legalább ideig-óráig, nagy birodalmat alapíthatott volna Európa közepén, kivált a pogány vagy félpogány éjszaki és déli szlávok közt; a Zsoltok, Fáiszok alatt azonban a magyar tetterő csak rabló-kalandokban mutatkozott, és a sarcz, adó, mit a szomszéd népek egyszer-másszor, ideig-óráig fizettek, a zsákmánynak megváltása volt inkább, mintsem jele valami állandó függésnek. Hatalmas vezér nélkül, ki felrázza, magával ragadja: a magyar megelégedett új hazájával, melynek vizeiben volt hal,

erdeiben volt vad: farkas, bölény, medve és másféle bővében, pusztáin volt jó viz, jó fű, szóval minden, a mit nomád lovasember csak kivánhatott; nem keresett tehát idegen országot, hogy ott letelepedjék, mint a normann, vagy hódítson, mint az arabs, kik ezidétt szintén szorongatták a keresztény világot; de szerette a könnyű prédát, s azért Árpád halálától kezdve majdnem minden esztendőben indultak ki rabló csapatok, magánvállalkozók — ha szabad e szóval élnem — vagy a nemzeti közseregnek kisebb-nagyobb része a nyugoti keresztény országokba, és mindig tovább és tovább hatottak, mert seholsem tudtak nekik sikeresen ellentállni. Európa, vagyis, hogy szabatosan mondjam, Nagy Károly birodalma, a IX. század folyamában összetört. Az egyes darabok: keleti Francia vagy Németország, Francziaország, Burgundia, Olaszország, külsőleg még valami államfélét mutattak, valósággal azonban teljes felbomlásban voltak, legkevésbbé még a Rajnától keletre fekvő Németország. Seholsem volt meg az állandó központi hatalom, mely a népeket sikeres védelemre, actiora szervezni, vezetni tudta volna. Ott, a hol a magyar lovasok, mint a fergeteg, megjelentek: összegyűlt, ha összegyűlhetett az ország népe, lovon a jobb módú, gyalog a szegényebb, de az csak ideig-óráig együtt levő néphad volt, mint Olaszországban láttuk, kellő fegyelem, kellő gyakorlat nélkül, nagyobb-kisebb csoport fegyveres ember, a kik közül sokra ráillett, mit még több, mint egy félszázad mulva is, nem minden ok nélkül, egy byzanczi császár, ki jeles katona volt, a németekre mondott: hogy se lovagolni, se gyalog harczolni nem tudnak; pajzsuk nagy, pánczélingük nehéz, kardjuk nagyon hosszú, sisakjuk nagyon súlyos! [82]) Az ilyen sereg, ha

szembeszállt a magyarral, bármi vitéz volt is, nyílzáporukat ki nem állotta; megrendült, megbomlott, vagy ha neki rohant a magyarságnak s az kitért, futott előle: az üldözésben szakadozott meg, zavarodott össze, s nem tudott ellentállni a magyar tartaléknak, mely csak várta az alkalmat, hogy a rendetlen tömegre rohanjon, a gyalogságot eltiporja, a lovasokat, a kik, ha meg is ülték a lovat, úgy lovagolni, úgy harczolni lovon, mint a lóra termett, könnyű magyarral harczolni kellett volna, nem tudtak, szétverje, lekaszabolja. A mit a byzanczi taktika kipróbált, ajánlott a magyarok, bolgárok és más hason-népek ellen: hogy a gyalogság sürű tömegben, szilárdul megálljon, a lovasság szorosan egymás mellett, összetartva támadjon rájuk: arra ezek a népek még nem voltak képesek; legfeljebb azt tudták megtenni, vagy legalább megpróbálták, hogy hirtelen üssenek a magyarokra, meglepjék őket, mielőtt csatarendjüket felállítani, veszedelmes hadi módjukat kifejteni tudták volna, de az nem sikerült mindig, sőt nagyon ritkán sikerült, mert a magyarok rendkívül óvatosak, vigyázók voltak, őreiket mindig jó messzire táboruktól, de közel egymáshoz kiállíták, hogy az ellenség egykönnyen és váratlanul ne férhessen hozzájuk. A föld népének tehát, a hová e katonailag fegyelmezett, hideghez, meleghez, mindenféle nélkülözéshez és viszontagsághoz hozzászokott, edzett, néha csak pár száz emberből álló, de néha ezerekre menő *szegénylegény-had*, mert valójában csak az volt a X. század pusztító magyarja, eljutott, rendszerint egyéb menekülése nem volt, minthogy erdőbe, hegyekbe futott, vagy erődített helyekbe, várakba vette be magát; azért Német- és még inkább Olaszországban egyre-másra kezdék erősíteni a városokat,

helységeket, mint Bergamot, Páviát, épitettek várakat Eichstädt vidékén, éjszaki Bajorországban, ép úgy, mint a Ticino környékén, mert erőditett helyek ostromához a magyarok nem értettek és összes várvivó tudományuk abból állott, hogy a várak védőit folytonos rohammal kifárasztani, vagy kiéheztetni törekedtek.[83]) Különben rettenetes hirük már előre rémületbe ejtette az embereket. Nyers, szilaj természetüket, kegyetlen, kiméletlen hadviselésüket még szörnyűbb színben tüntette fel némely félelmes vagy utálatos szokásuk: hogy nyers húst ettek, melyet csak a nyereg alatt puhitottak meg; hogy olykor, mint a régi szittyák, teszem: szerződéseknél, mikor megszúrták karjukat, vérüket edénybe csorgatták, az igéret megerősítéseül vért ittak; és végre, a mi a legszörnyűbb volt, azt a ritka babonát is emlegették, minek némi nyoma egyébiránt sokáig fenmaradt népünknél, hogy az emberi szivet, orvosságnak tartva, a megölt emberekből kivágták és darabokban megették.[84]) S e mellett a „ronda, kutya“ nép — mint egyik németországi latin verselő mondá — nemcsak a népet ölte, a házakat égette, hanem még az Úr szent asztalát is, szentségtelen kézzel összetörte. Némelyek Gog és Magog népét látták bennök, kikről Ezekiel próféta (c. 39.) szólott, és János evangelista titkos jelenéseiben (c. 20. v. 7. kk.) írta: „És a mikor eltelik az ezer esztendő, a sátán feloldatik tömlöczéből és kijő és elcsábitja a nemzeteket, kik a föld négy szegletén vannak, Gogot és Magogot, és összegyűjti azokat viadalra, kiknek száma, mint a tenger fövenye. És feljönnek a föld területére és körülveszik a szentek táborát és a kedves várost“; de mások ép a szentirásból czáfolták e véleményt, s „a mit a zsidók és zsidózók szó szerint értenek“, azt,

mondák, csak mysticus, jelképes mondásnak kell tekinteni; hol is vannak — kérdék — a többi népek, kiket az ó-testamentomi próféta Gog és Magog társai gyanánt említett? Komoly német történetirók avaroknak tarták őket, kiket Nagy Károly a Dunántúlra — a bal partra szorított, elzárt, Arnolf azonban, hogy Swatoplugnak ártson, kiszabadított „s így egy hitvány ember elvetemültségét egész Európa sínylette meg!" s ez elzárás gondolatja megint csak a Gog és Magog eszméjére vezetett vissza, mert keleten, nyugoton egyaránt elterjedt mondák szerint e mesés népeket Nagy Sándor, vagy más valamely heros a mívelt népektől fallal elzárta, a honnan csak a világ végekor fognak megint kiszabadulni.[85]) Tudákos emberek a saracenok nevével agarenusoknak vagy classicus reminiscentiával parthusoknak nevezték őket; általánossá azonban nyugaton a szlávok-használta uger vagy unger név lőn, csakhogy német szájban, vagy talán inkább tollban, igen gyakran Hunger — innen a Hungarus — formává alakult, azt pedig a német Hungerrel — éhséggel — hozták kapcsolatba, s némelyek legalább, alkalmasint értvén valamit a magyarok emlékezéséből, hogy régi hazájukat az éhség miatt hagyták el, a kabar: kutrigur, hunmaradékok régi mondájából, hogy a hunok a Maeotis mocsaraiban szaporodtak nagy néppé — akkép igyekezték megmagyarázni, hogy mikor egyszer Pannonia-, Istria-, Illyriában éhség dühöngött, a népek elhatározták, hogy csak annyi maradjon otthon, a mennyi meg tud élni, a többinek, férfinak, nőnek, öregnek, fiatalnak, ki kellett vándorolni, távol, ismeretlen pusztaságba. A számüzöttek bujdosásukban eljutottak a Maeotis mocsaraiba; ott a sokaságnak nagy része elveszett; csak a testileg, lelkileg erősek,

a java maradt meg, vadászatból kezdett élni, állatok húsával táplálkozott, bőrével ruházta magát, majd elszaporodott, lett belőle megszámlálhatatlan sereg, mely a szenvedett éhségtől: „Hunger"-tól Hungri nevet kapott, rettenetes, vad vidékén meg nem maradt, hanem a szomszédországokra rohant. „Most pedig!" sohajt fel a X. század elejének egyik német levélírója, „az Isten igazságos itélete szerint rajtunk garázdálkodnak, ellentállhatatlan félelem jár előttük. Isten ily szörnyeket használ fel megbüntetésünkre, mert ámbár, kegyelméből, megismertük: nem tiszteljük, nem vagyunk hálásak iránta, hanem a bűnt szolgáljuk", s azért a kereszténység mindenfelé buzgó imával igyekezett megengesztelni az isteni haragot. Modenából ismerjük az egyházi éneket, melyben a nép védőszentjéhez folyamodott: „Ab ungarorum nos defendas jaculis". A „magyarok nyilaitól ments meg, Szent Geminian, minket"; a bajor freisingi egyházmegyében pedig még a X. század végén is benne volt a létányában: „Ab incursione alienigenarum libera nos Domine!" „Idegen nép támadásától ments meg, Uram, minket!" [86])

A bajorokon vett győzedelem után a magyarok 908-ban megint Szászországra törtek, de most inkább délre tartottak és Thüringiában pusztítottak. A thüringiak és szomszéd frankok fegyverkeztek. Vezérük a vitéz, erős, tekintélyes Burghard thüringiai markgróf volt, ki Németországot e vidéken a szláv szorbok ellen is védelmezte s mellette Rudolf würzburgi püspököt találjuk, ki székét nem eszének, — együgyü embernek tartották — hanem fényes családi nevének — a lahngaui grófok közül származott és Gebhard frank herczeg testvére volt — köszönhette. 908. aug. 3-ikán ütköztek meg a németek a magyarokkal, *talán* Eisenach

környékén; a magyarok győztek és Burghard, Rudolf a harczban elestek.[87]) Eddig a magyarok Németországnak délkeleti és északkeleti határtartományait dúlták; 909 nyarán Bajorországon keresztül az ország belsejébe, Sváborszägba hatottak, mely a Lechtől a Vogesen hegyekig, a Neckar forrásvidékétől, a mai keleti Helvecziában a Bodensee környékéig, a Rajna forrásvidékéig, Olaszországig terjedett. Ellentállásról nem olvasunk. Szabadon dúltak és számtalan embert, marhát hurczoltak el magukkal. Hazamenet Bajorországban Freising püspöki várost is meglepték (909. júl. 30.), két templomát felégették, továbbmenet azonban egyik csapatjukat a bajorok, nem messze Freisingtól a Rott folyócskánál, mely Schärdinggel szemben szakad az Innbe, megverték (909. aug. 11.).[88]) Szerencsés kalandjuk serkenté a magyarokat, hogy a jövő 910. évben újra meglátogassák a bajor földet és Sváborszägot. De a németek most már jobban el voltak készülve. Maga Lajos király is, 16 éves gyenge, beteges ifjú, táborba szállott és fegyverre szólítá az egész német nemzetet azzal a kemény parancsolattal, hogy a ki nem jő, ne csak bírságot fizessen, mint különben szokás volt, hanem akasztófán halállal bűnhödjék. A déli németek, a bajorok, a svábok, kike a veszély közvetetlenül fenyegetett, a frankok, a király zászlója alá gyűltek. A magyarok Augsburgnál találták Lajos királyt sváb csapatok élén és megtámadták. A németek sokáig vitézül ellentálltak, de mikor a magyarok futást színleltek: dühösen utánuk rohantak, az üldözésben megbomlottak, a magyar tartalék a rendetlen üldözőkre tört, s a csata sorsát megfordította. Lajos serege megzavarodott, futott; a magyarság nyomában volt. „A lovak nyerítése, a trombitaszó

rettegtette a menekülőket és mind, mind sarkalta az üldözőket". A német sereg nagy része odaveszett (910. jún. 12.) Erre a győzelmes magyarok a frankok ellen fordultak, kik Gebhard herczegükkel, az elesett Rudolf würzburgi püspök testvérével, a frank-bajor határon, valahol Eichstädt környékén, a bajorok közelében táboroztak és azokat is keményen megverték. Gebhard herczeg, mint 907-ben a bajor Luitbold, 908-ban a thüringiai Burghard, számos vitézével elesett és csak a bajorok tudtak némi sikert felmutatni, mikor a hazaforduló magyarokat Abach mellett, a Duna jobb partján, Regensburgtól nyugatra, hirtelen megrohanták, vagy háromezer emberüket — mondják — levágták, de azért a sereg nagyja a zsákmánynyal mégis szerencsésen hazaért.[89]) A következő évek is, újra meg újra, a német földön látták a magyart. 911-ben Frankoniát és Thüringiát pusztították, sőt még a Rajnán is átkeltek és Koblenz vidékét dúlták.[90]) 913. Bajorországon keresztül pusztítva, Svábországot támadták meg, a Rajnán is átkeltek és Felső-Burgundiába jutottak, mely mindjárt Basel alatt délre kezdődött s a mai nyugoti Svajczból, Franche-Comtéból és Savoyának egy részéből állott. Hazamenet azonban az Inn mellett, talán Altöttingnél a vitéz Arnolf bajor herczeg, az elesett Luitbold fia, a bajorokkal, svábokkal utólérte és úgy megverte őket, hogy seregükből csak harmincz ember maradt meg — beszélék — hírmondónak.[91]) A vereség csak egy esztendőre vette el a magyarok kedvét további kalandozástól. 915-ben már megint Németországban voltak és többet dúltak, mint annak előtte bármikor. Tavaszszal jöttek. Majdnem egész Svábországot tűzzel-vassal elpusztították; azután átmentek Frankoniába, a

hol a hires fuldai apátságot, melyben Szent Bonifácznak, a németek apostolának, hamvai pihentek, támadták meg, de bevenni nem tudták. Pusztították Thüringiát, Szászországot egész Westphaliaig, a Weser torkolatáig és feldúlták Brémát A mikor azonban itt a templomokat felgyujtották, a papokat az oltár előtt legyilkolták, vagy fogságba hurczolták, a kereszteket, csúfolódva, megrongálták, mely rombolásuk nyomai még másfél század mulva is látszottak: hirtelen szélvész támadt, a templomok égő zsindelyeit szemükbe szórta, úgy hogy ijedten futásnak eredtek, sokan a folyóba vesztek, másokat pedig a brémaiak elfogtak.[92])

A „gyermek“ Lajos király már 911 derekán meghalt, de utódja, Konrad frank herczeg, a magyarok ellen elesett Rudolf würzburgi püspök, és Gebhard, frank herczeg unokaöcscse, bár vitéz ember, szintén nem tudott segíteni országa baján, és nem tudta a széthúzó német törzseket összetartani. Bajorország, mely legközelebb esett a magyarokhoz, leginkább ki volt téve pusztításaiknak, ez időben megalkudott velük. Keresztüljártak területén, de — legalább nagyon — nem bántották és herczege, a vitéz Arnolf, Luitbold fia, mikor I. Konrád királylyal összeveszett és menekülni volt kénytelen, a magyarokhoz futott, de már 917-ben visszafoglalta országát, s a magyarok ugyanabban az évben déli Svábországot pusztitották, a Rajnán átkelve Baselt feldúlták, azután Elsasst pusztítva még Lotharingiába is eljutottak. E tartomány, a frankok tulajdonképeni hazája, mely a Rajnától a Scheldeig, az Északi-tengertől a Juráig terjedt, Kölnt, Aachent, Triert ép úgy magában foglalta, mint Metzet, Toult, Verdunt, Antwerpent és északnyugoti csúcsán Cambrayt, németül Kamerichet — mintegy átmenet

volt a germannak maradt rajnajobbparti keleti s a romanizált nyugoti Francia közt. Lakossága mind a két elemből alakult, majd ide, majd oda hajlott s most a nyugoti frank vagy franczia királyt uralta. A magyarok nem messze nyomultak be; csak Metz vidékén kalandoztak s azután egy évig nem bántották a németeket. 919-ben azonban újra betörtek, de a mult években elpusztított déli részek helyett egy csapat megint Szászországot kereste fel és feles zsákmányt, számos embert, asszonyt vitt el, „mert Isten haragudott ránk!“ mondja a corveyi szerzetes — sőt még Lotharingiába is átcsapott, míg más magyarok Olaszországban zsákmányoltak, a hol — egy kis becsapást 901-ben kivéve — a brentai csata ideje, tehát majdnem húsz év óta, meg nem fordultak.[93]) Ezt a látogatást 921-ben megismételték. Olaszországban még mindig I. Berengár uralkodott, elég jó akarattal. 915-ben a pápa még római császárrá is koronázta, de az éjszak-olaszországi nagy urak nem szerették. Maga veje, Alberich ivreai őrgróf is ellenségeihez csatlakozott, s azok ellenkirályul a német II. Rudolfot, Felsőburgundia királyát, hívták meg. I. Berengár ellenben a magyarok barátságát kereste. A békétlenek Bresciánál gyűltek össze. I. Berengár Bogát és Durcsák magyar vezéreket, kik a közelben voltak, hívta segítségül és küldte ellenségeire. A magyarok, Berengár embereit követve, rejtett utakon az összeesküvők hátába kerültek és oly hirtelen ütöttek rájuk, hogy idejük sem volt fegyvert ragadni s a magyarok sokat levágtak, sokat elfogtak. A főemberek közül Ulrik pfalzgróf, mintegy nádorispán, vitézül harczolva elesett. A ravasz Alberich, mikor látta, hogy nincs menekülés, ledobta fényes ruháját, diszét, közember-

nek öltözött s a mikor elfogták, közembernek hazudta magát, úgy hogy barátai potom áron kiválthatták. Giselbert grófot azonban a magyarok felismerték, megverték és félmeztelenül I. Berengárhoz vitték, de az, hogy ellenségeit kegyelemmel megnyerje, szabadon bocsátotta. E diadal után a magyarok sok várost elfoglalva, országszerte dúltak és 922. február elején már déli Olaszországban, Apuliában, Róma, Nápoly környékén jártak, egész Tusciát tűzzel-vassal elpusztították, sok népet, férfit, asszonyt s a mi mást még elragadhattak, magukkal hazavittek. De I. Berengárnak újra szüksége volt rájuk, mert ellenségei újra felemelték ellene, még pedig győzedelmesen, a zászlót. A magyarok eljöttek (924.). Vezérük Szalárd volt és szerte kalandozva, dúlva Olaszországot, a népes Páviát, Lombardia fővárosát, melyet Rómához hasonlították, körülfogták, senkit belőle ki nem eresztettek. A falakat törni, lerombolni nem tudták; azon voltak tehát, hogy a várost tüzes nyilakkal felgyujtsák. Ez sikerült is; 924. márczius 24-ikén, pénteki napon, az egész város lángba borult. Negyvenhárom templom, tömérdek kincs a tűzvész martalékává lett. A lakosság legnagyobb része püspökével, a benszorult vercellii püspökkel, bennégett, bennfulladt. Mondják, bizonyosan túlzottan, hogy csak 200 ember maradt életben, s azok a parázsból 8 véka ezüstöt kapartak ki s azzal váltották meg szegény fejüket és városuknak kiégett üres falait. Paviától a magyarok tovább nyargaltak. Míg szövetségesüket, I. Berengárt, Veronában saját emberei megölték (924. ápril 7.), átkeltek az Alpeseken, alkalmasint a szentbernáthegyi úton, Burgundiába, a hol a nép mindenfelé hegyekbe, rejtett völgyekbe menekült. I. Berengár vetélytársa, Rudolf király, és

Alsó-Burgundia királya, Hugó, a ki Lyontól lefelé a mai Dauphinéban, Provence-ban uralkodott, eléjük mentek s a hegyes vidéken megszorították, körülvették őket. De a merész csapat egérutat talált; kisiklott kezükből, nem vissza, hanem előre nyargalt és bár a burgundiak nyomában voltak, átkelt a Rhône-on, Nîmes környékét és a régi Gothiát, a Földközi-tenger melléket le a Pyrenei-hegyekig dúlta s elvégre nem az ellenség fegyvere, nem a két Burgund és Gothiának népe, hanem ragályos betegség, vérhas ölte meg majdnem valamennyit, úgy hogy a merész csapatból csak kevesen tértek vissza a hazába. (925.) [94])

VI.

Kalandok. St.-Gallen.

Míg az olasz Berengárral szövetséges magyarok a lombardiai síkságon, az Alpeseken át a lyoni öbölhöz jutottak: más magyarok, ugyancsak 924-ben, a nyár folyamán Frankoniára, a Szászföldre törtek és pusztitottak; falvakat, városokat felégettek, s annyi mindennemű, korú népet öltek meg Szászországban, a hol megerősitett helyek, de még hegyek sem igen voltak, s az emberek csak az erdőkben találhattak menedéket, „hogy szinte attól lehetett tartani, hogy az egész ország néptelen pusztasággá válik". Ellentállás itt is alig volt. A szász herczeg, Henrik, a kit I. Konrád halála után (918. decz. 23.) a németek királyukká választottak, okos, vitéz, már nem fiatal, valami 48 éves férfiú, valószinűleg Püchen tájékán, a Mulde mellett, a glomačok — daleminziek — szomszédságában, megütközött velük, de póruljárt, s a verlai várba, Goslar és Braunschweig közt, az Ocker mellett, húzta meg magát; emberei azonban az egyik magyar vezért elfogták. A magyarok ki akarták váltani. Sok aranyat, ezüstöt igértek érte, de Henrik, a ki belátta, hogy Németországnak vagy legalább Szászországnak mindenek felett békére, időre van szüksége, hogy védelméről gondoskodhassék, ellentállásra készülhessen: váltságdij fejében csak fegyverszünetet kért, s azért még évi ajándékot, valójában adót is kész

volt fizetni a magyaroknak. A magyarok ráállottak kivánságára és megigérték, hogy kilencz évig nem bántják Szászországot. (924 őszén.)[95] Szavukat meg is tartották, de a fegyverszünet nem terjedt ki a többi német tartományra. Egy év mulva, 926-ban, kora tavaszszal ellepték Bajorországot. Onnét egy részük Frankoniát dúlva, átkelt Koblenz alatt, Andernach és Sinzig vidékén, a Rajnán Lotharingiába, mely a mult évben — 925-ben — német fenhatóság alá került, és gyujtogatva, rabolva, ölve, foglyokat ejtve Verdunig nyomult, sőt még Francziaországba is betekintett, és az argonnei erdőig, a champagnei Vouziers környékéig, az Aisne mellett, a mai Ardennes departementben, pusztított.[96]) Más seregük Svábországra rontott. Fegyveres ellenféllel itt sem találkoztak, úgy hogy kisebb csapatokra oszolva, egész kényelemmel, lehet mondani, raboltak, gyujtogattak, vágták le és fogták el az embereket. Egy kis csapat a Boden-tótól délre, a sanct-galleni híres monostornak vette útját. Az apát és a szerzetesek, mikor a magyarok betöréséről értesültek, fegyverkeztek, ellentállásra készültek, a mint azonban hallák, hogy csakugyan jönnek, jobbnak találták a szomszédba, valami megerősitett helyre, rögtönzött kis várba — Waldburgnak tartják, a Sitter mellett — vonulni, míg népükből a nőket, gyermekeket, öregeket a Boden-tó tulsó partjára, Wasserburgba, Lindau mellett, küldték. A barátok értékes holmijukat is igyekeztek biztosságba helyezni, de a sietségben egyet-mást, a többi közt két hordó bort, mert már senki sem mert szekérbe fogni, a kolostorban hagytak. Ott maradt valami félkegyelmű, bolondos Heribald nevű barát is, kit semmikép sem lehetett rávenni, hogy meneküljön, „mert“

— mondá — „a kolostor gazdája neki ez idén nem adott bőrt sarura!“ A magyarok május 2-ikán[97]) termettek a kolostor előtt, kezükben lándzsa, nyíl, vállukon tegez, kiséretükben egy fogoly pap, ki magyarul tudott és tolmácsul szolgált. A mint meglátták Heribaldot, ki nyugodtan sétált a kolostor előtt, rá akartak rohanni, hogy levágják, de a vezérek, tisztek mondhatjuk, kiknek feltünt viselkedése, nem engedték meg, hanem a tolmácscsal vallatóra fogták s a mikor látták, hogy bolond, nevettek, hagyták, majd magukkal vitték, mikor a kolostorban mindent felkutattak, de az oltárt, Szent Gallus, Gál, kőoltárát nem bántották, hozzá se nyúltak, mert már sokszor csalódva, tapasztalásból tudták, hogy az efféle helyen mást, mint hamut, csontot — ereklyéket — nem találnak. A magyarok zajongva járták végig a szent helyeket s a mikor Heribald a templomban csendességre intette őket, egypárszor nyakon ütötték, aztán kérdezték, hol van a kolostor kincse elrejtve? Heribald nagy gyorsan egy rejtekajtócskához vezette őket, de mikor feltörték és csak néhány gyertyatartót és más efféle csekélységet találtak, megfenyegették, hogy újra pofon ütik. A pinczében azonban ott volt a két tele hordó bor. Egy magyar baltával leütötte az egyik hordó egy abroncsát! Heribald, a ki mióta látta, hogy nem ölik meg, egészen megmelegedett a magyar társaságban, rá kiáltott: „Ne bántsd barátom! Mit iszunk, ha elmentek?“ A magyar, mikor a tolmács megmagyarázta neki, mit mondott Heribald, elnevette magát, nem bántotta a hordót, még társait is megkérte, hogy „ne nyúljanak az ő bolondjának hordóihoz!“

A templom tornyán ott díszlett Szent Gál — Gallus! — kakasa. Két magyar azt hitte, hogy a hely

„istene“ csak valami drága érczből lehet öntve, felment a toronyba, az egyik lándsájával kezdte piszkálni a kakast, hogy lefeszítse, de nagyon kihajlott, kibukott és agyonütötte magát. A másik merő pajkosságból le akart csunyítani, de hanyatt esett, lebukott és szintén szörnyet halt. Mind a kettőt máglyára tették, melyet a templom kapujában raktak és elégették. A lángok, mert lándzsával versenyt piszkálták a tüzet, felcsaptak a mennyezetig, de a szentegyházban kárt még sem tettek. Időközben kémlőik bejártak a vidéket, kikutatták az erdőket, rejtekhelyeket és ráakadtak Sanct-Gallen mellett arra a kisded hajlékra és kápolnára, melyben, mint akkor szokott dolog volt, egy apácza, Wiborada, már több, mint tíz éve a világtól örökre elzárkozott, mint „inclusa“ kunyhóját soha el nem hagyta; sőt annak ajtaja sem volt, csak kis ablaka, melyen az ételt neki beadták. Mikor a magyarok közeledtek, a sanct-galleni apát mindent elkövetett, hogy rávegye a menekülésre, de semmikép sem akarta celláját elhagyni. A magyarok eleinte fel akarták gyujtani a bezárt házikót, de nem tudták. Majd körüljárták, keresték, hol lehet bejutni? de mert ajtót nem találtak, ketten felmásztak a tetőre, nyilást vágtak rajta és leereszkedtek Wiborada cellájába. Imádkozva találták; rárohantak, letépték ruháját, csak ciliciuma maradt rajta, agyba-főbe verték s három sebbel, félholtan a földön hagyták; kevéssel utóbb, másnap, meg is halt.[98]) E hír akkor jött a főcsapathoz, mikor a magyarok a kolostorban mindent, a mit kellett, elvégeztek s a kolostorban a kolostor előtt, ebédhez ültek. Az előkelők a kolostor előtt levő szabad téren a gyepre heveredtek, Heribaldot, a tolmács papot, magukhoz ültették; a bolond azonban

magának és társának valami kis széket szerzett. Volt inni, enni bőven. A bor dézsákban ott állott és mindenki annyit ivott, a mennyi neki tetszett. A húst, félnyers volt, — találta Heribald — kés nélkül, darabonként, csak kezükbe vették s úgy rágták le a csontról, a csontokat azután tréfálva egymásra dobálták. A mikor már jól ittak, elkezdtek kiabálni „isteneikhez, s a papot és bolondot is kiabálni kényszeríték". A pap hatalmasan kiáltozott velük, de azután, mintegy magába szállva, elkezdé a Szentkereszt antiphonáját: — másnap (máj. 3.) a Szentkereszt feltalálásának ünnepe volt — „Sanctifica nos" énekelni és Heribald, ámbár rekedt hangú, vele énekelt. A magyarok a szokatlan hangokra összefutottak és mert már jó kedvük volt, elkezdtek tánczolni; mások pedig fegyverre keltek, összetűztek, hogy ügyességüket a fegyverforgatásban mutassák. E perczet, a jó kedvet, akarta a tolmács pap felhasználni, hogy szabadságát visszanyerje. A Szentkeresztet segítségül híva, könynyes szemmel a vezérek lábához borult: bocsássák szabadon. De a magyaroknak ez nem tetszett. Szükségük volt még rája, azért el akarták venni kedvét az efféle kívánságtól. Hívták embereiket „sziszegő, morgó hangon" — ilyennek tünt fel a bolondnak a magyar szó — s azok kést ragadtak, hogy a papot, tréfából, a papi koronájától megfoszszák, mintegy degradálják, mielőtt legyilkolnák: de akkor jött a hír, kémlők adták tudtul kürttel, kiáltással, hogy a közelben ellenséges vár van, fegyveres néppel, a sanct-galleni barátok menedékhelye s a magyarok mindent abbahagytak, kirohantak és „hihetetlen gyorsasággal, a mint szokták", csatarendben, harczra készen állottak. Mikor azonban hallák, hogy a várhoz nehezen lehet férni·

védői, csak élelmük legyen, könnyen megtarthatják: felhagytak a gondolattal, hogy megtámadják, hanem tovább indultak. Hogy lássanak, — mivel már besötétedett — a kolostort nem bántva, „melynek Istene, Gál, a tűzzel is bír“, a kolostor mellett fekvő falu nehány házát gyujtották fel s e tűz fényénél vonultak el szép csendesen, minden nesz nélkül Konstanz felé, nem törődve tovább se papjukkal, se Heribalddal, ki később mindig szeretettel emlékezett meg „az ő kedves magyarjairól, azokról a jókedvű“, bár garázda legényekről, a kikkel ebédelve, „úgy jóllakott, mint még sohasem s a kik, ha meg is ütötték, mindjárt bort adtak neki, hogy hibájukat jóvá tegyék, míg szerzetes társai azt nem teszik“. A sanct-galleniek pedig, mihelyt megtudták, hogy a magyarok eltávoztak, kijöttek menedékhelyükből, elérték az utócsapatot s abból nehány embert levágtak, egyet pedig sebesülten elfogtak, ki azután megkeresztelkedett, megházasodott, fiakat nemzett és a németek közt maradt. A magyar főcsapat, melyet az utócsapat kürtszóval az ellenség közelségére figyelmeztetett, sietett, hogy mielébb alkalmas, nyilt térre jusson; ott aztán hadi rendbe állt, szekeret, podgyászt körbe állított s mikor ellenség nem mutatkozott, őröket rendelt s azután a fűbe heveredve csendesen iddogált és elaludt. Másnap kora reggel a magyarok a szomszéd falvakat nyargalták be, a mit a menekült lakosok otthagytak, fölkutatták, elrabolták s minden épületet, a mely előtt elhaladtak, fölgyujtottak. Továbbmenet felégették Konstanz házait, melyek a város falán kívül feküdtek, azután a Rajna mentében lefelé haladva, hogy Säckinget megtámadhassák, át akartak kelni a Rajnán. Minthogy a túlsó parton már a magyar

fősereg tanyázott, biztosságban érezték magukat s kevésbbé vigyáztak, mint eddig, s így történt, hogy a vidék népe, melyet valami Hirminger nevű vitéz hat fiával összegyűjtött, az éjjel, mikor bortól, álomtól elnyomva aludtak, rajtuk ütött s majdnem az egész csapatot lekaszabolta, vagy a Rajnába szorította. Csak kevesen tudták átuszni a sebes folyót, s így e csapat — melynek kalandjai élénk képét tárják fel előttünk annak, mikép viselkedett a pusztító magyar? nyersen, garázdán, vérengzőn, de nem kegyetlenebben, sőt emberségesebben, mint más barbár nép — majdnem egy szálig elveszett. Társai a túlpartról — bár látták a veszedelmet — nem tudtak segitségére menni, s tehetetlen haragjukban hiába kiáltottak, hiába lőtték át nyilaikat a folyón. A sereg czélja egyébiránt most Elsass volt. A magyarok a Schwarzwald fájából hajókat — talpakat — készítve, valahol Basel alatt átkeltek a Rajnán. A vidék népe összegyűlt, de kemény, véres csatában a magyarok győztek, mindent körös-körül elpusztítottak, s ez újabb rajnai átkelésükkel még Francziaországot is megrémítették, úgy, hogy Rudolf franczia király, ki az Aisne vidékéig hatott magyar csapatok visszavonulása után a Loire vidékére ment, seregével kénytelen volt visszafordulni.[99])

E pusztító hadjárat után a vitéz bajor herczeg, Arnolf, ki még az ördögtől sem félt, el is vitte testét — a monda szerint — halála után, valóságos békét kötött a magyarokkal, bizonyosan nem adófizetés nélkül,[100]) s így Németország két határtartománya: a bajor, és szász a magyarokkal kiegyezvén, beljebb eső részei is hàt esztendeig, 933-ig, mentek maradtak becsapásaiktól. A nyugalom e napjait Henrik király, kivált Szászországban, nagyon jól felhasználta. Mindenfelé

erősiték a városokat: Regensburgot, Augsburgot ép úgy, mint a birodalom legnyugatibb szélén Cambrayt; a kolostorokat is fallal, árokkal vették körül. Szászországban Henrik király ezt rendszeresen vitte. Nemcsak a nagyobb városokat, mint Merseburgot, Quedlinburgot, de még a kisebb helyeket, tanyákat is fallal vétette körül, s a hol csak lehetett, embereiből állandó őrséget szervezett, de arra is törekedett, hogy népe a csatatéren is megállja helyét a magyarokkal szemben, s azért gondja volt, hogy oly lovaskatonává képezze, kit meg nem zavar a magyarok hirtelen támadása, meg nem bont, ha utánuk kell iramodni, az üldözés. És e sereg önbizalmát, erejét növelték a szomszéd szlávokkal vívott harczai, melyek folyamán a glomačokat, a magyarok hajdani szövetségeseit, kegyetlenül megtörte (928.), sőt még a cseheket is a németek adófizetőivé tette.[101])

VII.

Kalandok. Riade. (988—947.)

A hunok és — egy ideig — az avarok, mikor a Duna mellékére letelepültek, nem szakadtak el keleti hazájuktól; a magyar nemzetet azonban sorsa mindjárt teljesen a nyugotra utalta, sőt még az ösösszeköttetés, érintkezés az Ural táján visszamaradt rokonokkal, kik a X. század első felében mintegy kétezeren — a fegyverest számítva! — régi baskir nevükön, sürű erdeikben, az ellenséges, szomszéd népek közt is, szabadságukat fenn tudták tartani, bár a bolgárok fennhatóságát elismerték, jóllehet a X. század közepén még „követeket küldtek hozzájuk, szemmel tarták őket, s gyakran választ is kaptak tőlük", lassanként elenyészett. Lebediában, Etelközben, Szarkeltől a Duna torkolatáig a bessenyők uralkodtak. Ezek voltak most a Fekete-tenger vidékén a leghatalmasabb nép, s a byzanczi politika nagyon tudta, hogy, ha kell, ezeket fel lehet használni a magyarok ellen. Viszont volt idő, mikor a magyarokat akarták a bessenyőkre uszitani, de, mikor a görög követ — Gabrielnek hívták — a magyar vajdáknak a császár nevében ajánlotta, hogy a bessenyőket támadják meg, verjék ki székeikből, — „hajdan ti laktatok ott, — hogy birodalmam szomszédjai legyetek, és ha küldök hozzátok, mielébb megtalálhassalak benneteket", egyhangúlag felkiálták: „A bessenyőket meg nem támadjuk; velük nem

birunk, mert országuk, számuk igen nagy, és fenegyerekek! Erről többet nekünk ne beszélj, mert nem szeretjük hallani!" A bolgárok ellen is a magyarokra gondoltak Konstantinápolyban, mikor Simeon, hasonlóképen régi ellenségük, újra szorította, verte a „rómaiakat" (917.), de a magyarok csak akkor lettek hajlandóvá bolgár háborúra, mikor hatalmas ellenfelük, Simeon, 927 május 27-ikén meghalt, és gyengébb fia, Péter, követte a bolgár „czári" trónon.[102]). Ez azonban csak mellékes dolog volt. A Balkán-félsziget részint barbár, részint a nyugotiaknál sokkal míveltebb népével, a „római birodalommal", mely már megszokta a barbárok támadását, és megerősitett váraiban, városaiban fegyelmezett, mindenféle ellenséghez alkalmazkodni tudó, állandó seregével úgyszólván mindig készen várta: nem volt oly jutalmazó tere a kalandozásnak, mint a nyugoti országok. A magyar támadások tehát, néhány évi pihenés után, megint erre fordultak. Ok is volt rá. I. Henrik király 932-ben, mikor a magyar követek jöttek, hogy a szokott adót kérjék, ez adót megtagadta. Elég erősnek érezte magát már, hogy a magyarokkal szembe szálljon, s a szászok újjongva helyeselték elhatározását, hogy, miután már mindenüket odaadták a magyaroknak adó fejében, úgy, hogy csak az egyházi vagyon maradt meg, ezt a vagyont nem adják a pogánynak. A magyarok gyorsan fegyverkeztek. Volt egy *csapat*, mely Olaszországra tört: a szászok ellen, azonban a tél végével (933.) „nagy és haragos" *sereg* indult.[103]). Útjukat a magyarok Csehországon, a glomačok — daleminziek — földén átvették, s ez utóbbiakat segitségül hívták, de azok, tudván, hogy a szászok készen várják a magyart, gúnyosan — mondják — csak egy kövér

kutyát küldöttek nekik. A magyaroknak most nem volt idejük, hogy a kaczagó tótokat megfenyitsék, hanem tovább siettek a németek ellen a Saalehez, s itt, a bal parton fekvő Merseburg fölött, a hol a thüringiai, szász és szláv határ összeért, seregük egy részét átküldték a Saalén, hogy Thüringián végig menve, délnyugot felől kerüljön a Szászföldre, a másik rész pedig, Merseburg irányában, a jobb parton pusztított, rémített, nőket, gyermekeket rabszijra fűzött, a férfiakat levágta, mert a magyarok megfogadták, hogy nem kegyelmeznek meg szásznak, a ki tizedik évét túlhaladta (933 márczius elején). A megoszlás azonban kárukra vált. A nyugotra vonuló sereget a szászok és thüringiak, talán valahol Gotha tájékán, megtámadták. A magyar vezérek elestek, a sereget szétverték, sokan a csatatéren maradtak, sokan ide-oda bolyongva fogságba estek, vagy a hidegben megfagytak, éhségtől elvesztek. I. Henrik király, a ki többfelől kapott, mint Bajorországból, segítséget, a maga seregével gyorsan a másik magyar sereg ellen indult. A magyarok ép valami várat ostromoltak a Saale mellett fekvő Keuschbergtől délre, melynek emlékét egy dülő, „die Veste", mai napig fentartja, s a hol Henrik király törvénytelen nővére, bizonyos Wido, thüringiai ember neje, hires kincseiről, gazdagságáról, lakott. Már-már beveszik a várat, ha közbe nem jő az éj, s az éjjel nem hallják a hirt, hogy I. Henrik király átkelt a Saalén és délről, Riade felől, most „der Rieth"-dülő, Oeglitzsch falu mellett, nagy sereggel közeledik. Rögtön abbahagyták tehát az ostromot, tűzjelekkel, a mint szokásuk volt, összehívták a szertejáró csapatokat, s alig, hogy másnap — 933 márczius 15-ikén — a mai Oebles és Schlech-

tewitz körül, vagy — hogy távolabb, de ismertebb határpontokat jelöljek meg — Lützentől északra, Lipcsétől nyugotra csatarendbe álltak: már látták közeledni a német hadsereget. Henrik buzditotta volt vitézeit: bizzanak az Istenben. Gondoljanak a hazára, családjukra, melyekért bosszút kell állniok. Ne féljenek az ellenségtől; nem áll az meg, ha bátran támadják! De azt sem felejtette lelkükre kötni, hogy szorosan egymás mellett maradjanak, a magyarok nyilzáporát fogják fel pajzszsal s aztán rögtön rohanjanak rájuk, — egyik sem elébb, sem hátrább — hogy másodszor már ne lőhessenek! Nehogy azonban mindjárt elriaszsza őket, a könnyű fegyverzetű thüringiakat küldé előre, kik között alig volt pánczélos vitéz, hadd csalják a magyarokat a derékseregħez. A mint a felek találkoztak, összetűztek, a németek Kyrie eleisonjára felhangzott a magyar haj! haj! kiáltás. A németek szorosan követték Henrik parancsát! A magyar nyil nem fogott rajtuk, a támadásban meg nem bomlottak. A magyarok megfordultak, futottak, de tartalékuknak nem nyilt alkalma, hogy *rendetlenül* űző ellenségre rohanhatott volna. A csatát elvesztették; táborukat a német elfoglalta, a foglyokat megszabaditá s 8000 lépésre, valami másfél mérföldre ügetett utánuk, de a gyors futókat nem igen tudták a németek utolérni, csak keveset öltek meg, vagy fogtak el, de azért a diadal, melyet ma riadei csatának nevezünk, nagy volt, a legnagyobb, melyet német eddig magyaron nyert, s Francziaországban már azt beszélték, hogy 36,000 magyar veszett el, azokon kivül, a kiket elfogtak, vagy folyóba — a Saaleba? Elsterbe? — szoritottak.[104])

A magyarokra e csatavesztés csak azt a benyomást

tette, hogy három esztendeig, a mig I. Henrik király élt, Németországot nem bántották; a helyett 934 ápril havában, a bessenyőkkel szövetségben berontottak — nagyobb csapattal legalább legelőször — a „római" birodalomba, bekalandozták, feldúlták egész Thraciat, összefogdosták vagy leölték az embereket, levertek, a hol találkoztak vele, minden ellentállást, és Konstantinápolyig nyomultak; a város körül mintegy 40 napig táboroztak, és foglyaikat árulták, a nőket, gyermekeket brocat selyemszövetekért adták, a férfiakat azonban — a kik a kereskedőknek nem kellettek? — kardélre hányták. A „római" császár, Lakapenos Román, Theophanes patriciust küldé ki hozzájuk; az megalkudott velük; a foglyokat mind kiváltotta, s azzal a magyarok hazamentek.[105]) A következő évben pedig (935) egy csapatjukat, már megint nyugoton, Felső-Burgundiában találjuk, a hol azonban nem sokáig garázdálkodtak, mert a mikor Rudolf franczia király ellenük fordult, tovább indultak, s átmentek Olaszországba. [106]) E csapatnak egyébiránt talán csak az volt feladata, hogy kikémlelje az utakat, s előkészítse a jövő hadjáratot. I. Henrik király 936 július 2-ikán meghalt. Utána fia, I. Ottó, 24 éves, vörös képű, magas, jó lovas, nagy vadász, nem irástudó, de azért nyilt eszű, erős, kormányra termett fiatal ember következett a német trónon. A magyarok mindjárt 937 legelején megtámadták. Berohantak Alemanniába, Frankoniába és tűzzel-vassal pusztitottak. Egy csapat Frankonia, Thüringia felül Szászország nyugoti részébe akart törni, de Ottó útját állta, a szász határtól elverte, s mikor visszavonulóban átkelt Lotharingiába, utána ment és Metzig üldözte.[107]) Az idei magyar hadjáratnak különben is főczélja a Rajnántúl volt. A fősereg

mintegy a bőjt (feb. 15 — ápril 2.) derekán kelt át a folyón Wormsnál, és Lotharingián keresztültörve, szétáradt Francziaországban, Aquitaniában s a Rhône jobb partján fekvő franczia Burgundiában. IV. Lajos franczia király, alig serdülő ifjú, tétlenül nézte a pusztulást. A magyarok, miután Rheims vidéket feldúlták, 937 márczius 24-ikén Sens környékét perzselték fel, azután átkeltek a Loireon, Berryben, Bourges vidékén jártak, de Ebbo, Chateauroux ura, vára mellett megverte őket, bár a győzedelmes csatában maga is elesett, s a magyarok kénytelenek voltak Orleansnál visszamenni a Loireon, s onnét keletre fordultak. Július havában Dijon vidékén jártak, Burgundiában, s ez ország felső vidékét, Langres táját, az Oignon mentét, fel Lureig, a Vogesek aljáig szintén elpusztították. A nép mindenfelé szétszaladt, elrejtőzött. A mező pusztán maradt; a feldúlt kolostorokat felverte a gaz, s a pusztítás nyomait még negyven év mulva is lehetett látni. Burgundiából a magyarok nem a feldúlt franczia részeken mentek vissza, hanem neki vágtak az Alpeseknek és Olaszországon át tértek haza, de egyes csapatok még itt is lementek Beneventig, Nápoly vidékeig; Capua mellett, a Garigliano sikságán, 12 napig tanyáztak, s onnét dúlták a környéket, fogdosták a montecasinoi apátság embereit és váltságdíjul mindenféle egyházi szert: füstölőt, gyertyatartót, oltártakarót, szőnyegeket, ruhát, ezüst poharat, kanalat zsaroltak ki a benczésektől. Mikor azonban más úton, mint a merre jöttek, éjszakra, a mai Abruzzon át fordultak hazafelé: az olaszok a hegyes vidéken rájuk rohantak, és majdnem mindnyáját levágták, úgy hogy csak kevesen látták viszont hazájukat.[108])

E diadalmas hadjárat, vagyis inkább kaland után a magyarok 938-ban újra Szászországot támadták meg, kelet felől és Halberstadt táján, a Bode mellett ütöttek tábort és onnan nyargaltak ki mindenfelé pusztítani, rabolni. Az egyik csapatot azonban, mely nyugotra ment, mikor Wolfenbüttel közelében, esőben elázva, fáradtan, Stederburg mellett ellovagolt, a stederburgiak megrohanták, megverték, sokat belőlük levágtak, sok lovat és néhány zászlót elfoglaltak. A mint a körülfekvő megerősitett helységekből látták, hogy a magyarok menekülnek: a szászok mindenfelől kirohantak, s a futók legnagyobb részét agyonverték. Maga a vezér is valami agyagbányába szorult és ott veszett. Egy másik csapatot, mely északra tartott, egy áruló szláv a Braunschweigtól északkeletre, már a *mai* Brandenburgban fekvő Drömmling, ma is mocsáros vidékre vezette, s ott a hinárban, mikor a szászok körülvették, megsemmisült. Vezérét elfogták, Ottóhoz vitték és nagy sarczot kellett szabadságáért fizetnie; a magyar fősereg pedig — a Bode mellett — elvesztve kedvét, abbahagyta a háborút és sietve hazatávozott. Ez volt a magyaroknak utolsó becsapása Szászországba.[109]) Szerencsésebb volt az a csapat, mely 940 tavaszán Olaszországba tört, s hosszabb ideig Közép-Olaszországban, Róma körül is tanyázott, és változó szerencsével verekedett. Olasz király ez időben a burgundi Hugo volt, ki 924-ben a magyarokkal harczolt, de most nem tudott velük szembeszállni. Tiz véka pénzt adott tehát nekik és rábeszélte őket, hogy menjenek el Spanyolországba, Cordovába, melyet akkor, III. Abderrahman, a legnagyobb spanyol moszlim khalifa alatt a „világ díszének“ lehetett nevezni; 28 külvárosa, 3000 mecsetje, pompás palotái, 113,000 háza volt, melyekben félmillió

ember lakott. A magyarok kezeseket adtak Hugónak, hogy mennek, Hugó pedig vezetőkről gondoskodott. Elindultak Olaszországból, de még alig érték el Abderrahman birodalmát, mikor, alkalmasint a mai Aragonia keleti, sivatagszerű részében, száraz, kietlen vidékre jutottak, három napig vizet se láttak, majdnem elepedtek a szomjúságtól. Ilyen vidéken — gondolták — nem lehet lóval járni, s dühösen neki estek vezetőjüknek, halálra verték és sebbel-lobbal visszasiettek házájukba.[110])

E kisebb kalandok után a magyarok 943 ápril havában, miután 936 óta, mikor egy csapatjuk Attikaig kalandozott, úgy látszik, nem bántották, nagy sereggel a római birodalmat támadták meg. Romanos császár, ki még mindig uralkodott, újra Theophanes patriciust küldé hozzájuk, s az ismét, öt évre, fegyverszünetet eszközölt, bizonyosan nem ingyen, s annak megerősítésére a magyarok több előkelő kezest adtak.[111]) A byzanczi udvar most azon volt, hogy a magyarokat, főembereiket megnyerje, lekenyerezze, mint bölcs Leo császár idejében, mikor a császár azt írhatta róluk, „hogy a rómaiak hűbéreseinek akarnak látszani!“ Egyik neves emberük ez idétt Bulcsu, vagy mai kiejtéssel: Bölcs volt, a kende, fia Kálnak, ki szintén a kende-méltóságot viselte. Tanyája a Balaton éjszaki, zalai, veszprémi partvidékén volt, a hol még mai nap több Kálla helység talán atyjára emlékeztet. Szilaj, vérengző ember hírében állott, úgy, hogy emléke mint *Vér*-Bulcsu él a magyar hagyományban, de azért a byzanczi udvar, a byzanczi hizelgés, adomány — legalább ideig-óráig — megszelidítette. A fegyverszünet ideje alatt Árpád egyik ivadékával, a legidősebb fiú, Tarkas, unokájával, Tormással,[112] kinek atyját Tevel-

nek hitták, megfordult Konstantinápolyban, barátságot kötött a görögökkel; rávették, hogy megkeresztelkedjék; s mint kiválóbb barbár királyokkal, fejedelmekkel tenni szokták, megtették patriciusnak, elhalmozták ajándékokkal. Kevéssel utána, 946 körül, eljött Byzanczba a „nagy, hatalmas" Gyula, Tuhutum vagy Téteny unokája, az erdélyi föld vajdája, a kinek idejében a magyarság már kiterjeszkedett a mai Torda-Aranyos vidékére, sőt elérte a Maros völgyét, a mai Alsófehért, a hol Gyula, nem messze a folyótól, éjszakra „vadászat közben nagy várost talált", — Apulum romjait — „melyet régen a rómaiak épitettek." Oly kitüntetéssel fogadták, bántak vele, mint Bölcscsel, s ő is felvette a kereszténységet, melyben talán István nevet nyert, de nagyobb buzgalommal, mint Bölcs, — függetlenebb is volt, többet is tehetett — hazavitt magával egy Hierotheus nevű, híres, szent életű barátot, kit Theophylactos konstantinápolyi patriarkha (933—956.) „Turkia" püspökének felszentelt. Hierotheus nem is működött siker nélkül; „sokat a barbár hamisságról a keresztény hitre téritett." Fejedelme, Gyula, is megmaradt a hitben; „római földre többé be nem csapott, sőt összevásárolt keresztény foglyokat, hogy szabadon bocsáthassa őket." Bulcsu azonban honn megváltozott. Vérengző, vad természete „megszegte az Istennel kötött frigyet", s visszavitte a pogányságra, s a mint az ötévi fegyverszünetnek vége szakadt, újra meg újra becsapott embereivel régi barátjai birodalmába.[113])

VIII.

Kalandok. Az augsburgi csata. (955.)

Az időtájt, hogy Bulcsu, Gyula Konstantinápolyban jártak s a fegyverszünet Byzanczczal még tartott: meghalt Fáisz és utódja lett Zsolt fia, Taksony, ki 947-ben nagy sereget vezetett Olaszországba, eljutott a félsziget délkeleti csúcsáig, Otrantoig, s az olaszok csak tíz véka ezüsttel tudták visszavonulását megvásárolni. Kevéssel utóbb, 947 végén, a magyarok közvetetlen szomszédjai, a bajorok élére is új ember került. Arnolf herczeg, a magyarok barátja, ellensége, adófizetője, 937-ben meghalt. Testvére, utódja, Berthold, a magyarok egy támadó csapatját, 943 aug. 12-ikén, Welsnél, a mai Felső-Ausztriában keményen megverte.[114]) Halála után (947.) Arnolf veje, Henrik, I. Ottó német király öcscse, következett a bajor herczegi széken, 28 éves, szép, daliás ifjú, okos és merész vállalkozó egyaránt; de szép tulajdonságait elhomályositá rossz, kaján, kegyetlen természete, melyet már barátságtalan, komor tekintete is elárult. Nagy ambitió és irigység sarkallták mindjárt, mihelyt felserdült. Sokat áskálódott, lázongott Ottó testvére ellen; még életére is tört. Mikor azonban látta, hogy nem boldogul, meghunyászkodott, „szolgalelkűleg“ követte parancsait s most Bajorország vitéz őrévé vált a magyarok ellen. [115]) 948-ban olvasunk csatáról, melyben a „pogányokat“ leverték. 949 aug. 9-én a

magyarok győztek Wels vidékén.[116]) A következő évben — 950. — azonban Henrik herczeg támadott. Betört a magyar földre, alkalmasint a Rába vidékére — 907 óta az első német vezér, ki merte tenni — „sok előkelő nőt és kedves gyermeket“ elrabolt és seregét szerencsésen visszavitte országába. Francziaországban már híre járt, hogy Ottó király a magyarokat megigázta, de ugyanaz az író, Flodoard, a rheimsi pap, ki ezt könyvébe iktatta, mindjárt a következő, 951. évhez azt volt kénytelen írni: „A magyarok Olaszországból az Alpeseken átkelvén, Aquitaniába törtek, majdnem az egész nyarat ott töltötték, az országot rablással, gyilkolással sanyargatták s azután ismét Olaszországon keresztül visszatértek hazájukba“.[117])

A sokféle kalandban, harczban, a mint láttuk, a magyarok már nem mindig könnyen és vér nélkül jutottak zsákmányukhoz. Sok jó vitézük künn veszett el a Földközi-tengertől az éjszaki Elbáig. Mások ittott elmaradtak, mint az a sanct-galleni sebesült fogoly, vagy — keleten — az ellenség, Byzancz szolgálatába álltak,[118]) de gyarapodott is számuk kívülről. A mily büszke a magyar fajára, s ilyen volt mindig, s a mily rosszul esett neki, ha valamelyik elpártolt, elfajult, szintoly kész volt mindig idegent, ha érdemes volt arra, a maga körébe befogadni. Rabszolgái közül nem egy akadt, ki megtanult lovagolni, nyilazni, ki vitéz ember volt, kit magával vitt társul a háborúba.[119]) A szomszéd bessenyők közül is jöttek, különböző időben, kik valami okból népüket megunták, vagy távozni kényszerültek, s letelepedtek, leginkább a kabarnemek közelében, a határok felé: a Felső-Tiszánál, a mai Tiszafüredtől délre Kemejben, mint a magyar

középkor e vidéket nevezte; Dunán túl a fehérmegyei Sár mellékére, s nyugoton a Fertő vidékére, a hol régente, a IX. század elején, az avarok maradványai húzták meg magukat s most, *talán,* a mennyiben még el nem pusztultak, a rokon török-bessenyő-fajba beleolvadtak.[120]) Jöttek végre a távol „Bulár"-ból, a volgamelléki Bulgáriából, mely ekkor már mozlim volt, „vendégek", katonák és mint a volgai bolgárok általjában, kereskedők. Vezéreik közül Billát és Baksot említik s egyik telepükké Pest lőn, a Duna bal partján, a régi Acquincum romjaitól és Kurzan várától délkeletre, a hol, a mai Szentgellérthegy aljában s a Csepelsziget csúcsa és a Duna kettéválása fölött, azóta, hogy a Duna mindkét partján ugyanaz a nép uralkodott, alkalmas réven, nagy, élénk forgalomnak kellett kifejlődni.[121])

Hadjárataikban, kalandjaikban, melyeket több, mint félszázad óta intéztek már a nyugoti országokba, a magyarok fokozatosan, tervszerűen nyomultak előre. Kezdték a morvákon, folytatták Pannoniában, Olaszország északi részében. Miután a mai hazában letelepedtek, a németség határnépeire: a bajorokra, szászokra került a sor. Jött azután Németország belseje, Sváborszság, Frankonia, majd Burgundia, Lotharingia, végre Francziaország, a melyben eleinte, mint láttuk 926-ban, csak az Argonne-erdőig s az Aisneig nyargaltak; majd, mikor délen Nápolyig, Spanyolországig eljutottak, Francziaországban is Páris, Orleans vidékeig hatottak — de csak rövid időre. Most végre, mikor Olaszországban már Otrantoig jutottak s Nagy Károly birodalmából csak Lotharingia éjszaki része és Francziaország volt hátra, melyet még kellőképen a maguk módja szerint nem raboltak meg, e raj-

nántúli részek feldúlását tűzték ki czélul. Csakhogy oda a legegyenesebb, legrövidebb út Németországon vezetett keresztül, mely ez idétt nagyon megerősödött. Ottó király fennhatósága alá vetette Olaszországot (951.), s attól az aquilejai — friauli és isztriai — és veronai Markot Henrik öcscse herczegségéhez, Bajorországhoz csatolta, úgy hogy, miután már Karantania is Henriket uralta, Magyarország egész nyugoti határán, Cseh-, Morvaországtól lefelé, e kemény férfiúval találta magát szemben. (952.) Azonban a birodalomban belviszály is dühöngött. Ottó király ellen legidősebb fia, a 23 éves Liudolf, sváb herczeg, és veje, a „vörös“ Konrád, lotharingiai herczeg, I. Konrád német király leányának fia, híres vitéz, „kinek se gyalog, se lóháton nem volt párja“, pártot ütöttek, s e viszálykodásnak nem legutolsó oka a kaján bajor herczeg, Henrik, volt, ki Liudolffal, „vörös“ Konráddal összeveszett. A birodalom nagy része: Lotharingia, a Svábföld, Bajorország, mely kemény herczege ellen fellázadt, Ottó király ellen fordult. De Ottó bátran szembeszállt a veszélylyel s mikor a magyarok 954 elején Bulcsú vezérlete alatt hivatlanul betörtek Németországba, hogy beavatkozzanak, valójában pedig, hogy Rajnántúlra jussanak: ellenfelei szorultak segítségükre, de annak valami nagy hasznát nem vették; mert mire Ottó a nagy veszélyben „elég bátran“ nagy sereget gyűjtött s a rettentő ellenség elé sietett, már Bajorországban nem találta. Kalauzokkal, kiket Liudolf adott melléjük, Lotharingiába siettek. Útközben egyaránt raboltak barátot, ellenséget s mindjárt Bajorország és Svábország szélén, a Duna mellett, Neuburgon túl, Liudolf egyik gazdag hívétől — mondják — több, mint ezer parasztcsaládot hajtottak el rabszolgaságba.

A Rajnán túl, Wormsban, mint barátokat fogadták, virágvasárnapján (954 márczius 19.) megvendégelték és gazdagon megajándékozták őket, bár itt is kíméletlenül raboltak. „Vörös“ Konrád maga vezette őket az Alsó-Rajna vidékére, Alsó-Lotharingiába, a Maasig, ellenségeinek — Bruno kölni érseknek, Ottó király öcscsének, és Reginár hennegaui grófnak — birtokaira. Köln vidéke megrémült, de a magyarok Mastrich táján, a hol Konrád megvált tőlük, átkeltek a Maason, megfordultak, Namurtól északnyugatra, Gemblouxban, a hol egy szegény barát, Wicbert, közéjük vegyült, hirdette „a bálványozásban fetrengőknek az élet igéit“ s néhányat közűlök el is vont „az ördög országától“, és ápril 2-ikán, a Sambre folyó mellett, a mai Charleroi közelében, a lobesi kolostorhoz értek. Ellentálló sereggel sehol sem találkoztak. „Lotharingiának híres vitézei, fejüket vesztve, váraikba zárkóztak.“ A lobesi barátok megdöbbenve látták a közeledő porfelleget, melyből, „mintha a föld gyomrából bújt volna elő“, — legalább ijedt szemüknek — „ezer meg ezer sisak bontakozott ki“. A fürgébbek, fiatalabbak felfutottak a szomszéd hegyre, Szent Ursmar és Ermin templomához, melyet már nehány nappal előbb karóval, sövénynyel, szekerekkel, úgy a hogy tudták, körülbástyáztak; a kik nehézkesebbek voltak, lenn maradtak a kolostorban. A magyarok, a mint megérkeztek, mindjárt két barátot, Theutmart és Theudulfot, a többiek szemeláttára levágtak, azután a hegyen levő torlasz ellen fordúltak és lődözték. Egyszerre azonban záporeső támadt, az íjak húrja megereszkedett, a nyilazás lehetetlenné vált, s e váratlan fordulat annyira megdöbbenté a magyarokat, hogy az ostrommal rögtön felhagytak s a ki nem akart mindjárt menni, azt a

vezérek korbácscsal verték el. Azután felégettek valami templomot, megtalálták a kolostor kincsének egy részét, melyet a barátok elástak, — míg a másik részt erősségükbe vitték — és foglyaikkal tovább mentek délnyugotnak, Cambray alá, mely mintegy nyolcz mértföldnyire feküdt Lobestől, a Schelde mellett. A város meg volt erősítve; a lakosság — mert kevesen voltak — a falak mögé húzódott (ápril. 6.). A magyarok ellentállás nélkül felgyujtották a külvárost, megrohanták a várost, de nem tudták megvenni, s kifáradva visszavonultak; felütötték sátraikat, nem messze a várostól, a Schelde mellett, és megpihentek, megebédeltek. Csak Bulcsú vezér ügyes, hadratermett öcscse — vagy unokája — nyargalt nehányadmagával a városhoz, hogy a falat kémlelje. A városiak meglátták, kirohantak s a kis csapatot űzőbe vették; társai futottak, de Bulcsú vére szégyennek tartá a futást, büszkén szembeszállt a polgárokkal, azonban oldalába kerültek, levágták, s fejét lándzsán a város falára kitűzték.

Bulcsu feljajdult, a mint öcscse halálát hallá és dühösen visszatért seregével, hogy kegyetlen bosszút álljon a városon; de a cambray-i püspök, Fulbert, leborult a város védőszentje, Szent Géry sirjára, imádkozott, azután kisietett a bástyára a polgárok közé; azok vitézül harczoltak, Bulcsú rohamát visszaverték. A magyarok kezdték únni az ostromot és Bulcsú beizent, hogy minden foglyot, minden zsákmányt, a mit a város körül szerzett, visszaad: csak küldjék vissza öcscse fejét. De a polgárok nem bíztak szavában, és kérését megtagadták. Erre a magyarok dühösen tüzes nyilakkal kezdték lövöldözni a várost, hogy, ha már be nem vehetik, legalább a székesegyházat égessék el; — ki

is gyulladt, de sikerült a tüzet elfojtani, és Bulcsú hada már csak szent Gérynek a város mellett fekvő monostorát akarta kirabolni, mert azt gondolta, hogy ott sok pénznek kell lenni, de a bennrekedt papok és a beleszorult nép itt is vitézül ellentálltak. Még a templomot sem tudták felgyujtani, mert ólomfedele volt, és már már távozni készültek, mikor a védők közül az egyik pap, ki a harangozó-toronyból nézte a küzdelmet, hevétől elkapatva, közéjük lőtt. Ez oly dühbe hozta a magyarokat, hogy újból neki mentek a monostornak, ellentállhatatlan erővel betörtek, öt papot, s a népből többet megöltek, a templomban tüzet raktak, úgy, hogy az épület végre bedőlt, s a megolvadt ólomtető, mint valami patak, szertefolyt. Azután felgyujtottak mindent, a mi még megmaradt a város körül, levágtak minden fegyverre képes férfit, a ki kezükbe esett és foglyaikat, zsákmányukat összeszedve, április 10-ikén délfelé elindultak, átmentek Francziaországba, és szokott módon dúlva, rabolva, gyilkolva, foglyokat ejtve, apró, nem mindig szerencsés csatározások közt, melyekben sok foglyuk megszabadult, Vermandoisán, Peronne, Saint-Quentin vidékén keresztül, Laon, Rheims, Chalons (sur Marne) mellett el, Burgundiába hatoltak, s onnét, Felső-Olaszországot hosszában végig nyargalva, tértek vissza hazájukba. [122])

E hadjáratukban a magyarok Francziaországnak csak északkeleti szélén surrantak végig, azon se valami nagy szerencsével. Elhatározták tehát 955-ben, hogy újra megtámadják. E vállalatra oly nagy sereg gyűlt össze, a mennyi azelőtt sohasem. A németek 100,000 emberről beszéltek, mi tehetjük talán 20—25,000 lovas vitézre; de épen e nagyobb szám okozta kétségen kivül, hogy nem indulhattak már tél végén, kora tavasz-

szal, hanem be kellett várniok a nyarat, hogy — beleértve a vezeték- és mindenféle teherhordó lovat — talán vagy 100,000 lónak elégséges takarmányt, füvet találjanak. [123]) Németország ezuttal megint csak átjáró lett volna, melyet csak úgy röptiben raboltak volna meg. Ott már teljesen I. Otto győzött; Liudolf és „vörös" Konrád herczeg már 954. év végén meghódoltak, és büntetésül elveszték herczegségeiket; a bajorokat is, kik még lázongtak, de a kiket már a tavali magyar pusztítás is megviselt, 955. év május havában végkép leverték. Henrik herczeg visszafoglalta herczegi székét, s kegyetlen bosszúval egyik fő ellenfelének, Herold salzburgi érseknek, kit a multból még a magyarokkal való czimborasággal is vádoltak, szemeit kitolatta. A magyarok tehát jónak látták Ottót csillapítani, elaltatni, nehogy útjokat elállja, és követeik június végén, — körülnézve, hogy miben áll a német belviszály? — mintegy régi barátságból, meglátogatták, vele Szászországban néhány napot töltöttek és valami „ajándékocskákkal" visszatértek. Alig távoztak azonban, már üzentette Henrik herczeg Ottónak, hogy a magyarok átlépték a határt, betörtek Bajorországba és meg akarnak vele — Ottóval — verekedni. És csakugyan júliusban már ellepték és pusztították Bajorországot a Dunától a hegyekig, azután betörtek Svábországba, s a míg csapataik ott is a Dunától az Illerig, ma Bajorország és Würtemberg határa, s a déli erdőségig mindent felperezseltek, a fősereg még bajor földön, a Lech jobb partján, tábort ütött és a szembeneső Augsburgot akarta elfoglalni. A fővezér megint Bulcsú volt. Augsburgot csak alacsony, gyönge fal kőríté, de püspöke, Ulrik, Ottónak kedves embere, ép oly szentéletű, mint okos és bátor,

a védelemről ügyesen gondoskodott. A magyarok a Lechre néző keleti kapun akartak betörni, de a város népe vitézül ellentállt; a nyilzáporban lóháton, papi ruhában, sisak, pajzs, pánczél nélkül Ulrik is megjelent, buzdította hiveit, mig a magyar vezér, ki a rohamot vezette és mindig elöljárt, elesett, és társai holttestét felkapták, a táborba vitték, s az ostromlással felhagytak. 955 aug. 8-án, másnap, kora reggel, a magyarok újra meg akarták kezdeni a támadást; már némi ostromszert is hoztak magukkal, hogy a falakat döngessék, de csodálkozva látták, hogy a város, Ulrik éjjeli fáradozása, buzdítása következtében erősebb volt, mint a megelőző nap, s a bástyák tele vannak védőkkel, a kik rohamukat készen várják. A támadók megálltak, haboztak; a vezérek — a falról látták — nógatták, buzdították, fenyegették — korbácscsal — az ingadozókat: mikor egyszerre megszólalt a fővezér kürtje, melyet az egész sereg ismert, és megállitá, visszahívta a támadni készülő csapatokat. Berthold gróf, a 937-ben elhunyt Arnolf bajor herczeg unokája, kinek atyja, ugyancsak Arnolf, 954-ben, mint bajor lázadó, Ottó és Henrik ellen harczolva elesett, Reisensburg várából, mely Günsburg mellett, közel Ulmhoz, a Duna jobb partján feküdt — hozta a hírt, hogy Ottó király sereggel közeledik. A magyarok tehát azonnal összeültek és elhatározták, hogy Augsburggal többé nem törődve, — az úgy is az övék lesz, ha győznek — eléje mennek Ottó seregének.

Ottó király, a mint hallotta, hogy a magyarok betörtek, Szászországból kevesedmagával — mert a szász hadak zömét a szomszéd szlávoktól való félelem otthon tartá — délfelé sietett. A hűbéres cseh herczeg ezer lovassal jött; a svábok szintén csatlakoztak.

A frankokkal, bajorokkal már Augsburg közelében egyesült. Henrik bajor herczeg nagybetegen Regensburgban feküdt; helyette tisztjei vezették seregét. A frankok élén „vörös“ Konrád jött, a ki most már nagyon bánta és vezekelve jóvá akarta tenni multjának bűneit. A vitéz, félelmes férfiúnak megjelenése felvillanyozta a németeket; csatát kivántak s Ottó (aug. 9.) megindult, hogy megütközzék a magyarokkal. A két sereg portyázói találkoztak; mindegyik fél tudta, hogy közel van az ellenség. Ottó Augsburgtól nyugotra tölté az éjszakát. Ulrik püspök öcscse, Dietpald gróf, kijött városi csapatokkal és hozzá csatlakozott. Seregét valami tizenkétezer emberre tehetjük.

Augsburgtól délre, a Lech és Wertach közt, melyek Augsburgtól északra összefolynak, terül, mintegy öt mérföldre, a Lechmező, nem egészen egyenes, hullámos, kietlen síkság. Augusztus 10-én reggel a magyar sereg már átkelt a Lechen, a Lechmezőn volt s a németek elé nyargalt.

A németek is már kora hajnalban kivonultak, csatára készen, lobogó zászlóval, és Ottó király megfogadta Szent Lőrincznek, a kinek napja volt, hogy, ha győz, Merseburgban püspökséget alapit és székesegyházat épít tiszteletére. Ottónak gondja volt, hogy utat válaszszon, mely ne legyen egészen nyilt, hanem bokrok és cserjék némi védelmet nyujtsanak a magyarok nyilzápora ellen. A németek nyolcz csapatban, három csatasorban nyomultak előre. Legelől mentek a bajorok, három csapatban; a második sorban jöttek a frankok „vörös“ Konrád vezérlete alatt, és a király válogatott csapatjával, melyet a sereg javából állítottak össze; előtte vitték Szent Mihály arkangyal nagyzászlaját, a diadal jelképét a sátán fölött. A harmat

dik sort a svábok alkották, két csapatban, élükön Burghard herczegük; leghátul pedig, mint legbiztosabb helyen, a sereg málhája, podgyásza volt, az ezer cseh őrizete alatt.

A magyarok, szokás szerint, körülrajongták a német sereget, lődözni kezdték elől-hátul, de hátulról mindjárt nagy kiáltozással rá is rohantak az utolsó csapatra; levágták, elfogták, szétverték a cseheket és elfoglalták a podgyászt; azután a svábokra került a sor; azok sem tudtak ellentállni és megfutamodtak. Ottó — elül, hátul ellenség! — a frankokat forditá ellenük; s a míg szemben a magyarok nyilzáporát Ottó s a bajorok vitézül megállták, „vörös" Konrád a hátulról támadott, s most, a harczban, okvetetlenül összevissza zavarodott magyarokra rohant, szétűzte őket, minden prédát, foglyot visszavett és győzedelmesen tért vissza a fősereghez; de mikor a nagy hőségben, hogy lélegzetet vehessen, sisakját leoldá, pánczélingét levetette, magyar nyil torkon találta és megölte. A válságos pillanatban azonban senki sem törődött a holttesttel, úgy, hogy a szlávok — csehek — fegyverzetét ellophatták. A döntés most szemben volt, s Ottó egy perczig sem habozott, hogy a védelemből támadásra menjen át. Néhány buzditó szót mondott társainak, felvette pajzsát, megragadta a szent lándsát, a német királyság egyik jelvényét,[124]) s előre nyargalt a magyar sereg ellen. A magyarok felfogták, megállták a németek rohamát; ember ember ellen dühösen küzdöttek, de a németek leverték ellentállásukat. A magyarok hátráltak, futottak; a ki megállott, azt körülvették, elnyomták, levágták. A menekülők jobbára Augsburgnak vették útjokat, s itt keltek át a Lechen, de a németek nyomukban voltak és

még a túlsó partra is követték őket. Sokan a magyarok közül, mikor átusztattak, a sietségben a túlsó, magasabb partról visszacsúsztak s a vizbe vesztek; másokat, kik fáradt lóval a szomszéd falvakban húzták meg magukat, az üldözők körülvettek, a házakat rájuk gyujtották, úgy, hogy a lángokban lelték halálukat. A magyar tábort még aznap elfoglalták a németek és megszabadíták a foglyokat. Ottó király csak estére tért be Augsburgba Ulrik püspökhöz, kinek testvére, Dietpald, és unokaöcscse a csatában elestek, — és másnap (aug. 11.) folytatta az üldözést. Hirnökei mindenfelé felkelték a népet; egész Bajorország megmozdult.

Az erősitett helyekből, a hová menekültek, mindenfelől kirohantak az emberek, s a futó magyarokat elfogták, vagy agyonverték. Minden réven, gázlón, a nép, hajón, parton, elállta az utat, akadályozta, leölte a menekvőket. A csehek utolérték és csatában elfogták Lélt, egyiket a leghiresebb magyar vezéreknek, maga Bulcsú is fogságba esett. Úgy üldözték a magyarokat, mint ők szokták a legyőzött ellenséget, csakhogy a németek üldözése most sokkal ádázabban, sokkal hosszasabban, egész a bajor határig tartott. A magyar sereg két-három nap alatt teljesen felbomlott, megsemmisült. Alig jött belőle ember haza hirmondónak. A fogoly Bulcsút, Lélt, és még egy harmadik vezért, Súrt, elvitték Regensburgba, és a kegyetlen Henrik herczeg, ámbár már sirja szélén állott, a hadi foglyokat: vezéreket, közembereket „nemzetük gyalázatjára“ fölakasztatta. „Ocsmány“ halállal multak ki, mint megérdemelték; akasztófán döglöttek meg!“ — írja az egykorú kronikás. A magyarok azonban honn nem tudták, vagy nem akarták elhinni, hogy oly

kiváló vezérek, mint Lél és Bulcsú oly gyalázatos módon végezték volna életüket, bosszúlatlanul! „A fogoly vezéreket“ — igy beszélték, vagy legalább ily formában maradt meg a hagyomány krónikáinkban — „a császár elé“ — Konradot mondanak, de Ottót értik — „vitték“. „Mért oly kegyetlenek a keresztényekhez?“ kérdé a császár. „Mi a nagy Isten bosszúja vagyunk! kiket rátok ostorul bocsátott, mert akkor a ti kezetekbe esünk és elveszünk, mikor titeket üldözni megsztününk“. A császár mondá: Válaszszatok magatoknak oly halált a milyet akartok!“ s Lél így szóla: „Hozzák elő kürtömet, elébb hadd fújjam meg, s azután majd megfelelek neked!“ S a mint a kürtöt eléhozták, a császárhoz közeledvén, a mikor kürtjét meg akarta volna fújni, azzal oly erősen sujtotta fejbe a császárt, hogy arra az egy csapásra szörnyet halt. „Te előttem fogsz menni, s engem szolgálsz a más világon“. Mert a scythák hite — magyarázza a krónika — hogy, a kiket az életben megölnek, a másvilágon neki szolgálni tartoznak. Erre rögtön lefogták őket, és Regensburgban felakasztották! Viszonzásul, bosszúból, a magyarok „minden német foglyukat — valami húszezeret — a nőket, gyermekeket sem véve ki — legyilkolták!“ [125])

IX.

Utolsó kalandok. Gyejcsa és Sarolt.

Az augsburgi csata után Németország fellélegzet, „mert“ — mint Vilmos mainzi érsek, Ottó király törvénytelen fia, a pápának írta — „a barbárok annyira szorongatták a kereszténységet, hogy, ha e csatában, melyben maga Isten is velünk harczolt, meg nem verik őket, mindnyájunkat megigáztak, vagy legalább úgy bántak volna velünk, hogy holtunkig megemlegettük volna.“ A csatában, de még inkább az üldözésben elveszett a vitézlő magyarság szine-java. Ettől az időtől fogva megszüntek a nagyobb kalandozások a szomszéd nyugoti országokba, s Luitprand cremonai püspök, a diplomata olasz, ki hazája pusztulását I. Berengár idejében, s a brentai csatát megirta, néhány évvel az augsburgi csata után — 962-ben — irhatta, „hogy a magyar nép, melynek kegyetlenségét majdnem minden nép megsinylette, Ottó király győzedelme következtében . . . megrémülve, még moczczanni sem mer!“ A németek ellenben, vérszemet kapva, átlépték az Ennset, megújult a puszta földön a 907-ben eltemetett Ostmark, és lépésről-lépésre tovább haladt a foglalás a Duna mentében Magyarország felé, s 972-ben már Mauternen s St.-Pöltenen túl terjedett. [126])

Délfelé egyideig még folytak a kalandok. Kisebb-nagyobb csapatok — de már nem seregek — még

megfordultak a Balkán-félszigeten. Ennek északnyugoti csúcsába, horvát és szerb földre, — a mai tengermelléki Horvátországba, Dalmácziába, Boszniába, Herczegovinába, Montenegróba, és északi Albániába — hegyek közt lakó, szegény, harczias népek közé, nem volt könnyű, de nem is igen volt érdemes rabolni menni. S ha nem is valószinűtlen, hogy egyes csapatok ide is betévedtek, „s a Száva síkját, s a mai Boszniának felső-drinamelléki rónás részét .... megjárta a magyar lovas“ [127]): a magyarokat most is, mint eddig, úgy szólván, csak a byzanczi terület, a déli rész vonzotta. Ebből az időből maradt fenn, több, mint háromszáz évig, „a parasztok hiú meséiben“, s ment azután át a krónikákba annak a bajnak emléke, melyet Botond vívott, „mikor a magyarok Konstantinápolyt ostromolták“. „A városból egy óriás görögöt küldének ki, ki azt kivánja vala, hogy *két* magyar menjen ki vele birokra, azt mondván, ha mind a kettőt le nem győzi, a görög császár adófizetője legyen a magyaroknak. Minthogy ez a magyarokat szerfölött bosszantotta, akadtak egy ellenfelére, ki a göröggel szemben állva, így szóla: „Én vagyok Botond, igazi magyar, legkisebb a magyarok közt! végy magad mellé két görögöt, hogy az egyik kimenendő lelkedet fogja fel, a másik pedig testedet temesse el, mivel minden bizonynyal adófizetőjévé teszem a görög császárt nemzetemnek“. Azért is a magyarok Apor nevű vezére, kit közakarattal tettek volt azon sereg elibe, parancsolá Botondnak, hogy bárdjával menjen a város kapuja ellen, mely ércz vala, s mutassa meg erejét bárdjával a kapun. S az a kapuig menvén, azon — mint mondják — olyan rést vágott, hogy egy ötesztendős gyermek könnyedén ki- és bejárhatott volna

rajta. S a mint ezt a magyarok és görögök szemeláttára megtette, s a viadaltér a város kapuja előtt elkészült, egy kis óráig viaskodának egymással, s a magyar úgy a földre dobta a görögöt, hogy lelkét azonnal kiadta. Mely megtörtént dolgot a görög császár, ki a város bástyáján áll vala nejével együtt, roppant szégyennek tartván, ábrázatjukat elfordítják vala, visszatérének palotájukba. Midőn azonban a magyarok az adót követelék, melyért történt volna a bajvivás, s a görög császár az adókövetelést csak nevetségre vette, a magyarok a város vívását abba hagyván, egész Görögországot elpusztíták, abból töméntelen aranyat, gyöngyöt és barmot zsákmányolván, és így térének vissza hazájukba" [128]) Lehet, hogy a mi való e mondából, 959-ben történt, mikor a magyarok húsvét (ápril. 11.) táján Konstantinápoly körül kalandoztak, raboltak, s azután tovább mentek. VII. Konstantinos, az író császár, kinek oly sok becses adatot köszönünk a magyarokról, Pothos Argyrost küldötte utánuk, némi testőr- és közeleső kisázsiai csapatokkal. Pothos el is érte, éjjel meglepte, s keményen megverte őket, és minden zsákmányukat elszedte s foglyaikat mind kiszabadította. [129]) Három év mulva, 962 tavaszán, újra átlépték a magyarok a Dunát, de a görögök éjjel hirtelen rájuk ütöttek és legnagyobb részüket leölték vagy elfogták. [130]) A vitéz Nikephoros Phokas császársága idejében (963—969.) 300 magyar Thessalonika tájékán járt, és 500 görög foglyot hajtott el magával, majd 200 magyar Konstantinápoly közeléig merészkedett, szintén embereket fogdosott, de mikor visszavonulóban, valami szűk úton nem voltak eléggé vigyázók, negyvenen görög fogságba estek. Ezeket Nikephoros császár börtönükből kivette, pompás ruhá-

ban testőrei közé sorozta és magával vitte az arabok ellen, háborúba. Mikor pedig Luitprand cremonai püspök, az iró, I. Ottó követe Nikephoros császárnál, 968 július vége felé Konstantinápolyból haza akart menni, utazását el kellett halasztania, mert — mondák neki — a tengert az arabok, a szárazföldet a magyarok tartották megszállva. A bolgárok, a kiknek országán keresztül jártak, Simeon czár, szent, de gyenge fia alatt, ezt türték, csak hogy nekik ne legyen bajuk a rabló lovasokkal. Egy magyar csapat ahhoz a sereghez is csatlakozott, melyet Szvjatoszlav orosz fejedelem 970-ben a byzancziak ellen vezetett. Szvjatoszlav Igor kievi fejedelem és *Olga* fia volt, ki Konstantinápolyban megkeresztelkedett. Mikor 964-ben nagykorúvá lett, és megkezdte uralkodását: a nyers, harczias ifjú, még tetőtől-talpig roszsz, vagyis svéd-normann, elkezdett hadakozni. „Mint a párducz, járt serege élén, se szekere, se fazekja nem volt; a húst nem főzette, hanem lóból, vadból, marhából egy-egy kis darabot parázson megpörkölt és azt ette. Sátra se volt, csak leteritett ruhán aludt, és feje aljául a nyereg szolgált.“ Legelőször az okamenti szlávokat, a vjeticseket szabaditá fel a kozárok alól, s ezzel megszünt utolsó maradványa annak a hatalomnak, melyet a kozárok még a IX. században, mikor a magyarokkal szövetségben voltak, a szlávok földén szereztek. Azután maguk a kozárok ellen fordult, kiknek országa, mióta a magyarok elszakadtak, tovább haladt a megkezdett ösvényen, a bukás felé. A khagan már teljesen ázsiai bábszultánná sülyedt, ki palotáját, háremét sohasem hagyta el, lóra se ült többé, és thatatlanná lett a nép és főurak előtt. 943-ban, kapenos Román császár téritő törekvései elől,

„számos zsidó a rumi birodalomból a kozárokhoz menekült“, s bár így a lakosság száma gyarapodott, a sereg mégis mindinkább zsoldos sereggé változott, s abba már az iráni, belföldi mohamedánok mellé skandináv oroszokat és szlávokat is felvettek. A kozárok eléje mentek, de a csatában Szvjatoszlav győzött, a kozárok féltett végvárát, Szarkelt bevette (965.), s valami 12 évvel később egy arab utazó — bizonyos túlzással, de nem egészen alaptalanul — írhatta, hogy „az oroszok mindent elpusztítottak, a mi az Itil — Volga — partján létezett; kiirtották a kozárok, burtaszok, bolgárok népét, s uralkodtak tartományaikon.“ A kozárok hatalma, népe legalább, meg volt törve. Csak egy kis töredékük maradt fenn a Fekete-tenger északkeleti partján, a krimi félsziget, Taman körül, még vagy száz évig, „de a kik azelőtt parancsoltak, most engedelmeskedtek és orosz fejedelmeknek hódoltak“.

A Volga vidékéről és a Kaukázus aljáról Szvjatoszlav visszafordult 967-ben a Dunához, a hová a byzancziak hívták segítségül a bolgárok ellen, kiket megtámadtak, mert a magyarok becsapásait a „római birodalomba“ — ez volt legalább az ürügy — országukon keresztül megengedték. Szvjatoszlav a Dunatorkolat táján, a bolgárok ősi fészkébe rontott be, s elfoglalta a Duna mellett Kispreslavot és Distrát vagy Silistriát, a hová Simeon czár menekült vala a magyarok elől. E vidék úgy megtetszett neki, hogy 969-ben, mikor a byzancziak már békét kötöttek a bolgárokkal, megint ide visszajött. „Nem tetszik nekem többé Kiev!“ mondá anyjának és bojárjainak; „Kispreslavban, a Duna mellett akarok élni; ez közepe földjeimnek; ide foly össze minden gazdagság: Görögországból ezüst, kelmék, gyümölcs és mindenféle bor, Cseh-

országból, Magyarországból ezüst és lovak; Oroszországból bőr, viasz, méz és rabszolgák.“ Ezzel azonban a rómaiak ellenségévé lett, de nem bánta. Miután a dunamelléki Bulgáriát elfoglalta, átkelt a Balkánon és Konstantinápolyt készült megtámadni. (970.) Arkadiopolisznál, — ma Lule Burgas — Drinápoly és Konstantinápoly közt, mintegy fele útján, találkozott a „rómaikkal“, kiket Bardas vezetett. Serege, melyet 30,000 emberre tettek, de alkalmasint jóval kevesebb volt, három csapatra oszlott. Az egyiket az oroszok és bolgárok, a másik kettőt: bessenyők és magyarok alkották. A byzancziak először a bessenyőket verték meg, azután a magyarok és oroszok ellen fordultak s azokat is megszalasztották. Szvjatoszlav visszavonult a Balkán mögé, s ott még a következő évben is (971.) Distrában kétségbeesetten folytatta a harczot a byzancziak ellen, míg 971. július 22-ikén capitulálnia kellett, de hazament, útközben, a Dnieper mellett, a bessenyők megtámadták, agyonverték, egy vezérük Kurja, koponyájából ivókupát készíttetett magának (972.); a magyarok azonban e harczaiban már nem vettek részt; nem is jöttek el többé a görög-római birodalomba.[131]) Így tehát, 15 évvel az augsburgi csata után, délfelé is megszüntek a rablókalandok. E megbékülésnek kevéssé, vagy épen nem a félelem vagy meggyengülés volt az oka. A lechmezei nagy vereség óta új nemzedék pótolta a régit, mely Bulcsúval, Léllel elveszett; s már 963-ban oly hatalmi tényezőnek tarták a magyart, hogy az ifjú XII. János pápa, — kit csak atyja, Alberich, a római patricius, ültetett a pápai székbe, melyet Szent Péternek kevés oly méltatlan utódja gyalázott meg annyira, mint ő — mikor I. Ottóval összeveszett, egy Zaleccus — Szalók? — nevű bolgárt, ki a magyarok

közt nőtt fel, küldött hozzájuk, hogy őket Ottó ellen támadásra bírja.[132]) De megváltoztak a belső viszonyok, s e változás most kezdett hatni a nemzet életére. A nemzet már egészen más volt, mint a mikor Lebediából, Etelközből az új hazába berohant. Hetven év alatt a nomádélet természetszerűen mind szűkebbre szorult. A föld, melyet az ország felosztásakor az egyes székek, nemek, ágak kaptak, többé osztály alá nem került,[133]) s habár a nemek, ágak — vagy a minek nevezzük — kebelén belül volt bizonyosan időnként ilyen osztály, mint a kirgizeknél, „e legconservativebb" török népnél, még mai napig, kulcsul kinek-kinek marhaállománya szolgálván:[134]) a vándorlás nagyobb területeken megszünt; az emberek kisebb területekre szoktak, kisebb területekből voltak kénytelenek szükségleteiket kielégiteni. A népességnek, legalább a magyarnak, valami nagy szaporodását ugyan nem tehetjük fel, a sok háború miatt, melyek a nemzet virágát foglalkoztatták és emésztették: de gyarapodott ingó vagyona, marhája, melyet, minél számosabb lett, annál nehezebbé vált a legprimitivebb legeltetéssel eltartani.[135])

A miről Lebediában csak általános ismereteket szerzett: a földmivelést most közelebbről, jobban megismerte a magyar. Látta, mikép űzik közvetetlen közelében szláv alattvalói, rabszolgái, s már a szükség — bizonyára — magyarokat is rávitt, hogy megfogják a *kasza*nyelet vagy — egyik legrégibb *magyar* helynevünk *Szántó!* — az ekeszarvát. Az új szerszámot, tárgyat, foglalkozást természetesen úgy nevezte, — a mennyire nyelve bírta! — a mint szlávoktól hallotta. Megismerkedett a *rozszsal;* beszélt *gabonáról, kalászról;* értéket tulajdonitott már a *szalmá*nak, s már nem-

csak legeltette, hanem *abrakot* is adott lovának. Megtanulta, mi az *asztag, petrencze* és használta, ha nem maga: szolgái, a gazdaságban az *igát,* a *jármot,* a *boronát* s a *gerebent.* S a mig Lebediában még a rabszolga volt kereskedésének főtárgya a byzantinusokkal: most már kezdék felhasználni az emberi munkaerőt otthon, s „a kőből, mészből épült cseh Prágába, hová szlávok, oroszok portékáikat vitték", 973 körül, „a magyar területről eljöttek zsidók, mozlimok, magyarok, törökök" — s áruikért, byzanczi pénzükért szőrneműeket, prémeket és rabszolgákat vittek haza magukkal.[136]) A földmiveléssel mindinkább terjedt az állandó megtelepedés. A kinek szántóföldje van, ha nem is míveli maga, nem örömest távozik birtokáról. Igyekszik közelében maradni. Sátorfáját ritkán szedi fel; majd kénytelen lesz, hogy állandó helyén minden viszontagsággal daczolhasson, állandóbb lakóhelyről gondoskodni. Épületek készültek tehát, sárgunyhók, nádfélék, a hol fa volt, faházak, melyeket szét lehetett szedni és ismét fel lehetett állitani, eleve a lehető legprimitivebb módon, utánzásakép a sátornak, a szlávok vagy — hogy magyar nevükön nevezzem — tótok kalibáinak. Nyelvükből vettük az épület majdnem minden részének a nevét, az eszterhajtól kezdve a a pinczéig; vettük a pitvart, az oszlopot, garádicsot ép úgy, mint a konyhát és kéményt, az ajtót és ablakot.[137]) Köves vidéken, nagy uraknál, itt-ott talán már lett kőépület is, de az is mind olyan, hogy a földét mívelő vagy míveltető magyar is ki-kivánkozott belőlük és kedvező időben, kedvező alkalommal ismét elővette és használta régi sátrait. A magyar szállás, tilés ritkán érdemelte meg a falu nevet; nem is igen adták meg neki. Ha nem szállottak valamely régi szláv tele-

pitésbe, vagy telep mellé, melynek már megvolt a maga szláv neve, rendesen, mint még az uralalji ősházában,[138]) egyes embernek, a vezérnek, családfőnek nevét ruházták tanyájukra, mintegy mutatva jellemzően, hogy a megszálló a fő, a hely, a szállás csak esetleges pihenője, s a falu, később város, még nem az a magasabb, állandó egység, a melynek a lakosok csak egyes, alkotó elemei. Torda, Doboka, Szathmár, Szabolcs, Szolnok, Békés, Bars és kicsinyítője Borsod, Győr, Várad, sőt még ilyen is, mint: Mosony, Pozsony — személynevek, és még mai nap is, magyar vidékeken, a magyar helynevek nagy része személynév, pusztán, minden hozzátétel nélkül.

Nagy urakat említettem, nem ok nélkül. Az ingatlan birtok ugyan nem volt még egyesek tulajdona, de ingóságra nézve, idő folytával, kivált a hadjáratok következtében, kellett egyenlőtlenségnek, kellett szegényebbnek, gazdagabbnak keletkezni. A ki vezér volt kalandokon, vagy szerencsésebb, ügyesebb a többinél, több fegyvert, ékszert, marhát, rabszolgát hozott haza, több jószágot — a mi a köznép nyelvén máig is marhát jelent, több arany, ezüst „marhát“ — mi századokig az ingó-bingó jószág neve volt — bírt; a nem, ág osztályban több földet, több „nyilat“ vehetett igénybe,[139]) többet is volt képes míveltetni: míg szegényebb embernek csak értéktelen teher lehetett a föld, a melynek hasznát, nem lévén módja arra, hogy megmívelje, vagy értékesitse, úgy sem vehette. Az ész, erő és szerencsének s az abból folyó nagyobb vagyonnak egy új „aristocratiaja“ keletkezett, mely bizonyára nem volt mindig azonos a régebben tekintélyesebb elemekkel, s e körülmény kétségkívül szintén hozzájárult ahhoz, hogy a törzsek vagy székek kebe-

lében az úgy is laza összefüggés, melyet régebben is csak a törzs vagy székfő névleges hatalma tartott össze, de az is, mióta a „vajda“ helyett a nagy háborúkban a nemzet feje vagy a kende, a kisebb kalandokban külön választott vezérek vezették a vitézeket, mindinkább meggyengült: még jobban és folytonosan bomoljon, úgy, hogy a míg a nemi, ági kötelék még fennmaradt, s hatását éreztette a birtoklásban, biráskodásban: a nagyobb törzsi kötelék a mai hazában töltött első század alatt teljesen felbomlott, kivéve Erdélyt, melyet az egyik törzs, vagy legalább vajdája, külön magának foglalt el, és ott, szorosan egymás mellett, meglehetősen elszigetelten a többitől, a régi szervezetet, úgy a hogy, egy századnál tovább fenntartotta.[140])

A mennyire hanyatlott a vajdák tekintélye és a hatalom, mely régibb időben legalább a nemzet egy nagyobb töredékére képes lehetett közvetetlen befolyást gyakorolni és azt valamely általánosabb actióra birni: szintannyira hanyatlottak, elkoptak — ha szabad e szóval élnem! — a *közös* intézmények, a gyula és kende tisztjei vagy méltóságai. Mikor a nemzet megszünt mozgó tábor lenni; mikor egyes részei alig érintkeztek egymással: magától mind ritkább lett az eset, a melyben a gyulának itélni kellett, majdnem lehetetlenné váltak azok a nagy nemzetgyűlések, a melyek a gyula biráskodását kisérték és felülvizsgálták. Szintén feleslegessé vált, elhalt a kende, mikor mind ritkábbá lettek, végre megszüntek a nagyobb nemzeti hadjáratok; mind a két méltóságot egyébiránt már kezdettől fogva, alapjában fenyegette a fővajda vagy fejedelem méltósága, bár észre nem vették, főleg a hadvezérlet csak addig maradhatott a kende

kezében, míg a fővajda gyenge vagy tehetetlen ember volt. Örökös czím és rang volt a fővajda méltósága, de csak annyi a hatalma, a mennyit tulajdonosa ki tudott vívni magának. Árpád, mint alkotásából tudjuk, mely egységes, erős vezérlet nélkül nem létesülhetett volna soha: vezér és úr *tudott* lenni. Nem tudták ezt, mint már érintém, utódjai: Zsolt és Fájsz, kiket a külföld, ha a byzanczi udvar vizsgaszemét kiveszszük, abban az időben, mikor az Ennstől az Atlanti-Oceánig, az Északi-tengertől a messinai szorosig tele volt Európa a magyarok nevével, észre se vett, és Zsolt fia, Taksony, járt ugyan hadak élén, de a nagy, nemzeti hadseregnek, mely Augsburg alatt odaveszett, nem ő volt a fővezére. Hatvan-hetven év alatt tehát mindaz, mi Lebediában, Etelközben a magyar nemzetet, erős kézben, félelmes, aggressiv hatalommá tehette: a hét vagy nyolcz könnyen mozgó nomád törzs, mindannyi hadsereg, vezérek alatt, a kikben bízott, s a kik ismerték, mindannyia élén a közösen elismert hadvezér, ha nem is még fejedelem: az új hazában, most már, valóságban megszünt. A magyar állandó lakhelyű, földet mívelő, defensivát igénylő és defensivára szoruló néppé vált, mely ugyan bátor és hadratermett volt még, mint öreg apái, de már csak emlékben élt a *hét magyar*, kik a hazát megszerezték, és Árpád sem állott többé élén, ki a szerzett hazát — mint félő volt, hogy most szükséges lesz — a szomszéd népek támadása ellen meg is tartsa. E fejlődést, hanyatlást meg akarta állitani, habár tisztán nem is látta, mit csinál, mikor ösztönét, vágyait, érzelmeit követte Taksony fővajda 25 éves fia, Gyejcsa, mikor atyját, talán 971-ben, a fejedelmi székben követte,[141]) s elkezdte összetörni mindazt, a

mi korhadt volt már a régi szervezetből, hogy fejedelem, úr legyen, mint őse, Árpád volt. De még ennél is többet akart, mert úgy akarta neje, Sarolt, az erdélyi vajdának, a keresztény Gyulának, szintén keresztény leánya.

E csodaszép asszony kezeért, kit szláv alattvalói vagy szomszédjai Beleknegini-nek, szép herczegasszonynak, neveztek, sokan versengtek, de ő Gyejcsáé és Gyejcsa az övé lett. Szilaj természet volt, mint férje, ki, ha dühbe jött, nem nézett senkit, hanem ütött, vágott, sok embert megölt; ő is ivott, lovagolt, verekedett; egyszer, hirtelen haragjában, mondják, egy embert agyonütött; de parancsolni is tudott, mintha férfi volna. Ha Gyejcsa mindjárt úgy lépett fel, mint a nemzet feje, és állását úgy fogta fel, mint Árpád és nem mint gyengébb utódjai; ha ez állást, e tekintélyt észszel, erővel — mert volt benne — ki tudta vívni: azt Sarolt vezetése mellett, ki mindig mellette, sőt mondhatjuk, felette állott — cselekedte. Csakhogy Saroltnak nem volt elég, hogy a törzsfejedelmek, kik valósággal úgy sem éltek már, végképen, még névleg is megszünjenek, hogy a gyula és kende árnyéka se zavarja már a nagy vajdát: kereszténynyé akarta tenni, az európai társadalomba, civilisatióba akarta belevinni a magyart, a mikor aztán ura „kral“ fogott lenni, — mint mondák akkor még tiszta szláv szóval a magyarok — *több* mint Árpád vagy a kazar khagan vagy bég voltak, nemcsak vezér a harczban, nemcsak legfőbb biró, hanem vezetője is nemzetének a keresztény hit és erkölcs ösvényére, szemes kormányzója a rögös pályán, melyet a keresztény embernek földi életben meg kell futni, hogy az örök üdvösséget a másvilágon elérhesse, mit czélul, kötelessé-

gül tűzött ki a népek vezéreinek a keresztény egyház. Csakhogy ezt teljesíteni nem volt épen könnyű dolog. A kereszténység nem elégedett meg azzal, hogy hívei külsőleg — a keresztvíz által — kebelébe lépjenek, némely külső rendelkezéseket teljesítsenek, bár azt sem kicsinylette, hanem az ember belső átalakulását követelte, a barbárból, ki némileg még vadállat volt és népén kívül csak ellenséget látott, a béke, a felebaráti szeretet emberét akarta formálni, ki senkinek se teszi meg azt, mit nem akar, hogy mások tegyenek neki. Hogy valaki e tökéletesség ideálját csak némileg is megközelítse, ahhoz hosszú megszokás és nevelés kellett; attól maga Sarolt is nagyon messze állt, hát még a pogány, a nyers, a szenvedélyes Gyejcsa? kinek még szokni kellett a gondolathoz, hogy csak valamikép is erőt vegyen magán és megváltozzék és megváltozását külső jellel, a kereszténység felvételével, megkezdje, hogy azután, úgy a hogy, lassanként hozzátörődjék a parancsolatokhoz. E parancsolatok közül azonban egyet, — még pedig lényegeset — mert a külső viszonyok, a politika is szükségesnek, hasznosnak mutatta: békét keresni, békében lenni szomszédjaival, könnyű volt Gyejcsának teljesíteni. Németországban még élt és uralkodott az augsburgi győző, I. Ottó király, vagy most már, mióta 962 február 2. a pápa Nagy Károly utódjává megkoronázta, római császár, és sírja szélén, 973 husvétja táján, — márcz. 19—ápril. 14. közt — Quedlinburgban, melyet atyja, Henrik, a magyarok ellen megerősített, cseh, lengyel, orosz, bolgár, görög követek mellett tizenkét magyar főembert is fogadhatott, a nagy vajda követeit, kik most már nem azért jöttek, mint régebben, hogy Németországot,

romlására, kikémleljék. A béke, melyet — úgy látszik — megkötöttek, a háborút illetve gyakorlilatag ugyan nem sokat jelentett, mert a nagy becsapások már úgy is megszüntek, a kisebb határszéli villongások, betörések, tolvajlások ezután sem szüntek meg, de megnyitotta Magyarországot a keresztény hittérítőknek, szabad folyást engedett a keresztény vallás gyakorlatának.[142]) A keresztény hit, melyet a IX. század folyamában először a nyugoti német püspökök, majd Konstantin, a „philosophus", és Methodius Pannoniában, s a Duna bal partján, a morva területen elhintettek, a magyar uralkodás hetven éve alatt, nem enyészett, nem enyészhetett el teljesen. Ha meg is szünt a hierarchiai kapcsolat a szomszéd passaui, salzburgi, aquilejai egyházmegyékkel, ha nem is volt Magyarországon püspök — kivévén az a görög, kit Gyula István kapott Konstantinápolyból — *egy ideig*, mert ez időtájt, Gyula halálával, Erdély, Gyula öcscse, Zombor, majd ennek fia, az ifjabb Gyula alatt, visszahanyatlott a pogányságba — volt „pap" és „barát". Általuk, kik a legyőzötteknek, a világ minden részéről, de mégis, a dolog természeténél fogva, leginkább a szomszédból, tehát a déli és nyugoti szlávok közül behurczolt rabszolgáknak lelkipásztorai voltak, ismerte meg a magyar a „keresztet", hallott „keresztényről", „pogányról", „keresztelésről", „bérmálásról", „szentekről", „oltárról", Krisztus urunk születése napjáról, a „karácsonyról", s a mi már nem vonatkozott külsőségekre, hanem mutatja, hogy magasabb hitágazatokkal is megismerkedett: belejutott nyelvébe, az isteni kegyelem megjelölésére a „milost" szó, mely csak századok mulva változott át a magyar nyelvben: malaszttá. Ezek a szerény papok terjesztték a magya-

rok közt legelőször a keresztény vallás eszméit, fogalmait, úgy hogy most, mikor a béke megnyitotta a nyugoti, német hittérítőknek Magyarországot, a melybe eddig, a magyaroktól való félelemből, belépni nem mertek: akár megtanulták a nyelvet és maguk hirdették magyarul az Isten igéjét, akár tolmácscsal éltek, azokkal a szavakkal kellett megjelölniök a keresztény vallás számos fogalmát, melyeket a magyarok szláv papok révén már ismertek, nyelvükbe felvettek s azért ezeket latin, német vagy olasz szavakkal fejezni ki, sem nem volt szükséges, sem nem volt többé lehetséges. [143])

Az első térítő, ki most a magyar határra jött, a szent és tudós Wolfgang volt, sváb ember, reichenaui szerzetes, kit alig két éve Ulrik püspök, Augsburg lelkes védője 955-ben, szentelt fel pappá; az eredmény azonban nem felelt meg buzgalmának. Püspöke, a passaui Piligrim, kinek egyházmegyéjéhez tartozott, mint láttuk, — a magyar foglalás előtt — országunk északnyugoti része, úgy látszik, azt találta, hogy a csendes tudós, ki szónok se volt, nem való missionariusnak, és visszahívta, s a térítés művét némi rendszerességgel maga vette kezébe. Piligrim, a salzburgi érsek rokona, tevékeny, nagyravágyó ember, 971-ben lett püspökké, de mindjárt keresett és talált magának valamit, hogy egyháza hatalmát, fényét, birtokait gyarapítsa. Azon volt, hogy a régi, római lauriacumi (lorchi) egyház *képzelt* nagyságát és fényét, *minden áron*, a maga egyházának, melyben Lorch utódját látta, megszerezze. Most a salzburgi érsekség suffraganeusa volt; ő azonban maga akart metropolita lenni püspökségek fölött, melyek állítása és talán hite szerint is, a rómaiak és gepidák idejében és később

keleti Pannoniában és Moesiában a magyarok bejöveteléig fennállottak. Hogy mindez ne csak elméletben, papiroson, hanem a valóságban új életre támadjon, meg kellett nyernie a magyar földet a kereszténységnek. Az apostoli hivatás és kötelesség tehát összeesett nagyravágyó terveivel.

Téritésében az a mód lebegett szeme előtt és arra utasitotta papjait, világit és szerzetest, melyet vagy négyszáz évvel ezelőtt Nagy Gergely pápa küldöttei, Ágoston benczés és társai, az angolszászok közt, még pedig nagy sikerrel, követtek, s a melyet az angol Beda művéből, a középkori história ez oraculumából, bőven megismerhetett. Ezek a téritők tolmácsot hoztak magukkal. A pogány kenti király elé processióban, litaniát énekelve, járultak; előttük zászlóul ezüst keresztet és az üdvözitő Úr Jézus képét vitték. Imádkoznak — mondák — a maguk és azoknak örök üdvösségeért, kikhez, s a kikért az angol földre jöttek és csak arra kérték Ethelbertet, — az volt a király neve — hogy legyen nekik szabad az uraknak, népnek az Isten igéjét hirdetni. Ethelbert szivesen hallgatta őket. „Szép, — mondá — a mit beszéltek, de új! és nem tudom, vajjon igaz is-e? Azért nem hiszek nektek és nem hagyom el, a mit annyi ideig az angol nemzettel igaznak tartottam. De mert látom, hogy azt akarjátok velem közleni, a mit magatok jónak, igaznak tartotok, nem akadályozlak benneteket, megadom nektek, a mi kell, hogy megélhessetek, s az ellen sincsen kifogásom, hogy a kit meg tudtok győzni, az csatlakozzék hozzátok."

A király neje keresztény volt, — épen mint Sarolt — a frank király leánya, Berta, ki püspököt hozott ·gával hazájából és temploma volt, — valami régi

épület Szent Márton tiszteletére, a brittek korából — a hová imádkozni járt, s a hová most a téritőket is küldék. Ágoston és társai nem erőszakoltak semmit. Csak imádkoztak, miséztek, prédikáltak, s így hatottak szóval, tettel — példájukkal — egyaránt. A nép csődült hozzájuk, hallgatott rájuk, maga Ethelbert is megtért (597-nek pünkösdjén) és megengedte, hogy mindenfelé hirdethetik az igét és építhetnek templomokat; s a mire eljött a karácsony, már tízezer angolszász követte királya példáját.

Gyejcsa szivesen fogadta, szine elé bocsátá Piligrim papjait, és megengedte nekik, hogy hirdessék, és ők hirdették az Isten igéjét és kereszteltek nyiltan, szabadon; még a rabszolgáknak se kellett többé hitüket rejtegetni. A magyarok közül is sokan felvették a keresztséget, úgy, hogy Piligrim, alig egy év mulva — 974 végén — már mintegy ötezerre becsülte „a katholika vallásra oktatott“, „a szentelt vízben megtisztult“ előbbkelő magyaroknak, férfinak, nőnek, számát és Rómába azt írta, hogy majdnem az egész magyar nemzet hajlandó a keresztény hit elfogadására.[144])

Németország trónján ekkor már, I. Ottó halála (973. máj. 7.) óta, hasonnevű fia ült, 20 éves, tüzes, kis fiatal ember, ki kész volt minden dicsőséges tettre, fogékony volt minden új gondolat iránt, csakhogy nem volt mindig oly állhatatos, mint a milyen vállalkozó. Figyelmét nem kerülte el, mi történik Magyarországon. Némileg hasonló dolog történt néhány évvel az előtt, az Odera és Visztula vidékein, a lengyel szlávok közt, a kiknek fejedelmét, Meskot vagy Mieceslawot, neje, Dobrowka cseh herczegaszony, a keresztény hitre térítette, és művét most Jordán nevű püspök támogatta;[145]) Csehország már több mint egy század óta keresztény

volt, legalább névleg, de még nem volt külön püspöke, hanem a regensburgi püspökséghez tartozott. Wolfgang, a téritő, kit Piligrim segitett a püspöki székre, a hová inkább volt való, mint a pogány magyarok közé, ép ez időtájt, önzetlenül lemondott jogairól, és Csehország 975 körül külön püspököt nyert Dietmar szász pap személyében.[146]) Püspököt nyert a Morvaföld, kit, nem törődve a passaui püspökség, Piligrim igényeivel, a mainzi érsek alá rendeltek.[147]) A német udvar tehát úgy találta, hogy Magyarországba is püspök kell, a ki a „magyar királyt" a császár terveinek megnyerje. A kiszemelt püspök Prunwart vagy röviden: Bruno volt, sváb ember, egykor Sanct-Gallenmonostor szolgája, és II. Ottó császár irt Piligrimnek, hogy támogassa utjában, lóval és minden más szükségessel, és kisértesse nagy vigyázással és tisztességgel a magyar határra, „mert abból neki is nagy haszna lesz." Piligrim engedett, és Prunwart, ki okvetetlenül ügyes, szerencsés kezű ember volt, eljutott Gyejcsához, legyőzte habozását és Gyejcsa hitt, mint Ethelbert, (975) és Prunwart mind őt, mind háza népét, a ki pogány volt, megkeresztelte. A keresztségben Gyejcsa ipjának, Gyulának, s a passaui egyház védőszentjének nevét nyerte: Istvánt, akkor még magyarul is Stefant; öcscséből pedig Mihály lett.[148]) A keresztségben megigérte, hogy alattvalóit a keresztény hitre tériti; de a térités művében már nem követte a szász Ethelbert példáját, ki jobb szerette keresztény alattvalóit, mint a pogányokat, de azért nem kényszeritett senkit sem a keresztény hitre, mert hallotta mestereitől, hogy Krisztus szolgálatába önkényt és nem kényszerítve ell állani. Gyejcsa azt, ki jó szerivel nem hajlott avára, fenyegette; ha meg nem ijedt, vele szembe-

szállt, erőszakkal leverte és „szentségtörő“ szertartásait eltiporta. Nincs kétség, hogy volt ellentállás, „rebellis“, kit le kellett vernie, s a míg Prunwart nagyon sok magyart megkeresztelt, Gyejcsa keze mindig a kardon volt, lehet mondani: a „vértől párolgott“, s maguk a keresztények látták, sőt magának Gyejcsának is álmában egy szép ifjú — angyal — megmondta, hogy nem olyan ember, mint ő, építi meg Isten egyházát a magyarok közt, de — vigasztalá a jelenés, mint később legalább beszélték, hitték — *fia* egyike lesz a királyoknak, kiket Isten kiválasztott magának, s a ki a földi korona után az örökkévaló égit fogja elnyerni. Ez a fiú nemsokára — 977 körül — megszületett Esztergomban, abban a szláv fészekben, mely a Duna jobb partján, a régi római Salva Mansio helyén, szemben a Garam beömlésével a Dunába, egy meredek dombon feküdt, háttal erdős, bérczes vidékre dőlt, jobbra, balra a Dunán uralkodott, éjszakra messze belátott a dunáninneni síkságba, a Garam völgyébe, és már vár volt, nemcsak pusztai, sátras tanya, vagy legfölebb „udvar“, milyenben a régi magyar fővajdák, mint más pusztai népek fejei, mint maga a nagy Attila király is, tanyáztak.[149]) A fiú a keresztségben szintén az István nevet nyerte, különben egész más volt, mássá lett, mint atyja, ki tulajdonképen mindig pogány maradt, a keresztény szelidségre, hisz Sarolt se tudta, sohasem tudott rászokni, de még némely pogány babonából se tudott kibontakozni; a pogány rossz szellemektől, „istenektől“, még mindig tartott, nekik áldozott, s mikor püspöke — Prunwart? — ezért korholta, büszke tréfával ütötte el a dolgot: van módjában, elég gazdag, hogy ezeknek is adhasson valamit.[150]) Ellenben fiát, Istvánt, már egészen keresztény módra nevel-

ték. Még az akkori tudomány első alapjába, a grammatikába is bevezették, mely az iráson és olvasáson kezdte s a profan és egyházi latin irók olvasásáig emelkedett — de lelke fogékony is volt e nevelésre. A gyermekben megvolt, mint a következés mutatta, atyjának bátorsága, ereje — véghetetlenül nagyobb látókörrel és észszel, mert nemcsak azt látta, mit kell lerombolni, hanem azt is felfogta, megértette, mit kell a lerombolt helyére állitani. Királynak és úrnak született a széthúzó magyarság fölé, de *keresztény* királynak, *keresztény* úrnak, kit nemcsak kissé bemázolt, de át is hatott az evangelium tanitása, ki valódi apostola akart és tudott lenni népének, nemcsak leverője morgó pogányoknak, berzenkedő, békételen nem- és ági vezéreknek. Benne megvolt a nagy államférfiú és szentnek csirája; a természet oltotta bele és fejlesztette, példát legközelebb környezetében, atyjában, anyjában nem igen talált.

Csak egy, sokban rokon, de még inkább ideális, szellemet ismerünk, ki hozzá, mikor mintegy 17—18 éves volt, közeledett és okvetetlenül kellett, hogy hatással legyen rá: a szomszéd cseh, prágai püspök, Wojtech, egyházi, német nevén Adalbert. Ez a — 993-ban, 994-ben — még nem egészen 40 éves püspök, hires, előkelő cseh család ivadéka, még a német császári családnak is rokona, kolostori szentnek, apostolnak született, ki Krisztus tanitását önmegtagadó, szeretetteljes életével, példájával, vagy lángoló szóval hirdesse s élete czélját, boldogságát ebben találja. A körülmények azonban, kiváló származása az élet harczaiba sodorták; küzdenie kellett a bűnnel, nyers, félkeresztény honfitársaival s e küzdelem nem neki ló volt. Csak megsebezte gyengéd lelkét, de sikerre,

győzelemre, úgy, a mint kivánta volna, nem vezetett. Már egyszer odahagyta püspöki székét és kolostorba vonult, de népe sürgetésére 992-ben újra visszatért Prágába s ekkor buzgó, missionárius tekintete a szomszéd magyarokra is esett, a kiknek földjére, legalább a Vág vidékére, a prágai püspökség — a régi morva kapcsolat révén? — némi igényt tartott.[151]) Nincs nyoma, hogy Adalbert ez igényeket magáévá tette volna, de szivén feküdt a nemzet lelki üdve s majd irt, majd maga ellátogatott a magyarokhoz, Gyejcsával, fiával érintkezett, de a mit ő látott: „pogányságtól megfertőzött kereszténységet", azon nem nagyon épült, a sikerrel, melyet elért, nem lehetett megelégedve. „A magyarok kissé megváltoztak, kissé kiépültek tévelygéseikből, de azért mégis csak árnyéka volt a kereszténységnek, a mit ő" — találták tanítványai — „beléjük tudott oltani!" Sőt az is hanyatlott, mikor Adalbert 995-ben újra megutálta, újra elhagyta püspöki székét és hazáját, s a magyarok vallása — véleménye szerint — „még a barbárságnál is rosszabb, lanyha, félénk kereszténységgé lett". Egy kedves, ifjú barátja, Radla, ki szerzetessé lett, a cseh zavarok és üldözés elől Magyarországba, Gyejcsához, Sarolthoz menekült. (995.) Adalbert szerette volna, hogy jőjjön hozzá és menjen vele térítőnek pogányok közé s azért írt Gyejcsának, de Saroltnak is, mert tudta, hogy ő tartja kezében férjét, az országot, bocsássák el Radlát, ha csak lehet; magát Radlát pedig titokban biztatta, jőjjön hozzá, ha engedik, ha nem, Sarolték. De a „szép és jó" Radlát nem eresztették; maga sem akart elmenni. Nyilvánvalóan ő nem találta oly szörnyűnek, oly kétségbeejtőnek a magyar állapotokat, hogy azokban ne lehetett volna megmaradnia. Különben Gyejcsa maga

is érezte, hogy még nagyon sok a teendő. Nyilt ellenséggel nem kellett neki, legalább közvetetlen közelében, küzdeni; nem hangzott többé fel, akaratján kívül, mint legfőbb parancs: az „Isten és a magyar nép“ szava; csak a távol Erdélyben, a Meszesen túl, volt még nyiltan pogány, Sarolt rokonsága, kész vele szembeszállni: de azért volt még pogányság elég, bár jobbára lappangó, a Meszesen innen is, a Tisza mentében ép úgy, mint Dunántúl, Gyejcsa közvetetlen közelében Somogyban, Baranyában, mely csak kénytelenségből hódolt, hallgatott és várta az alkalmat, hogy az új rendet, a keresztény hit igáját, melyet rá kényszerítettek, magáról lerázza. Mikor tehát érezte, hogy ereje gyöngül, bár még alig volt negyven és néhány éves, igyekezett fia jövőjét biztosítani. Összehívta a magyar nemzet főembereit, a nemek, ágak vezetőit és a *„következő rendet“*, a nemeseket, hogy egy külföldi író kitételét használjuk; beszélt velük, s a mint látta, hogy beleegyeznek, fiát utódjává nevezte s mindannyit, a kik megjelentek, hűségére feleskette.[152]) Azután feleséget keresett neki. Mert, hogy fontos, életbevágó dolog, milyen a feleség? azt Gyejcsánál, a Sarolt férjénél jobban senki sem érezhette. Szeme ismét Németországra, a német birodalomra esett, a honnan jött a térítés eddig, a honnan jöhetett a segítség, de veszedelem is az új magyar „királyságra“. A német település, a német Ostmark, lassan, de folytonosan haladt a magyar határ felé; 987 körül elérte a Szárhegyet s a század végén már azon is túl terjeszkedett. A magyarok gyakran zavarták e zajtalan hódítást, de nem tudták megállítani, sőt már maguknak kellett védelemről gondoskodni. Nyugoti határukon, a Duna jobb partján, a

melyen leginkább terjedt az Ostmark-Ausztria, a Fertő és messze terjedő mocsaras környékén, a mi út, ösvény volt, teljesen bevágták, mesterséges akadályokkal, gyepűkkel, — sánczczal, torlaszszal — vízáradással elzárták. Csak két „kaput“ hagytak nyitva bejáróul: a Fertőtől keletre Mosonynál és délre, a mai kis Rába mellett, Babóton, a mai Kapuvártól délkeletre. A kis Rábán túl, a régi Scarbantia, Oedenburg környékén a Lajta hegységig, jobbára erdő terült és az szolgált védelmül. [153])

Az Ostmark élén, körülbelül attól az időtől kezdve, hogy Gyejcsa megtért, 994-ig a vitéz Babenberg Luitpold állott, fölötte azonban még a bajor herczeg volt, némi megszakítással 40 éven át (955—995.), Henrik, fia annak a Henrik herczegnek, ki Lélt és Bulcsút felakasztatta. Mint atyja testvérével, I. Ottóval, ő is unokatestvérével, II. Ottóval, eleve sokat viszálykodott, herczegségét elvesztette, fogságot, számkivetést szenvedett, de azután, mikor II. Ottó meghalt (983.), kiskorú fiával és utódjával, III. Ottóval, kibékült, Bajorországot visszakapta és híve maradt öcscsének, ura, császárjának, haláláig. Róla olvassuk, hogy 991-ben a magyarokon győzelmet aratott. [154]) Mikor 995 aug. 28. meghalt, 22 éves fia, szintén Henrik, lett utódja, kiben épenséggel nem volt meg eleinek lázongó, békétlen hajlama, hanem — bár nem idegen a földi nagyság iránt — jámbor, kegyes, szent élete által tünt ki. Meglátszott rajta Wolfgang püspöknek, a hajdani magyar hittérítőnek befolyása, ki nevelését befejezte, s az egész herczegi családnak atyai barátja volt. Testvérei közül Bruno pappá, Brigitta apáczává lőn; Gizellában szintén kolostori hajlamok voltak, de Wolfgang mindig csak *királynénak*

nevezte, látó szelleme neki koronát jövendölt. Ezt a „nemes nőt, a római császárok kiterjedt rokonságából“ szemelte ki Gyejcsa fiának feleségül, s a bajor herczegi ház odaadta a 20 éves magyar trónörökösnek, kinek keresztény vallását ép ez a házasság volt hivatva megerősiteni. (996.) Gizella, körülbelül egykorú Istvánnal, nem volt Sarolt, de oly nőre Istvánnak nem is volt szüksége. Elég volt neki: jó feleség, kegyes életű asszony, ki rokonszenvező társa, barátja, de nem ura, vezére legyen élete pályáján. Vele, vagy lakodalma ideje körül, a magyar nemzet néhány kisebb-nagyobb rangú idegent, — németet — már világit, nem papot, szerzetest látott bejönni országába, kiket Gyejcsa hitt, vagy legalább szivesen fogadott és magánál tartott, a külső és belső ellenségek ellen.[155]) Köztük volt Teobald, a bajor Wecelin, a sváb Hunt és Poznán, — mai nyelvünkön: Hont és Pázmán — mind azzal a szándékkal, hogy magyarok lesznek, a mint, hogy ivadékaik csakugyan azokká is lettek.[156]) Erősebb támasza azonban, mint e nehány vitéz, volt Istvánnak a magyar főemberek és népnek jóakarata, mely, miután Gyejcsa, kevéssel utóbb, 997 elején, „a természet adóját lefizetvén, elhúnyt“ és „mint hiszszük“, jegyzi meg vagy száz év mulva a magyar legendairó, „mert Istent megvallotta, az örök boldogság dicsőségét elnyerte“, az ország királyi székébe emelte.[157]) Sarolt, még mindig asszony, kinek kezét keresték,[158]) túlélte Gyejcsát, de Istvánnak nem volt szüksége támogatására. Erős volt ő magában is, bár nem erőszakos, mint atyja, anyja. Nagy feladattal állott szemben, állott a nemzet, de támogatta lángelméje, apostoli lelkesedése és a magyar természet alapos ismerete. Mikor Gyejcsa meghalt, a magyar,

mintegy 170 év után, hogy az Ural vidékét elhagyta, a nyugoti és keleti keresztény Európa, Byzancz és a német birodalom, a régi és új római császárság közé volt beékelve. Az a kevés, mit az őshazából magával hozott, a déloroszországi síkságon útközben szerzett, állami és társadalmi rendje, vallása elavult, itt-ott megmaradt, korhadt töredékeit Gyejcsa jobbára szétrugta, de helyébe valami újat, valami állandót tenni, nem volt se ideje, se tehetsége. Megszünt a laza foederatio, melyet az etelközi „vérszerződés" csak kissé fűzött szorosabbra, megszünt legtöbb intézménye, de helyébe európai királyság, országos szervezet még nem lépett. Elnémult, rejtekbe vonult az ország legnagyobb részében a pogány vallás; fellépett nyilvánosan a kereszténység; voltak papjai, templomai, itt-ott, volt püspöke, de eltünt — meghalt? — s nem lett utódja, mert nem alakult egyházi, magasabb szervezet — püspökök, érsek, kolostorok, mely a térités művét rendszeresen, következetesen folytassa, befejezze, s a mi a legfőbb! a maga tisztaságában fenn is tartsa. Mindezt meg kellett teremteni. Az időpont kedvező volt. Kelet császárságát polgári háboruk, a mohamedán kelet támadásai, a bolgár hatalom megtörése foglalkoztatták, s így Byzancznak nem volt sem ideje, sem kedve, a magyarság ügyeibe avatkozni. A német birodalmat, e veszedelmes szomszédot, az ifjú 15 éves III. Ottónak, Henrik herczeg unokaöcscsének, kozmopolita, keresztény-antik lelkesedése kormányozta. Jóakarattal látta tehát a magyar nemzet csatlakozását a katholikus egyházhoz, a nélkül, hogy abból magának valami világi hasznot, uralmának kiterjesztését kivánta volna. A magyar nemzet, sejtjük a következményekből, nagyjában, nem látta tisztán hely-

zetét, s inkább ösztönszerűleg követte vezérét, ki megragadta és vitte új ösvényen előre, de követte, s ez volt a nemzetnek, ez volt a vezérnek szerencséje! Ez tette csak lehetségessé, hogy István, aránylag rövid idő alatt, a maga korára nézve szerencsésen megoldotta fejlődésünk állandó problemáját és Magyarországon államot teremtett, mely európai volt, de azért mégis magyar maradt!

JEGYZETEK.

RÖVIDÍTÉSEK MAGYARÁZATA.

AfÖG. = Archiv für österreichische Geschichte.
CD. N/n. = Fejér, Codex Diplomaticus. Tom. vol.
Csánky = Magyarország tört. földrajza a Hunyadiak korában.
Ért. TT. = Értekezések a történettudományok köréből. Kiadja a magyar tudományos Akadémia.
Fl. = M. Florianus, Fontes Domestici.
HO. = Hazai Okmánytár.
KK. = Képes Krónika.
Mittheilungen = M. des Instituts für österr. Geschichtsforschung.
MG. SS. = Pertz, Monumenta Germaniae Scriptores.
MHK. = A Magyar Honfoglalás Kútfői, a honfoglalás ezeréves emlékére, kiadja a magyar tud. Akadémia
MG. LL. = Pertz, Monumenta Germaniae, Leges.
W. = Wenzel, Codex Novus Arpadianus.

JEGYZETEK.

[1]) A hunok lakásáról Ptolomaeus III. 5. Ammianus Marcellinus XXX. 2. Scythia határait leírja Jordanes (ed. Mommsen, 61. kk. ll.) A mi íróink sokkal szükebb körre szorítják. (Anonymus C. 1. KK. c. 2. M. Florianusnál II. 21., 105. l. MHK. 393., 492. l.)

[2]) A bolgárok legelőször az V. század végén kezdenek szerepelni. Jordanes 551-ben a Pontus mellé helyezi telepeiket (i. h. C. V. 63. l.). VII. századbeli sorsukról Theophanes beszél (I. 545., 546. Boor kiadásában I. 357. l.), jelesen azt mondja, hogy egyrészük átment a Donon, de ebből nem lehet kiolvasni, mint némelyek teszik, hogy e vándorlás túlterjedt a Don-torkolat vidékénél, s hogy ezek a bolgárok volnának azok, kiket a X. században s azután, még a mongol-dúlás után is, a Közép-Volgánál, a Kama-nál találunk. Ezeket az északi bolgárokat a byzanti irók nem ismerik. Kérdés, vajjon északról délre, vagy délről északra történt a bolgár vándorlás? Világos történeti adatunk erre nincs; de ha tekintetbe veszszük, hogy, sokkal természetesebb feltennünk, hogy északi nép délre törekszik, mint megfordítva; hogy nincs kizárva ugyan a lehetőség, hogy a déli bolgárokat északra szorította valamely ellenséges nép, de akkor meg nem volna érthető, mikép maradt a nemzet nagyja mégis *délen*? míg ha kivándorlást teszünk fel, igen érthető, hogy bizonyos kisebb rész visszamaradt; végre, ha a kozárok analog esetét veszszük tekintetbe, kikről a következő jegyzetben lesz szó: alig fogunk kételkedhetni, hogy a bolgárok történelmileg ismert első hazája a Közép-Volga mellett feküdt s innen jutott le a nép nagyobbik része délre, a Fekete-tenger partjaira, s ezt megerősíti Rubruk tudósítása, — igaz, hogy csak a XIII. század közepéről, hogy: „De illa enim majori Bulgaria“ — értsd a volgamellékit — „venerunt illi Bulgari, qui sunt ultra Danubium, prope Constantinopolim.“ (Recueil de voyages et de memoires IV. 275. l.) Theophanes onogundur, bolgárja (így! egybeírva, vessző nélkül, Boor kiadásában i. h.

s Anastasiusban is, Theophanes II. 179., 504. l.), ha *onogur* bolgárt jelent, nem-e szintén jele annak, hogy a bolgárok az onogurok szomszédságából, tehát *északibb* vidékről (l. 15. jegyzetet) jöttek a Fekete-tenger mellékére?

[3]) Theophanes szerint (I. 547. l.) a kozárok, „Ἀπὸ τοῦ ἐνδοτέρου βάθους Βερζιλίας τῆς πρώτης Σαρματίας“ kerültek ki; — mit ért ő Sarmatia alatt, kitünik további állításából, hogy az Atalis, felfogása szerint a Don is, a Volga is, Sarmatiából fakad. Berziliát nem kereshetjük tehát valahol délen, a Kaukázus körül, mint némelyek teszik, hanem északon kell keresnünk. És csakugyan, Ibn Roszteh szerint (MHK. 163.), a volgamelléki bolgárok egyik törzsét barszûlânak hivták. Isztakhrî, ki Abu Zaid el Belkhi munkáját dolgozta fel Maszalikjában a X. század derekán, és Ibn Haukal, ki 977- vagy 978-ban viszont Isztakhrî-t írta és egészítette ki némileg, bizonyítják, hogy a kozárok és bolgárok nyelve azonos (Isztakhrî, Mordtman fordításában, a „Schriften der Akademie von Hamburg I/2. 106. l. Ibn Haukal Ouseley fordításában 190., gr. Kuun Géza fordításában MHK. 239. l. Ez irók viszonyát egymáshoz De Goeje tisztázta: „Die Istakhrî-Balkhifrage, Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft XXV. 42—59. ll.). Ez tehát megállapítja, hogy a kozárok, a bolgárok egy ága, a volgamelléki Bulgaria vidékéről jöttek. Mikor az V. század közepén, Attila idejében, a húnoknak meghódoltak (Priskos 185. kk. ll., 197. l.), már nem Berziliában, hanem jóval inkább délre, a Don és Donecz vidékén kellett lakniok, a minthogy Jordanes is (i. h.) az aestiektől — kik alatt a poroszokat, litvánokat, jadvigokat, le Kiev közeléig (Zeuss, Die Deutschen und die Nachbarstämme 673. l.) kell érteni — délre helyezi az *akatzirokat*. Priskos is majd ἀκατζιρῶν, majd κατξιρῶν ἔθνος-t mond; hogy az mindegy, hogy az akatzir és kozár azonos, a VII. század végének ú. n. ravennai Névtelene IV. 1. (Pinder és Parthey kiadásában, 168. l.; koráról Teufel, G. der Röm. Litteratur 497. §.) tanúsítja. Masanderanban a chasar helyett chasirt mondanak. (Dorn, Caspia, Memoires de l'académie de St. Petersbourg XXVIII/1. 81. l.

[4]) Prisci Hist. c. 14, 19. (158, 161. l.) A saragurok támadását a kozárokra Priskos majdnem olyformán említi, mint 500 évvel később Konstantin császár a bessenyők támadását a magyarokra. A Kaspi-tengerről Jordanes írja: Mare Caspium, quae in extremis Asiae finibus ab Oceano eo roboro in modum

fungi primum tenuis, post haec latissima et rotunda forma exoritur. (c. 5. i. h. 61. l)

⁵) Jordanes c. 50, 52. (i. h. 125, 127. ll.) Az 52. fejezetben van az a híres hely, melyből a *Hunivar* nevet faragták, de az Mommsen kiadása szerint ekkép hangzik: „Quam (t. i. a Dniepert) lingua sua Hunni Var appellant“. A „Var“-nak felel meg a Konstantin Porphyrogenitus De Adm. Imp c. 38. Barukhja; az pedig a görög Borysthenes vagyis sebes Bory. (Szabó Károly, Konstantinos császár munkái, magyar szempontból ismertetve, Magy. Akad. Értesítő (régi) I. 122—124. ll.)

⁶) Prokopius De Bello Persico II. 29. De Bello Gotico IV. 3—5, hol már a csodaszarvas regéjének elemeit találjuk, 18. (II. 469, 474, 479, 552. ll.); Menander, Legat. ad gentes c. 1. (345. l); Jordanes c. 5. (i. h. 63. l.). A menekülő onogurokat Priskos is említi Hist. Byz. c. 14. (158. l.) Theophylaktos Simokatta VII. 7. (283. l.), Menander Excerpta c. 8. (300. l.). A fekete Til, melyet Theophylaktos említ, csak a Volga lehet, mint Zemarkhos utazásából, melyet Menandernél i. h. olvasunk, kitünik. Fehér Tilnek, Ak-Tilnek Vámbéry szerint (Magyarok eredete 22. l. n. 1.) a törökök a Kamat nevezik, a baskirok pedig, tehetjük hozzá, még a mult század közepén legalább, a Bjelaját hívták Ak-Idel vagy Fehér-Idelnek (Rycskoff Péter, Orenburgische Topographie, németre fordította Rodde J. II. 152. l.), melynek vize különben fehéres, savószinű, mint Rycskoff Miklós Naplójában, 1770-ben — Tagebuch, fordította Hase C. H. 191. l megjegyzi.

⁷) „Az ugor ethnikai név eredetileg törökökre vonatkozott“, mondja maga Vámbéry, A török faj 85. l., habár annak az újgurral nincs is semmi köze, s gr. Kuun Géza már 1873-ban írta: „Az ugor név igen alkalmas arra, hogy azon török-tatár népek gyűjtő neve legyen, melyek már a Kr. előtti időben a Kaspi-tenger s Tauris nyugoti határai közt szerteszéjjel terjedtek.“ (Adalékok Krim történetéhez, Ért. a Ny. és Széptt. köréből III/10, 32. l.). Újabban Munkácsi B. fejtegette e kérdést helyesen „Az ugor népnevezet eredete“ Ethnographia VI. 349. kk. ll. Ebből tehát kitünik, hogy az *ugor* név, hogy a most szokott formán használjam a görög írók ogur, ugur, formája helyett, *nem ellentéte* a töröknek, mint rendesen veszszük, hanem alfaja, mint p. o. a szász a németnek. A húnok, török vagy ugor voltát kimutatta Vámbéry, Magyarok eredete 29. kk. ll.

Jordanes megkülönböztetése c. 5. (i. h. 63.), s ez magában véve elég volna, hogy Zeuss G. törekvését, a bolgárok és húnok azonosságot kimutatni (i. h. 710. kk. ll.), meghiúsítsa. „Az ősi ugor nyelvnek maiglan élő egyetlen maradványa a keverék jellegű csuvas nyelv“ mondja Munkácsi B. i. h. 387. l. Szmirnof J. Les populations finnoises, oroszból fordította Boyer Pál I. 262. kk. ll. bebizonyította, hogy a csuvasok a burtaszok utódjai, kikről még a 15. jegyzetben lesz szó; a burtaszok nyelve pedig, mely e szerint török volt, különbözött Isztakhrî és Ibn Haukal szerint (MHK. 239. l.) a bolgárok és kozárok közös nyelvétől; ezek nyelve tehát nem volt török. Ezeket, valamint e rokon vagy legalább hasontermészetű népek ethnicumára vonatkozó, további jegyzetekben is előforduló adatokat egyébiránt jelen dolgozat II. függelékében együtt találja az olvasó.

[8]) A törökökről, a török névről, mint általános elnevezésről Theophylaktos Simokatta I. 8. III. 6, VII. 7, 8. (47, 124, 281. kk. ll) Menander, Leg. ad Gent. c. 7, 8. (381, 384, 386. ll.) Theophanes I. 378. „Im Mittelalter verstand man“ — mondja helyesen Peschel (Abhandlungen zur Erd- und Völkerkunde, Neue Folge II. 9. l. 1 és ilyformán 37. l.) — „unter Türken, was die Alten unter Skythen, wir jetzt etwa unter Tataren verstehen, nämlich Nomadenvölker.“ Érdekes e tekintetben Urbicius taktikai művének egyik czikkelye, akár származik ez, mint Mauricius császár műve a VI. század végéről, akár — mint Váry Rezső véli — (Bölcs Leo Hadi taktikájának XVIII. fejezetéhez írt bevezetésében MHK. 3. e. n. 1.) későbbről, melyben ezt olvassuk: Πῶς δεῖ Σκύθαις ἁρμόζεσθαι τοῦτ' ἔστιν 'Αβάροις καὶ Τούρκοις, καὶ λοιποῖς ὁμοδιαίτοις αὐτῶν Οὐννικοῖς ἔθνεσι (i. h. 5. l.) „Mikép kell harczolni a *scythákkal*, vagyis az avarokkal és *turkokkal* és a többi hasontermészetű *hún* népekkel.

[9]) Theophylaktos Simokatta i. h. Menander, Leg. ad Roman. c. 7. (299. l.) Az avarok csekély száma érthetővé teszi, hogy a mikor Pannoniában a IX. század végén legyőzettek, rövid időn teljesen elpusztultak, mint a Nesztor-féle krónika mondja, az orosz közmondással: „Elvesztek, mint az avarok, kiknek már se nemzetségük, se maradékuk.“ C. 8. Leger fordításában 8. l. Jagič-Thallóczynál MHK. 369. l. Konstantin Porphyrogen. császár De Adm. Imp. c. 30 (144. l.) a X. század derekán csak Dalmatiában ismer még avar maradványokat. A nomád törzsek köl-

tözködéséről helyes megjegyzéseket tesz Grigorjev, Die Nomaden als Nachbarn und Eroberer 46. l.

[10]) Menander i. h. c. 2. (284. l.)

[11]) Baján avar khagan a byzantinusoktól azt az adót kérte, melyet az utriguroknak fizettek, mert ő e két népet legyőzte. Menander, Leg. ad Gent. c. 9. (385. l.), ad Rom. c. 14. (310. l.) Theophylaktos Simokatta VII. 8. (286. l.). Ha figyelemmel olvassuk, mit Menander c. 4. 5. Leg. ad Rom. (285, 290. ll.) az avarokat illető letelepítő tervekről mond; ha tekintetbe veszszük, hogy a Nesztor-féle krónika szerint c. 8. 9. a Bug mellett, a mai Wolhyniában lakó dulyebokon zsarnokoskodtak, kiket bizonyára nem akkor hódítottak meg, mikor már a Kárpátoktól délre laktak, hanem akkor, mikor észak felől terjeszkedtek a Kárpátok felé; hogy az avarok első összeütközése a frankokkal, 561 után, az Elbénél történt (Paulus Diaconus II. 10, általánosabban Gregorius Turonensis IV. 23. 29.): arra az eredményre kell jutnunk, mit már Šafarik valószinűnek tartott (Slav. Alterthümer, ford. Wuttke II. 59. l.) és Bury J. B. is Gibbonhoz írt appendixeiben (V. 517. l.) elfogad, hogy az avarok is, mint később a magyarok, észak felől jöttek mai hazánkba és nem a bérczes Erdélyen vagy a mai Oláhországon keresztül, a melyen akkor, úgy látszik, kellő út sem volt, mint Pič, Die Abstammung der Rumänen 75. kk. ll. is észrevette, mert, mikor Baján már a mai Magyarországon tanyázott és a *Duna torkolatánál* lakó szlávok ellen akart sereget vezetni, nem a Duna bal partján, a mai Oláhországon át ment ellenük, hanem átkelt a Duna jobb partjára, s ott, római területen, a mai Szerbiában, Bulgáriában vonult le a Duna mentében, és csak a Duna torkolata táján kelt ismét át a bal partra, hogy a szlavinok földjét pusztítsa. (Menander Leg. ad Gent. c. 16. 405. l.)

[12]) Menander, Leg. ad Gent. c. 13, 14. (394, 403, 404. ll.), c. 17. (408. l.) Excerpta Theophanis 486. l. A szavirok ezt a kivándorlását jó megjegyeznünk, különösen azokkal az elméletekkel szemben, melyek a szavirokat még a magyarok közt is keresik.

[13]) Az utrigur és kutrigur hún törzsek teljes elpusztulását már Agathias érinti, ki a VI. század vége felé halt meg. V. 25. (334. l.) Theophanes I. 545–547. ll. Nicephorus Constantinopolitanus 38, 39. ll. A Fekete-tengermelléki bolgárokra, s így a kabarokra nézve is érdekes, mit Leo Diaconus mond róluk

(VI. 8; 103. l.): „Nam dicuntur Bulgari“ — latinul idézem — „ex gentibus supra aquilonem habitantibus, Cotragis, Chazaris et Comanis profecti, sedes patrias reliquisse etc.“

[14]) A kozárokról és kozár államról gr. Kuun Géza fordításában Ibn Roszteh és Gurdêzi, kik a khoraszani nagyvezér Dsaihâni művéből merítettek MHK. 152. kk. ll.; Ibn Fadhlân (u. o. 212. kk. ll. Frähn: De Chazaris, Memoires de l'Académie de S. Petersbourg VIII. 589 kk. ll. nyomán); Isztakhrî és Ibn Haukal, Mordtmann, illetve Onseley fordításában 103. kk. ll. s 185. kk. ll. MHK. 223. kk. ll. Maszûdi Prairies d'or, Barbier de Meynard és Pavet de Courteille fordításában II. 7—13. l., MHK. 253. kk. ll., s az Itil vagy Khamlyds kettős névről De Goeje jegyzetét Ibn Khordatbehhez, Bibliotheca Geographorum Araborum, ed. De Goeje VI. 95. l. n. 2. Nem számíthatom azonban a források közé József kozár bég levelét Khaszdaihoz, melyre nézve l. Cassel, Magyarische Altertümer 195. kk. ll. Kohn S. Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez a Tört. Tár 1879. folyamában 630. kk. ll. és Harkavy, Russische Revue X. 310. kk. ll., s a levél történetét elmondva és valódiságát védve u. o. XI. 143. kk. ll — mert az legalább is gyanús, s úgy látszik — bár Cassel hymnusokat zeng róla, régi zsidó hagyományokból, melyek nyoma Jehuda Hallewi híres Al-Chazari könyvében is, 1140-ből (előttem Hirschfeld H. német fordítása fekszik 1885-ből) megvan, szőtt koholmány, s azt napjainkban Firkovics Abráham, kinek, mint *Kohn S.* írja (i. h. 655. l.) „számos kéziraton és régiségen elkövetett ügyes hamisításai ma már annyira hirhedtek!“ — még kibővített. Nem is említve, hogy a mit e levél a zsidóság terjedéséről mond, nem egyezik meg az arab írók, a byzantinusok, az alább érintendő Sz. Cyrill (Konstantin) szláv legenda tudósításával a kozárság vallási viszonyairól: teljesen hihetetlen, hogy a nyugoti zsidók, a nagytudományú Khaszdai előtt, ki III. Abderrahman cordovai kalifának diplomatája volt s a zsidó költővel szólva: „nyíl, kard nélkül, csak ékes szólásával az aljas disznóhúsevőktől“ — a spanyol keresztényektől — „várakat, városokat hódított el“, (Dozy, Geschichte der Mauren II. 55. l.) oly teljesen ismeretlen lett volna a kozár zsidó állam, mely ekkor, 960-ban, már vagy 170 éve lehetett zsidó, mikor a IX. század derekán író arab főpostamester Ibn Khordatbeh művéből tudjuk, hogy a szlávok földje, a Volgamente s a Kaspi-tenger,

tehát ép az a vidék, a hol a kozárok laktak, egyik rendes útja volt a spanyol és franczia zsidó kereskedőknek Ázsia belsejébe. (Ibn Khordatbeh i. h. VI. 116. l. és Heydt, Geschichte des Levantehandels I. 142. l.) A kozárok eredeti vallásáról, s IX. századbeli vallási viszonyaikról érdekes adatokat tartalmaz. Szent Cyrillnek — feljebb érintett s az arab tudósításoknál régibb, szláv legendája, melyet latin fordítással Dümmler E. és Miklossich Ferencz adtak ki a: Denkschriften der k. k. Akademie der Wissenschaften. Hist. Phil. Classe XIX. Bécs, jelesen c. 8. 235. l. „Les juifs ... travaillaient à étendre leur culte autant que leur negoce" jegyzi meg Lapôtre A. S. J. L'Europe et le saint siège à l'époque Carolingienne I. 99. l. János gót püspöknek, ki a IX. század végén élt, életrajza (AA. SS. Jun. 26. Jun. 191. kk. ll.) szól a kozárokról, szerepelteti a khagánt, de a zsidó vallásról még nem szól. A kozárok zsidóságát említi Christianus Druthmarus, Migne, Patrologia Lat. CVI. 1456. l. A kozár főváros helyének megállapításánál Jenotajevszkre gondolok, mert a kozár fővárost termő vidék környezte, ez pedig agyagos oásis a homokban (Reclus, Geogr. Universelle V. 680. l.), strategiai pont is, azért az oroszok ide a kálymukok fékentartására váracskát építettek, melyből csak 1785-ben lett város. (Heym, Encyclopaedie des Russischen Reiches, 253. l.) A kozárok nemzetiségéről értekezik Howorth czikke: The Khazars were they Ugrians or Turks? (Travaux de la troisième session du congrès international des Orientalistes. St. Petersbourg 1876. II. 127—150. ll.) — nem közvetetlen forrásokon alapuló — p. o. Anonymust csak Zeussból ismeri, — gyenge és nem meggyőző dolgozat, mely azt igyekszik bebizonyítani, hogy a kozárok nem voltak ugorok — vagyis, mint eddig rendesen vettük e nevet, nem finnszerű népek, hanem törökök. Íróink chorenei Mózesre támaszkodva, úgy beszélnek, mintha a kozárok már a III. században is szerepeltek volna (Lukácsi. A magyarok őselei 130. l.), de feledik, hogy habár egy chorenei Mózes az V. században élt is, a neve alatt ismert történeti mű, mint az újabb kutatások, jelesen Tomaschek, Carrière és mások dolgozatai (Krumbacher Károly, Geschichte der Byzantinischen Litteratur, második kiadás 406. l.) kimutatták, későbbi, talán IX. századbeli, a VII. század végénél semmi esetre sem régibb compilatio.

[15]) A burtaszokról Ibn Roszteh, Isztakhrî, Ibn Haukal (MHK.

158, 234, 240. ll.) írnak. Hogy *egy* nép az onogurokkal, onnan következtetem, mert azok is, mint Jordanesből tudjuk (i. h. c. 5. 62. l.) híresek voltak nyest bőreikről. Hogy a csuvasok utódaik, már Szbojef állította, s legújabban Szmirnoff J. vitatja (i. h. I. 262 kk. ll.), ki azt is kimutatja, hogy a burtaszok a Volga bal partján laktak, a jobb partra csak később kerültek, ha nem is a XI. században a kunokkal, mint Szmirnoff véli. A XVI. század óta vannak orosz oklevelek, melyek a burtaszokról szólnak, őket a mordváktól megkülönböztetik, de a XVII. században tatároknak is nevezik, s a burtasz és csuvas nevet felváltva használják. (Szmirnoff i. h. 270. l.) A csuvasok mondája (Gr. Kuun G. Relationum II. 16.), hogy a Fekete-tenger partjáról származnak, minthogy unugur reminiscentia *lehet*, inkább megerősíti, mint gyengíti a Szbojeff-Szmirnof-féle felfogást.

[16]) Ibn Roszteh (MHK. 161. l.) a burtasz föld szélességét és hosszát 17, Isztakhrî és Ibn Haukal u. o. 242. l.) 15 napra teszik. A bolgárokról: Ibn Roszteh (i. h. 163. l.) és Ibn Fadhlân (u. o. 201. kk. ll.) írnak.

[17]) A besenyőkről, mielőtt még Lebediába törtek Konstantin Porphyr. De Adm. Imp. c. 37. (MHK. 115. l.), csakhogy a császárnak az a kitétele, hogy az Atelnél is laktak, ha ezzel a Volgát akarja jelölni, erre az időre még nem helyes; Gurdêzi (i. h. 150. l.), Ibn Roszteh (i. h 152.). A kunok, tudvalevőleg török nyelvet beszéltek. A kun és besenyő nyelv azonosságát bizonyítja Anna Komnena Alexiasában. (VII. 396. l.)

[18]) Ibn Fadhlân Basgurtot, Isztakhrî Basdsirt, Ibn Haukal Baskirt, Maszûdi Bedsgardot ír. (MHK. 199, 240, 279. ll.) Basgurt mellett szól krónikáink Bascardiája, Rubruk Pascaturja (Recucil sat. IV. 274.), sőt némileg Konstantin Porphyr. sabartoiasphaloi-ja is. Én itt már a baskirt a magyarral egynek veszem s ezt az azonosságot történeti alapon, összefüggőleg e dolgozat *III. függelékében igyekszem megállapítani.*

[19]) A baskirt a magyarral egynek vévén a legrégibb állapot vázolásánál azokat a vonásokat használom fel, melyek a magyarsággal és a mai baskirral közösek, s egyúttal a finn népek nyelve, szokásai által is igazoltatnak. Ló p. o. eb, nyuszt, hal, falu, város, finn eredetűek, Hunfalvy P. Ethnographia 227, 229, 230, 231. ll. Dr. Jankó János igen elmésen a magyarok által ismert három fő halfaj nevéből von következtetést a magyarok urali őshazájára és velünk hasonló eredményre jut,

csakhogy még a bolgár földet is belevonja. „A magyarok ős hazájául tehát“ — mondja a magyar halászat eredetéről szóló beható fejtegetéseinek végén, melyekben a halászati szerszámok neveiből szépen bebizonyítja, hogy a magyar nem volt par excellence halász, hanem lovas vadász nép — „azt a területet kell kijelölnünk, a melyet az Ural gerincze határól kelet felől, az Ufa, Bjelaja és Kama folyók zárnak be éjszak felől, a Volga Kazantól mintegy Szaratovig nyugot felől és az Ural középfolyása Orsktól Uralskig délfelől. Ennek a területnek a vizeiben él a ponty is, harcsa is, csuka is, tehát a magyar három fő hala.“ (Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása I. 615.) A Kama, Bjelaja nagyságáról Sommier, Un estate in Sibiria 42, 46. ll. Edriszi szerint (i. h. VI. 339. 340. t.) a ghuzok és baskirok közt hegyláncz van, melynek neve Morghar. Tetejére nem juthatni, mert örökös hó fedi. Ebből folyó fakad, melynek neve Morgha. Ha ez árad: „on y trouve de l'or en quantité: on extrait aussi du fond de ce fleuve beaucoup de lapis lazuli“. Anonymus pedig c. 1. tudja az őshazáról, jól lehet ez Reginoban nincs: „aurum et argentum et gemmas habebant sicut lapides, quia in fluminibus eiusdem terre inveniebantur.“ Az újabbkori baskirok lótenyésztéséről, Georgi, Russland I. 173. A régiebbekről Julian utazása „De facto Ungariae Magnae“ MHK. 471. l. A honfoglaló magyarokról Regino, Justinus szineit használva u. o. 320. l. A mai baskir felsőruha, khalat vászon vagy nemez. Georgi i. h I. 177, 178. a mult századból és Ujfalvy K. Utazása, írta Ujfalvy-Bourdon Mária, magy. fordítás 622 l. napjainkból. A baskir nők csalánból vásznat fonnak. A fonás: pan, pun, úgynevezett ugor eredetű szó (Hunfalvy Pál Ethnographia 232. l.), de azért még sem merem állítani, hogy már valami vászonféle ruhát viseltek, legalább sokkal a mai haza előtt; inkább mint Regino és a bajor püspökök levelének szavai: „Lanae his usus et vestium ignotus“ „Donavimus illis... nostra linea vestimenta“ (MHK. 320, 326. ll.), szól ez ellen a körülmény, hogy a „gatya“ szó szláv eredetű (Asbóth Oszkár, szláv szók a magyarban, Ért. a Ny. és Sz. T. köréből XVI/3. 18. l.). Hogy a magyar, kivált később, már az új hazában, csizmát és nem bocskort viselt, azt, mint Eötvös Károly, az ismert ügyvéd és képviselő, ki szokott genialitásával, de kár, hogy csak futólag, bár készültséggel ily kérdésekkel is foglalkozik, nekem szóval mondá, a talált s általa megmért

kengyelek keskenységéből bizton lehet következtetni. A magyar ló kitartásáról Bölcs Leo Taktikája is emlékezik, CXVIII. §. 52. MHK. 35. l.

[30]) A magyar törzsek neveit Konstantin Porphyrogen tartotta fenn, De Adm. Imp. c. 40. (MHK. 124. l.): γένος τοῦ Νὲκη, Μεγέρη, Κουρτυγερμάτου, Ταριάνου. Γενάχ, Καρή, Κασή formában, melyeket Szabó Károly (Vezérek kora 18. l. n. 2. Hét magyar nemzetség, kisebb történelmi munkái I. 152. l.) magyarosít ekkép, azt gondolom helyesen, csak a Kürt gyarmatnál hagyom el a Kürtöt, mire nézve l. 29. j. Vámbéry is elfogadja e kiejtést, csak a Kara és Kaza helyett akarja a Kari és Kazi hangzást megtartani (magyarok eredete 153. l.); én azonban, mint már Sajó Sándor Hontmegye leirásában (Osztrák-Magyar Monarchia, Magyarország VI. 67.) gyanítja, Nagy Géza a Karira nézve ki is mondja (A fejérmegyei és Székesfejérvár városi tört. és régészeti Egylet Évkönyvében II. 215. l.) a két alakban Kért és Keszit vagyok hajlandó látni, mert e két név leggyakoribb magyar helyneveink közé tartozik, míg Kara és Kaza nevű helység alig egy-kettő van, pedig Konstantin törzsnevei nagy számmal szerepelnek a helynevek közt, így: Nagy János Notitiae-jében, csak a szűkebb értelemben vett Magyarországon, Erdélyen kívül 16 Nyéket, 14 Megyert — a Magyart nem is számítva — 15 Gyarmatot és 2 Gyarmatát, 6 Tarjánt, 12 Jenőt, 23 Kért, de csak 2 Karát, 13 Keszit, melyhez még Budakeszt és Dunakeszt adhatjuk, de csak 1 Kazát találunk. A mai baskirok nemzetségei közt megtaláljuk délen a Jurmaty (Gyarmat), nyugoton a Jenei (Jenő) nevet; de a Tamjánt már nem merem Tarjánnak magyarázni. (Rycskoff, Orenburgische Topographie I. 75, 79. ll., Klapproth, Asia polyglotta 221. l.). A sziberiai tatároknál seök-törzs. Russische Revue 1882. 380. l. A nemes vagy ehhez hasonló kerületek neve a legújabb időkig széltében: szék volt. Így hívják a zalamegyei járásokat még 1755-ben is, a nemesi összeírás alkalmából. A mai baskirok lakóhelyeiről Sommier i. h. 565. l. A burtaszok is faházakban laktak. Isztakhrî, Ibn Haukal MHK. 239. l. A fa szó a finn puu-val rokon szó. A bolgároknál az asszonyok meg a X. században is szekéren jártak. Leo Diaconus V. 3. 80. l.

[31]) A mai baskiroknak nincs többé khánjuk, nemességük. Georgi i. h. 168. l. Vajda később meghonosodott szláv elnevezés és a hadnagynak felel meg. Krónikáink is a törzseket exer-

citusnak, hadaknak képzelik, nevezik. (Kézai és Képes Krónika Fl. II. 72, 123. ll.) A hadnagy névről Szabó Károly, Vezérek, 21. l. A kunoknál a szék és szállás kapitányság még a XV. században örökös volt (Gyárfás J., Jász-Kún történet III. 427. l. Hajnik Imre: A magyar birósági szervezet és perjog 105.). A törzsi szervezet működését érdekesen illustrálják, a bajkalontúli burjatok régi nemzetségi is családi viszonyai, melyeket Kral M. ismertet a Zeitschrift für Social und Wirtschafts geschichte VI. 113. kk. ll. jelesen, a mit említünk a 120. l. Rycskoff Péter tudósitása a kirgizekről (i. h. I. 123. l.), hogy csak akkor engedelmeskednek khánjaiknak, ha akarnak és hasznuk van belőle, teljesen megfelel annak, a mit Konstantin Porphyrog. császár már a X. század magyarjairól ír, c. 40. De Adm. Imp. (MHK. 127. l.): „οἱ δὲ ὀκτὼ γενεαὶ τῶν Τούρκων, αὗται πρὸς τοὺς οἰκείους ἄρχοντας οὐχ ὑπηκούουσιν", „a turkoknak az a nyolcz törzse pedig nem engedelmeskedik saját fejedelmeinek" min Salamon Ferencz úgy csodálkozik. A magyar hadi történethez a vezérek korában, Századok 1876. 704, 705. ll.

[22]) Az Ural mellett visszamaradt magyarokról Julian még a XIII. század derekán irhatta: Nullam dei habentes noticiam, sed nec idola venerantur. (De facto Ung. Magnae MHK. 47. l.).

[23]) Finn taitaa=tudni, mint Kandra Kabos megjegyzi, Magyar Mythologia 309. l. „Samannak kell tekintenünk a tátost", mondja helyesen Kálmán Lajos, Gyermekijesztők, Ethnographia IV. 246. l. n. 3.

[24]) A baskirok vallásáról Ibn Fadhlân (MHK. 199. kk. ll.). Ugyanott szól a baskirok Priapus cultusáról, mely meg lehetett a magyaroknál sokáig kivándorlásuk után is, bár egyenes adatunk arra nincs, de nyelvünkben számtalan kifejezés, most már csak káromkodás, azt látszik mutatni, hogy egykor nagyon sokat foglalkoztak vele. A volgamelléki bolgárok is tisztelték a kígyót. Turnerel T. E. Kazan II. 251. l. A voguloknál ma is szent állat a csuka és a kígyó. (Munkácsi B. A vogulok pogány ős vallása. Ethnographia IV. 39. l.). A fehér ló áldozatról n. o. 39., a túlvilági életről n. o. 43. l. Arról krónikáinkban is van nyom, Lél és Bulcsu ismert mondájában. (KK. c. 33. Fl. II. 136. l.). A finn mériek sírjaiban a VI—X, XI. századból is akad, bár kevés, lovas sír, ép úgy, mint hazai sírleleteink közt. Hampel J. A honfoglalási kor hazai emlékei MHK. 798. l.

[25]) Ha a burjat leányokról olvasunk Kral i. h. 133, 139. ll.

némileg krónikáink mondája jut eszünkbe Dula alán fejedelem leányairól, kiket Hunor és Magor elraboltak, mikor: „In deserto loco sine maribus in thabernaculis permanentes uxores et filios filiorum Bereka eum festum tube colerent, et coreas ducerent ad sonitum symphonie casu repererunt“ KK. c. 2. (Fl. II. 104. l.), valamint Sarolt kemény, független viselkedése, melyről Thietmar beszél MG. SS. III. 862. l.

[26]) Az özvegyet kényszeríteni, hogy ismét férjhez menjen, megvan vagy volt a burjatoknál Kral i. h. 140. l. A kirgizeknél, Koslov, Gewohnheitsrecht der Kirgizen, Russische Revue 1882. XI. 470. l. Szent István tilalma I. 26. (Fl. I. 121.) „vidua a nemine iterum cogatur in conjugium“. A baskirnők, férfiak foglalkozásáról, mulatságáról Georgi i. h. 176, 182, 183. ll. A magyarokról, Szent István korában: Szent Gellért Acta és Scripta nyomán, gr. Batthyány Ignácz kiadása 153. l., Karácsonyi János, Szent Gellért 213. l. A magyar polygamia kérdésével íróink tudtommal még nem igen foglalkoztak. Megvolt a kozároknál, szlávoknál (Ibn Roszteh, Ibn Fadhlân MHK. 175, 218. l.) a bolgároknál (Miklós pápa válaszainak 51. pontja, Hilferding Geschichte der Serben und Bulgaria I. 60. l.) az oroszoknál, mint Nagy Vladimir példája mutatja. Lehetetlen, hogy nálunk is itt-ott ilyesmi elő ne fordult volna, s Lebediás esete, kinek a kozár khagan kozár nőt adott, szintén ilyesmit sejtet: de határozott tudósításunk nincs, sőt a Névtelen jegyzőben olvassuk c. 1. (Fl. II. 3. l.) „Non erant enim fornicatores, sed solummodo unus quique suam habebat uxorem“! A Névtelen jegyzőnél azonban többet nyom, hogy míg a cseh, lengyel zsenge keresztényységnek sok baja volt a többnejűséggel: törvényeinkben ily nemű intézkedésekre nem találunk. A magyar nő erős természetét Regino is kiemeli, átvévén Justinus szavait a scytha nőkről az amazonokról, némileg módosítva: „eandem ferocitatem feminis quam viris adsignant. (MHK. 323. l.). A *mai* baskiroknál az Izlam szentesítette a többnejűséget, s azért az most köztük divik, de mérsékelten. „Viele Baschkiren haben zwei, *wenige* aber mehrere Weiber“ írja a mult század végén Georgi (i. h. 182. l.).

[27]) Sajátságos, hogy a baskirok fegyverzete, bár némelyiknek már puskája, pisztolya volt, még a mult század végén is általjában olyan volt, mint a magyaroké Bölcs Leo idejében. (Georgi i. h. 170. l. Leo Taktikája c. XVIII. §. 45. MHK. 34. l.). Gyancsak Georgiban olvassuk, hogy a baskir jó lovas, jó nyilas

és sokkal különb vitéz a szomszéd török kirgizeknél. „Daher nicht nur einem mässigen Haufen Baschkiren der Sieg über einen weit grössern kirgisischen immer gewiss ist, sondern es streifen sogar einzelne Baschkirenpulke oft lange und ohne geschlagen zu werden, in der Kirgisenhorde herum". Az idézőjel közt levő szavak Ibn Fadhlântól vannak (MHK. 199. l.), kinél azt is olvassuk, hogy levágták a holt ellenség fejét s magukkal vitték, minek nyomát haditörténetünkben — nem is említve az elvadító török háborúkat — még az Árpádok alatt, p. o. IV. Béla korában is (Pauler Gy. M. Nemzet Tört. II.[2] 214. l.) találjuk. A baskirok vitézségét kiemeli, az ős hazában visszamaradtakról szólva, Isztakhrî vagyis El-Belkhi, „hogy őket megközelíthetetlen erdeikben senki meg nem hódithatja" (MHK. 240. l.), s Edriszi, ki egyébiránt régibb és újabb tudósításokat összekever — Jaubert fordítása szerint: „Ils sont braves autant qu'entreprenants", és a baskirokról és szomszédjaikról szólva: „Ces peuples font continuellement des incursions les uns chez les autres et tirent des pays circonvoisins les objets, qui leur sont nécessaires" (i. h. VI. 406, 407. ll). A Magna Hungariaban élő magyarokról pedig Julian írja: „In armis et equis habundant et strenuissimi sunt in bellis". (MHK. 471. l.) Megjegyzem, hogy az íj, nyil, tegez finn szó (Hunfalvy P. Ethnographia 232. l.) Tanítás íj- és nyilkészítésre, Vog. Népkölt. Gyüjtemény I. 151. l. A kozároknak is egyélű kardjuk volt. (Nesztor i. h. c. 12. 12. l.). A nyilakra nézve, még a XVI. században is, — 1552-ben — a tordai gyűlés elrendelte, hogy a parasztoknak, kik a puskával nem tudván még bánni, ijjal, nyillal szállottak táborba, 32 vagy több nyiluk legyen. (Szilágyi S. Erd. Orsz. Emlékek I. 406. l.

[28]) A magyarok számára, a IX. század elején, vagyis a kivándorlás idején, csak két, magában véve sem egészen biztos és meglehetősen késő adatból vonhatunk némi következtetést. Értem Ibn Roszteh tudositását a IX. század végéről, hogy a lebediai magyarok fejedelme „20,000 lovassal indul ki" (MHK. 167. l.) és Isztakhrî-El-Belkhi adatát a X. század derekáról, hogy a régi hazájokban lakó baskirok száma körülbelül 2000 férfire tehető. (MHK. 240. l.). E számokból következtetve, a kétféle magyarok száma 80—100.000 illetve 8—10.000 lélekre rúgott volna. Azt is lehet következtetni ezekből az adatokból, hogy a nemzetnek mintegy tizedrésze maradt vissza az Ural aljában. De mennyi volt e szám a kivándorlás idején? Vegyük a lebediai

magyarok számát legcsekélyebbre — 80.000 re; ebből a számból le kell ütni a kabarok fejében, kik már ekkor velük voltak, okvetetlenül $^1/_8$ részt, vagyis 10.000 lelket, marad tehát — a lebediai tartozkodás végévére, mint később látni fogjuk, 889-re, 70.000 magyar. A mi Magyarországunk lakossága az 1785-iki II. József-féle népszámlálástól 1850-ig, 65 év alatt, kerek 8,000.000-ból 11,500.000-re emelkedett, tehát körülbelül 44%-kal gyarapodott. De ez jobbára békés, civilisált fejlődés ideje volt; ilyennek nem tarthatjuk a magyarok lebediai tartózkodását. Még kevésbbé vehetjük fel például azt a 10,000 kálymikot, a kiket 1771-ben az oroszok a kiszökéstől visszatartoztattak, s a kik 100 év alatt 100 000-nél többre szaporodtak, hanem talán legközelebb járunk az igazsághoz, ha a mintegy 60 évi lebediai tartózkodásra 20% szaporodást teszünk fel, s abban az esetben a 889-ben 70.000 magyar a kivándorláskor 56.000 lélek lett volna. Ugyanazt a kulcsot alkalmazva, de 60 évvel több időt véve s így 40% szaporodást tételezve fel: a Baskiriában visszamaradtak száma lehetett vagy 6000, és így az egész baskir magyar lakosság 830 táján kerek számmal 60—62.000 lélekre volna tehető. A százezrek, melyekről XIII—XIV. századbeli krónikáink beszélnek, csak a XIII-ik századbeli, rendkívül tulzott tatár seregek és irodalmi példák után induló exaggeratiók, mint p. o. a Cont. Vindobonensis adata, hogy 1278-ban a flandriai és brabanti grófok 1.200,000 emberrel indultak Aachen, Köln ellen. (MG. SS. IX. 711. l.). A terület kiszámitásában az ufai kormányzóságnak, a tulajdonképeni baskir földnek, mintegy 2000 geographiai mérföldnyi területéből indulok ki, melynek jelenleg kerek számmal 2,100.000 lakosa van — a területből elhagyván az urali és Uralon túl fekvő vidéket. A földmivelő, pásztor és vadász arányára nézve l. Middendorf alapján Brückner, Geschichte von Russland I. 210. l.

[29]) Hogy a kivándorlás oka földjük szűk volta, a megélhetés nehézsége — egy szóval kifejezve: az éhség volt: a legtermészetesebb s azért legvalóbbszinű feltevés, melyet a IX. századbeli és későbbi iróknál, Reginonál, a Dadonak szóló levélben (MHK. 321, 333. l.), Anonymusnál c. 1. „Scythica terra . . . . multitudinem populorum inibi generatorum nec alere sufficiebat, nec capere quapropter . . . angusta locorum non sufferentes, ea maxime devitare cogebant“ (MHK. 396. l. és Fl. II. 4. l.) fennmaradt nyomok is támogatnak. Hogy az Isztakhrî-, El-Belkhi-

emlitette baskirok önként maradtak vissza, a legtermészetesebb feltevés, ámbár az a lehetőség sincs kizárva, bár én nem tartom valószinűnek, hogy egy töredék vándorlás közben, talán a besenyőkkel összeütközve, elszakadt a főhadtól és visszafordulni kényszerült, mi némileg hasonlítana ahhoz, mit Konstantinos Porphyrogen. c. 38. De Adm. Imp. (MHK. 121. l.) beszél az elszakadt magyarokról, kiket még az ő idejében is — „mostanig" „μέχρι τοῦ νῦν", sabartoi asphaloinak neveztek, — csakhogy ez elszakadás semmi esetre se történhetett Lebediában. E visszamaradt töredék alkalmasint a Gyarmat- és Jenő-törzsekből való volt, mely nevek még most is megvannak, mint jegyzetben érintém, a baskiroknál, s ezt *némileg* támogatni látszik, hogy mig Konstantin császár a többi öt törzset vagy széket határozott nevekkel jelöli: Nyék, Megyer, Tarján, stb.: *Kürt*gyarmatot és Jen*őket* — így olvasom, többes számnak, a γεναχ-ot — ír, mintha e kettő csak valami töredék volna. Hogy Álmost még az őshazában, a Névtelen jegyző szerint „Dentumoger"-ben, választották fővezérré, mit Szabó Károly még a Vezérek Korában hirdet, most már nem kell czáfolni. Hogy azonban valami, bármi korlátolt hatáskörű vezért kellett választaniok, a dolog természete hozza magával s erre utal a hun történet — melyre nézve l. e dolgozat I. függelékét — „rector"-ja, Kádár, ki a hun törzsvezérek fölött a hunok kormányzója lett volna, s ki *után* választották volna „római módra", „consuetudine romanorum", királylyá Attilát, (Kézai, KK. c. 3. Fl. II. 57, 107. l.). Erre a tisztre utal némileg, s hatáskörét majdnem ugyanazokkal a szavakkal jellemzi, bár zoltánkori intézménynek tartja, Anonymus c. 53.: „rectores prefecerunt, qui moderamine juris consuetudinis dissidentium lites contentionesque sopirent", (Fl. II. 46. l.) Hogy ez: a gyula, alig kételkedhetünk, ha Ibn Rosztehben olvassuk (MHK. 168. l.): „Annak a férfiúnak, ki felettük" — a lebediai magyarok felett! — „tényleg uralkodik, neve Dsila. Minden magyar a dsila szavára hallgat, s támadást, védelmet s más ügyeket érdeklő parancsainak engedelmeskedik". Konstantin császár csak általánosságban szól a gülaszról (gylas), „ki bíró és nagyobb a karkhannál" (c. 40. De Adm. Imp. MHK. 127, 128. ll.); mit azonban az úgynevezett Csiki Székelykrónika beszél a gyulákról, horkászokról, azt, bár ennek a kézzelfogható hamisítványnak nevesebb íróknál is van még keletje, nem is említem. E hamisitványról l. néhány helyes szót Marczali H.:

A magyar történet kútfői 133. l. A karkhasz, karkhan vagy Kende már csak kozár utánzás, mint neve is mutatja. Eredete tehát nem nyúlhat vissza erre az aránylag legrégibb korra. A név török — szerepel a későbbi tatároknál is, mint kalga, az első állami méltóság (v. ö. Karamsin. G. d. Russischen Reiches VII. 59. l.). Fiók Károly: „Az árják és ugorok érintkezéseiről“ kendét = kadának, kendert = kádárnak veszi, 50, 51. l.; a *gyula* ellenben oly név, melynek már kezdőbetűje „gy“ is ellenkezik a török nyelvvel, „specialis ugor (azaz finn) hang“, mint Vámbéry maga megjegyzi (Magyarok eredete 504. l.), de azért a magyar gyulát mégis a török jilau, jilao összegyűjtő, gyüléshelyből magyarázza (i. h. 154. l.).

[30]) Hogy mikor indultak ki a magyarok Baskiriából? csak következtethetjük abból, 1. hogy 837 táján a kozárok felépíték *ellenük* (Ibn Roszteh MHK. 169. l.) Szarkelt, *nem* a bessenyők ellen, mint még számos író, jobb ügyre méltó kitartással, hajtogatja, mert a XI. századbeli Kedrenosban (II. 129, 130. l.) olvassa, ki a maga kora állapotját tartja szem előtt, vagy forrását (Theophanes Cont. 122, 123. l.) nem kellő szabatossággal reproducálja (V. ö. Értekezésemet: Lebedia, Etelköz, Millenarium, Századok 1880. 97, 98. l.) — továbbá, 2. hogy, Georgios Monachos szerint (MHK. 102. l.), 839-ben a Fekete-tenger mellékén némely görög menekvőket szorongattak, mi, ha nem is bizonyítja azt, mint némely író véli, hogy már *Etelközben* laktak, bizonyítja, hogy már nem lehettek az Ural aljában, hanem már *Lebedia* lakóinak kellett lenniök. De sokkal régebben sem jöhettek oda, mert Theophanes, ki 810—814 közt írta művét és Nicephoros Constantinopolitanus, kinek műve 828-ig terjed, s a ki 829-ben halt meg (Krumbacher K. G. der Byz. Litteratur, más. kiad. 342, 350. ll.) még nem tudnak róluk semmit, pedig a Fekete-tenger éjszaki partjával, a bolgárokkal foglalkoznak.

[31]) Mikor Rubruk 1253. július havában a tatár khánhoz menet e tájon, alkalmasint a mai Bogucsar és Pavlovszk városok közt, a Donon átkelt, olyannak találta, mint a Szajnát Párizsnál. (Recueil, IV. 250. l. Schmidt F. M. Über Rubruks Reise, Zeitschrift der G. für Erdkunde zu Berlin XX. 179. l.)

[32]) Hazai kútfőink közül: Anonymus szerint, c. 7. (Fl. II. 7. MHK. 401. l.) a magyarok az őshazából „dies plurimos per deserta loca“ jövén, átkeltek az Etylen s aztán ismét pusztaságon át, melyben csak hússal és hallal éltek s ifjaik majdnem

minden nap vadásztak (mint Timur serege 1390-ben, mikor Közép-Ázsiából a Jaik felé vonult. Karamsin i. h. VII. 115. l.), „unde a die illo usque ad praesens Hungarii sunt prae ceteris generibus meliores in venatu“, elérték Oroszországot, Szuzdalt, majd Kievet. Ez elbeszélésnek alapja lehet a történeti hagyomány, hogy az őshaza valahol az Etylen, a Volgán túl volt, a többi a természetes combinátio, hogy a közbeneső Oroszországon át kellett menniök, hogy Kievre jussanak. Mikor a XIII. század közepén, a tatárdulás után, a Volga, Don vidékét kissé jobban, részletesebben megismerték: felemlíték még az útból a bessenyők földét, Fehér-Kumaniat, az Azovi-tenger keleti partvidékét, de hogy ezek fekvésével s az út irányával még nem voltak kellőleg tisztában, mutatja, hogy ezek után, kétségkívül a régi forrás nyomán, a magyarokat még felvezetik Szuzdalba, tehát lejönnek délre, azután ismét felmennek északra s nagy vargabetűvel érik el Kievet (KK. c. 3, 12. Fl. II. 106, 123. ll., s e dolgozat I. függelékét.). Az út, melyet mi gondolunk, a legtermészetesebb s körülbelül megfelel annak, melyet Danilevszky N. J. vitat Grot ellen (Századok 1884. három czikk, jelesen a 456. l.), ki a Моравія и Мадјары (Moravija i Madjarij) czímű, 1881-ben megjelent, eléggé ismert művében (279. kk. ll.), melyet Tselingarian Jakab úr, gr. Zichy Jenő egyik utitársa, szives támogatásával néztem át, mely azonban a Bury J. B. által rá pazarolt dicséretet (Gibbon kiadásához írt előszóban I. l. v. n. 30.), hogy a magyarok legrégibb történetéről: „One of the best works dealing with the subject has been written by a Slav. (C. Grot)“ nem érdemli meg, mert az általánosságban helyes felfogása mellett, p. o. Palacky itéletét, a magyarok vészes hatásáról a szlávokra, elveti, — majdnem minden részletet oly hibásan ad elő, hogy, úgy szólván, semmi hasznát se vehetjük, s épen nem kár, hogy még eddig magyarra le nem fordították — a magyarokat Közép-Oroszország erdein keresztül vezeti Lebediába. A mit Danilevszki ott (i. h. 456. l.) még a bessenyőkkel útközben vivott harczokról mond, nem tartom elfogadhatónak, ámbár lehetséges, hogy útközben, ha előbb meg nem egyeztek, a szomszédságban barangoló bessenyőkkel voltak összekoczczanásaik. Nagyon valószinű, hogy az út oly időben történt, a mikor a Volga jegét átkelésre használhattak, mint a kalymikok (kalmukok) is, kik 1770—71. telén indultak meg 200—300.000-en Asztrakan vidékéről s átkeltek a Volga, Jaik, Emba jegén, hogy Ázsia

közepére, a Balkastó vidékére, a khinai fenhatóság alá, visszatérjenek. (Reclus E. G. Univ. V. 767, 768. és B. Bergmann, Nomadische Streifereien unter den Kalmuken in den Jahren 1802 und 1803. Moris M. franczia fordításában: „Voyages de Benjamin Bergmann chez les Kalmuks". 300. kk. ll.). Van vélemény, még a legújabb időkig, mintha a magyarok Lebedia előtt, még valahol a Kaukázustól északra eső síkságon tanyáztak volna, s e felfogás különösen a *Madsar* városra támaszkodik, melynek romjai még ma is láthatók Pjatigorszknál, a Kuma mellett. De eltekintve a furcsaságtól, hogy a *nomád* magyarok emlékét város tartaná fenn, mint Marczali Henrik is megjegyzi (Szilágyi S. Magyarország Története I. 14. l.), e városról sem a X. század arab geographusai, se a XII. századbeli Edriszi, se Rubruk, ki pedig 1254. e tájon járt (Recueil IV. 380. l. V. ö. még e dolgozat III. függelékét), nem tudnak semmit, mert az akkor még nem létezett, s akár jelentsen a Madsar szó kőépületet, szekeret, mint Klapproth és Howorth (i. h. II. 143. l.) állítják, de Vámbéry tagad (Magyarok eredete 204. l.): magából a névből ép oly kevéssé lehet magyarok hajdani lakára következtetni, mint nem lehetne józanul állítani, hogy a magyarok Indiában, a Ganges mellett, Arabiában, Aden közelében is laktak, mert Edriszi ott Madiar tartományt, Madiar, Madjar helységeket említ. (Recueil V. 175, 181. ll.). Az ú. n. Lebedia természeti tulajdonságairól Danilevszki i. h. 527. l. Ibn Roszteh és Gurdêzi MHK. 167. kk. ll., Rubruk, ki 1253-ban délről északra a Krimből a Donig, *körülbelül* addig a pontig utazott 30 nap alatt, a melyen a magyarok talán a Donon átkeltek. (Recueil IV. 246, 250. ll.), s Heym, Encyclopaedie des Russischen Reiches, ki még 1796-ban írja, hogy a „Dneprische Steppe" a Donig „hin und wieder mit Eichen und anderen Holzarten wohl bewaldet" (146. l.), a Don melléke Azovig: „ziemlig waldich" (148. l.), s a Donecz partján Belgorodtól torkolatáig „starke Holzungen" vannak (149. l.). A Donecz mellett, Kharkovtól keletre, már van szöllő. (Reclus i. h. V. 809. l., Köppen Péter, Statistische Reise ins Land der donischen Kosaken 1850. 127, 183, a halászatról 242. l.). Volt vélemény, hogy Ibn Roszteh leírása nem vonatkozik Lebediára, hanem Etelközre (p. o. Röszler, Romänische Studien 157. l. Vámbéry: Magyarok eredete 136. l.), s ennélfogva aztán a két határfolyót is más-másképen magyarázzák. Ha azonban tekintetbe veszszük, hogy Ibn Roszteh a magyarok

oly fejedelmét, minő Árpád lett Etelközben, nem, hanem csak a gyulát és kendét (karkhánt) ismeri; hogy, elbeszéléséből kivehetőleg, a magyarokat még a kozárok közvetetlen szomszédjainak képzeli, a besenyőket pedig a kozároktól valahová keletre helyezi: csak Lebediára gondolhatunk. A XI. századbeli Gurdêzi, ki aligha merített tisztán Dsaihâni művéből, hanem, mint a keleti íróknál szokás, más adatokat is megválogatás nélkül beletoldott, csak zavarossá teszi a dolgot, ámbár abból, hogy a bessenyőket a kozároktól északkeletre helyezi, szintén Lebediára vonhatunk következtetést: de teljesen eldönti a kérdést Dsaihâni harmadik epitomatora, El-Bekri, ki a magyarok földjének közelében, hogy ne mondjam szomszédságában a Kaukázust említi (MHK. 195. l.), itt tehát csak Lebediáról lehet szó. A két határfolyó se lehet más, mint a Dnieper és Don. A Gurdêzi által említett Itil ennélfogva a Don, a Duba = Dnieper, a minek megfelel az is, hogy — Perzsiából a magyarok felé tekintve — balra eső folyó, melyen túl a nendezek, El-Bekrinél: antok (MHK. 196. l.) laknak, a Dnieper; a jobbra eső pedig, mely a szláv területtel határos és onnan a kozárok tartományába folyik, a Don.

[33]) A hun hagyományokat legnagyobbrészt krónikáink hun történetében találjuk; l. erre nézve I. függelékünket. A kabarok, kiknek elemeire fényt vet Leo Diaconus (VI. 8. 103. l.) már a 13. jegyzetben idézett helye, csatlakozásának korán kellett történni, főkép azért, mert hosszabb időnek kellett lefolyni az egyesülés óta, hogy az az assimilatio, melyről Konstantinos Porph. császár beszél (c. 39. De Adm. Imp. MHK. 124. l.), megtörténhessék, s e felfogás mellett szól a kozárokkal később való jó viszony. A dolgok az a lefolyása, mint vázoltuk, azt hiszem, legegyszerűbben fejti meg a magyar nyelvben, történetben található török nyomokat, egyszerűbben legalább s a történeti forrásoknak megfelelőbben, mint sok más éles eszű, szellemes theoria, p. o. legújabban a Réthy-Vámbéry-féle avar elmélet, melyeknek csak az a hibájuk, hogy ha ilyen fejlődés per absolute lehetséges is lett volna, arra, hogy csakugyan volt is ilyen, történeti adatokkal nem rendelkezünk. Grot. i. h. 273. a kabar szóban a magyar kóbort, Kunik pedig (Grot. i. h. 274. n. 2.) a zsidó bajtárs szót látja. Kohn Sámuel: „A zsidók története Magyarországon“ czímű munkájában (I. 12. kk. ll.) a kabarok csatlakozásából a magyarokhoz valami nagyobb zsidó hatást vél következtethetni a magyarokra, mert a kozárok államvallása a zsidó

volt: de anélkül, hogy Némethi (Nemäti) Kálmán véleményét (Kozár tantétel 10. l.) magamévá tenném: „A kozár állam belháborújában a szemita vallásnak párthivei diadalmaskodtak, mily kétségbe esett elszántsággal védelmezhették ősi igazukat a táltos hitűek! mily vakbuzgósággal és erőszakoskodással küzdhetett az idegen hitű kormánypárt", nem szabad felednünk, hogy a kabaroknak csak egy része volt kozár; az is akkor pártolt el népétől, mikor annak kebelében a zsidóság még alig kezdett terjedni. Mikor a zsidó hit a kozár állam — ha szabad e szót használnom — vallásává lőn, a kabarok már régen a magyaroknak társai voltak, s hogy a magyarok a zsidó nevet a szlávoktól, nem p. o. a törököktől vették, kiknél, mint Thallóczy Lajos barátom figyelmeztet, a név csïfüt jelent, kik megint — Jagič véleménye szerint — az illyriai s talán pannoniai, latin, kelt lakók judaeusából alkották: szintén azt látszik mutatni, hogy, ha a magyarok már Lebediában láthattak, láttak is zsidót, jobban, tüzetesebben csak a honfoglalás *után*, a mai hazában ismerkedtek meg vele.

[34] Theophanes Cont. c. 28. 128. l. Szarkel épitését a 838-iki amoriai hadjárat előtt emliti. Gelzer, Krumbacher, Byzantinische Litteraturgeschichte-jében, 2. kiad., nem tudom, mi alapon, Szarkel épitését határozottan 833-ra teszi. 968. l. Konstantinos Porph. i. h. c. 42., Ibn Roszteh (MHK. 131, 169. l.). Szarkel fekvését rendesen arra a pontra helyezik, a hol a Don legközelebb ér a Volgához; de ha tekintetbe veszszük, hogy Petronas, a vár épitője, teherhajókkal valami tulságosan messze fel a Donon nem mehetett — minek is ment volna? hogy Konstantin császár i. h. kivehetőleg a *tengerpartot* a Dunától Szarkelig számítja, az tehát valami nagyon benn a szárazföldön nem lehetett, hanem valahol közel a Don torkolatánál kellett lennie; hogy ennek megfelel a császár további értesitése, i. h. c. 11., hogy a *kaukázusi* alánok megtámadhatják a kozárokat, mikor Szarkelbe mennek, s a Nesztor-féle Krónika tudósitása, hogy az orosz Szvjatoszlav Szarkel bevétele után a jaszokat és kaszogokat (kaukázusi népeket) hóditotta meg: Szarkelre kell értenünk Pimen orosz metropolita elbeszélését, mikor 1389-ben a Donon lefelé Görögországba utazott, hogy Azov *fölött* egy napi hajó-járóföldre *Szarklija* romjait találta. Karamsin i. h. V. 95. l. Fiók Károly i. h. 51. l. is Szárhelynek veszi Szarkelt.

[35]) Georgios Monachosnál, ki művét 866—67-ben fejezte be (Krumbacher K. i. h. 352. l.) 877. i. MHK. 91, 100. l.

[36]) A mai oroszországi szlávok viszonyairól a Nesztor-féle Krónika szól c. 9, 10. (i. h. 9, 10. l.). A mit Konstantinos Porphyrog. császár a horvátföldi becsapásokról mond, melyeket később a bessenyők folytattak, csak erre a korra vonatkozhatik, mert később, mikor a magyarok a Kárpátoktól délre telepedtek le és széles erdőöv választá el őket a későbbi Lengyelországtól, e szegény vidékkel és néppel — minden valószinűség szerint — már nem gondoltak. V. ö. Krek, Einleitung in die Slav. Litteraturgeschichte 323. l. n. 2. Az orosz Vladimir 993-ban ezek a horvátok ellen ment. Nesztor. c. 44. i. h. 101. l. Pič, Zur Ung. Rum. Streitfrage 34. kk. ll. Konstantin Porphyrog. c. 13. idézett helye: πρὸς τὰ ὄρη, összevetve a c. 40.-ben említett magyar határral, a *mai* déli, nem az éjszaki horvátokra vonatkozik. MHK. 115, 126. ll.

[37]) Annales Sithienses (Bertiniani MG. SS. I. 50. l. MHK. 288, 301. ll.). Annales Weingartenses (MG. SS. I. 62. l.); Hincmar (MG. SS. I. 458. l) német Lajos vend háborúja után, mely augusztusban már bevégződött, és Waldrade megkoronáztatása előtt, mely 862 végére esett, beszéli el, Dümmler, G. des Ostfrank. Reiches I.[2] 475. l. Az Annales Alemannici, Weingartenses 862-re semmi bejegyzést sem tartalmaznak; közel esik tehát a gondolat, hogy csak valami tévedésből került a magyar becsapásról szóló adat 863-hoz. Érdekesen, sőt meglepő okoskodással támadja meg Mátyás Flórián e tudósítás hitelességét, de nem birja megdönteni, Ért. TT. XVII. 8. szám, 6—20 l. ép oly kevéssé, mint Grot (i. h. 247. l.), ki itt is — mint általjában ily kérdésekben — gyenge.

[38]) Sz. Methodius szláv legendája, latinul kiadta Dümmler E. AföG. XIII. 162. l. és Jagič-Thallóczy 349. kk. ll., 354. l., de abból csak annyi tünik ki, hogy valami magyar vezér — karoly azaz kral, király — Methodius életében, tehát 885 április 9. előtt mikor már másodízben működött Morvaországban, a Duna vidéken megfordult — de ezt a tényt kétségbe vonni semmi okunk sincs.

[39]) Ibn Roszteh MHK. 169. l. Ha Karkh a régiek Karcinaja: fekvéséről tájékoztat Forbiger, Handbuch der alten Geographie III. 1123. l.

[40]) A kozárok ez oroszországi hóditásáról a Nesztor-féle Krónika szól c. 12, 14, 15, 18. (i. h. 12, 14, 15, 18. ll.).

[41]) Szent Cyrill (Konstantin) szláv legendájának, a legenda

Pannonicanak, töredéke Jagič-Thallóczy érdekes jegyzeteivel MHK. 352. l. A Dümmler E. és Miklosich Ferencz-féle már idézett kiadásban 235. l. Vita cum translatione S. Clementis az úgynevezett legenda Italica AA. SS. Marczius II. 19. kk. ll. Götznél, Geschichte der Slavenapostel Konstantinus (Cyrillus) und Methodius 247. kk. ll. Az Epistola Anastasii (u. o. 243. kk. ll.) csak érinti Konstantin kozár utazását. Érdekes e részlet, mert mutatja, hogy a magyarok már ekkor a kozárokkal szövetségben voltak s hogy a magyarokhoz Konstantin *alkalmasint* kozárul beszélt, s azok, a kabar szövetkezés következtében, vagy amúgy is, megértették.

[42]) A török kölcsönszókról, melyekből következtetéseinket vonjuk, Hunfalvy Pál, Ethnographia 265. l.; mily óvatossággal kell azonban az ilyféle következtetésekben eljárni, arra helyesen figyelmeztet Szily Kálmán Horváth Géza: „A honfoglalási magyarok természetrajzi ismeretei“ czímű czikkére tett észrevételeiben Természettudományi Közlöny XXVIII. 570. kk. ll. Gurdêzi MHK. 172. l.

[43]) Az „írás“ szó török, Hunfalvy P. i. h. 265. IV. Béla idejében még voltak az országban, kik a mongolok „pogány betűvel“ írt levelét olvasni tudták, de nem értették, úgy hogy valamely kúnnak kellett lefordítani (Pauler Gy. A Magy. Nemzet Története II². 145. l.). Nagy Géza, A székely írás eredete. Ethnographia VI. 209. kk. ll. „Az Isten és Ördög helyébe a kereszténység nem volt kénytelen más neveket tenni. Velejében amaz a jónak, emez a rossznak kútfejét jelentette“ mondja helyesen Volf György „A honfoglaló magyarok műveltsége“ czímű értekezésében. Akad. Értesítő 1897. 311. l. Maga az értekezés azonban u. o. 298—315. l. annyira általános, oly kevéssé van megokolva, hogy inkább csak a sajnálkozás érzését kelti fel az emberben, hogy a genialis író művét, melyhez ez értekezés úgy szólván csak bevezetésül szolgált volna, el nem készíthette, mintsem támaszt nyujtana a bevándorló magyarok miveltségének megismerésére.

[44]) A magyar hadviselésről Bölcs Leo Taktikája c. XVIII. §. 43—60. l. (MHK. 33—39. ll.), Urbikios vagy Maurikios Strategikonja, melyet Leo, úgy szólván, átvett, átdolgozott (Váry R. MHK. 5.; kiadta Arrian Taktikája mellett Scheffer J., gr. Kuun ˈzánál Relationum II. 166. kk. ll.); akár a császár Maurikios ˈy más valakinek műve, akár változatlan vagy inter-

polált: alapjában a VI. század végéről való mű, mint az eltérések közte és Bölcs Leo műve közt mutatják. Maurikios XI. 3. turkokról és avarokról beszél. Az avaroknak akkor már olyan a milyen, de mégis rendesebb, félelmes államuk volt: a bolgároknak nem volt. Az avart tehát megnevezi a bolgárt, a turk gyűjtőnév alá foglalja. Leo ellenben i. h. 43. §. az avart, a ki már elpusztult, nem említi, hanem szól a rendes államot alkotó bolgárokról, de a VI. századbeli bolgárokhoz hasonló magyarokról csak mint turkokról; Maurikios említi i. h. a perzsákat; Leo, i. h. 53, 55. §., a perzsákról, kiknek birodalmát az arab hódítás romba döntötte, többé nem szól. Maurikios XI. 5. említi a szlávokat és antokat, de szó sincs még nála a Duna jobb partján lakó, vagy keresztény szlávokról; Leo ellenben, i. h. 99. §., nem említi többé a VI. század antjait, de ismer már dunajobbparti, keresztény szlávokat. Ez átkölcsönzés, természetesen, nem rontja Leo hitelét, mert csak azt vette át és úgy, mint ezekből a példákból is látszik, a mi az ő korának is megfelelt, az ő korában is igaz volt. A magyar hadviselés egyébiránt hasonlított a kisázsiai török hadviseléshez az I. keresztes háború korában, melyet Delpech ír le: La Tactique au XIII. siècle I. 360, 361. ll. Egy epizodot Maszûdi is (Prairie sd'or II. 61—63. l., MHK. 279. kk. ll.) elbeszél a magyar-bessenyő csatázásról. A magyar „Haj! Haj!" csatakiáltásról, mely még a XVI. században is megvolt a „Jézus" kiáltás mellett, Nyelvtörténeti Szótár I. 1248. l. Liutprand, Antapodosis II. 30. l. (MG. SS. III. 294. l.). Bárczay Oszkár, Nagy Géza értékes czikkei alapján a Hadügy fejlődésének története II. 299. kk. ll. A kabarokról Konstantinos Porphyrog. c. 39. i. h. (MHK. 124. l.), kik előljártak, mint később a székelyekről olvassuk. Anonymus c. 50. KK. c. 70. (Fl. II. 43, 217. ll.).

45) A kender-khaganról Ibn Fadhlân (MHK. 217. l.). A „kendeh"-ről Ibn Roszteh és Gurdêzi u. o. 167. l. Konstantinos Porphyrog. mint már érintők (29. jegyzet), ismeri a gyulát és ismeri a kendet, kit ő, minthogy részben legalább kozár forrásokat is használt, a kender-khagannak v. khannak megfelelőbb alakban: Karchas-nak nevez és tudja róla, hogy kisebb a gyulánál. Szerinte az ő idejében Bulcsu volt a karchas, kit ugyancsak e korból, mint *hadvezért* ismerünk. Anonymus is czéloz e méltóságra, mint a gyulára. „Alios autem constituerunt ductores exercitus" s köztük megnevezi Bulcsut, c. 53. (MHK. 455. l. Fl.

II. 46. l.). A vadászat vezére birói tisztet gyakorol a burjatoknél l. Kral M. i. h. 124. l. Hogy a kendét, ép úgy, mint a gyulát választották: Anonymus idézett szavaiból, s a mit krónikáink a hunok rectoráról mondanak, következtethetjük. Nem is igen tehető fel, hogy két ily *eminens practicus* tisztnek vagy méltóságnak örökösödéssel megkötötték volna kezüket és csak egy családra szorítkoztak volna választásukban. Hogy Konstantin császár, c. 40. De Adm. Imp., Bulcsu *karkhast* Kál *karkhas* fiának mondja, mit annak igazolására szoktak felhozni, hogy legalább a kende méltóság örökös volt, legfeljebb az következik, hogy ha a karkhas fia alkalmas volt, őt választák; az nem volt kizárva, sőt, a dolog természeténél fogva, bizonyos előnynyel birhatott mások felett; sőt, mikor a császár különösen kiemeli, hogy Bulcsu karkhas atyja is karkhas volt, még az örökösödés ellen lehetne — bár megvallom, ép oly gyönge érvet, mint az örökösödés mellett, kovácsolni, a mennyiben, ha a karkhas-méltóság örökös volt, semmi szükség se lett volna különösen kiemelni, hogy egy karkhas atyja szintén e méltóságot viselte. A Szent László III. 2. törvényében előforduló Sarchas (Sarkas): tulajdonnév és a némileg hasonló hangzáson kívül, mely hasonlatosság különben is csak a corrumpált görög elnevezéssel van meg, semmiféle kimutatható összefüggésben nincs a pogány kornak kendéjével.

[46]) Ibn Roszteh, Gurdêzi (MHK. 167. kk. ll. 172. l. a szlávokról Ibn Roszteh 178. l.). A szláv szókról Hunfalvy P. Ethnographia 273. l. „Πολυανδρόν ἐστι καὶ ἐλεύθερον τοῦτο τὸ ἔθνος“ mondja Bölcs Leo e XVIII. §. 44. (MHK. 331. l.). Herodotnál a Donecz neve Ὕργις (IV. 57.) Konstantinos Porphyrog. c. 38. MHK. Χιδμάς vagy Χιγγυλος-a (talán a Ὕργις metathesiséből Ὕγιρος és igy tovább?) szintén csak a Donecz lehet, mert e vidéken csak az jelentékeny folyó, nem is folyik a Fekete- vagy Azovi-tengerbe, pedig a Chidmas és Chingylos sem folyt abba, mert Konstantinos Porphyrog. császár c. 42. i. h. (MHK. 132. l.) elmondja a Dunától a Don mellett fekvő Szarkelig levő nagyobb folyókat, de ezt a két nevet nem említi. Hogy a turk névből mily keveset lehet a magyarok ethnicai mivoltára következtetni, már a 8. jegyzetben érintém. Az Annales Sithienses Ungri-t, a bajor püspökök levele 899-ből Ungarus-t, Regino Ungarius-t, a fuldai évkönyvek Ungarius-t vagy Ungarus-t (Avaris qui dicuntur Ungari!), a Dadohoz irt levél Hungrus-t (MHK.

301, 317, 320, 327, 331. ll.), Szent Cyrill és Methodius szláv legendái, a Nesztor-féle évkönyvek Ugri-t írnak (U. o. 353, 354, 366. kk. ll.); Ibn Roszteh már a Modsgar-nevet használja a lebediai magyarokról, s ez is egyik ok arra, hogy azoknak a magyaroknak elszakadását, kik még Konstantin Porphyrog. császár idejében a sabartoi régi magyar nevet viselték, mely csak a bascard, basgurt, a görögöknél nem szokatlan kiforgatása (l. erről az 51. jegyzetet és a III. függeléket) a lebediai vereségnél jóval korábbi időre tegyük. A magyar — Μεγέρη — formát, mint tudjuk, mint egyik törzs nevét Konstantinos Porphyrog. is ismeri c. 40. (MHK. 125. l.); ehhez legközelebb Anonymus Mogerje áll, s az a XIV. századnál nem régibb görögből fordított szláv szöveg, mely a magyarok X. századbeli megtéréséhez némi — nem épen szabatos — adalékot nyujt, de itt fel említem, mert — Thallóczy Lajos fordítása szerint (Adalék az Ó-hit történetéhez Magyarországon, Századok 1896. 200. l.) — azt írja, e régi korra vonatkozólag: „a paeonok, kik magokat mogeroknak mondják". Megemlítem végre még, hogy a X. század közepén író Maszûdi szerint az alánoktól nyugatra négy *török* törzs volt: a *jadsni*, szomszédja a *besdgard*, az ezzel határos *bedsnak* „a legharcziasabb", s a bedsnakok szomszédságában a *Nôkerdeh*. (Prairiesd'or II. 58. kk. ll. MHK. 279. l.), kik együtt támadták meg a rûmi birodalmat. A bedsgardot és bedsnákot könnyű megismerni: a baskir, vagyis magyar és a bessenyő; nem úgy az elsőt és utolsót. Munkája egy másik helyén (Prairies d'or c. 13. II. 263. l.) említi, hogy a tudósok szerint a „bolgárok, oroszok, bedsnák, bedsnákok és badsgurdok tengere az, a mi a Nitas", vagyis az arab írók Pontusa: a Fekete-tenger. A három utóbbi — teszi hozzá — török faj, a bolgárt, oroszt tehát nem számítja a törökök közé. Minthogy pedig itt a baskir és bessenyő megfelel az előbb említett hely baskir és bessenyőjének, feltehetjük, hogy a szintén töröknek tartott Bedsna a harmadik Jadsnival azonos; megvolna tehát a Fekete-tenger mellett lakó három törzs; a negyedikről, a nökerdehről, nincs szó, az tehát nem lakott a Fekete-tenger mellett. Hogy a baskir vagy magyar és bessenyő egy időben laktak a Fekete-tenger mellett, még pedig úgy, hogy az író felsorolásából következtetve, a magyarok közelebb az alánokhoz, mint a bessenyők — tehát még Etelközre sem gondolhatunk —: történeti képtelenség és kétségkívül onnét ered, hogy Maszûdi, mint a keleti írók

általában, a különböző korokra vonatkozó adatokat a legkisebb scrupulus nélkül egymás mellé állitják, mintha ugyanarra a korra vonatkoznának. Ennélfogva állítása helyesen úgy értelmezhető csak, hogy volt idő, mikor a baskir-magyar lakott a Fekete-tenger mellett — Lebediában laktában és volt — már Maszûdi korában — mikor a bessenyő lakott, de ennek a szóban forgó népnevek értelmezésére — pedig most azzal foglalkozunk — nincs befolyása s legkevésbbé sem gátolja azt, hogy a Bedsna (alias Yadsni) nevet, tekintve majdnem azonosságát, csak a bedsnák variansának, melyet Maszûdi külön névnek vett, ne vegyük, s így a két név alatt az *egy* népet fel ne ismerjük; szintúgy lehetséges az is, hogy a Basgurd viszont egy és ugyanaz a bessenyőktől nyugotra a Fekete-tengertől távol lakó Nökerdehvel, melyben, tekintve az arab írók ferdítéseit — p. o. Maszûdi idézett művében III. 70. l. Godmar helyett Ormazt, Gerona helyett Dserbedeh-et, Clotilde helyett Gortelehet ír — fel lehet ismerni a Megerét, a Magyart. A Lebedia nevet sokan, sokféleképp magyarázták. Látták benne a szláv Livadgyát, mezőséget, a labodát; következtetéseket vonnak a kharkovi és jekaterinoszlavi Lebedin, a donmelléki Lebedján város, helynevekből — Edriszi is említ *Lebedje* várost (V. 345.), a lepedikai síkságból. Tény az, hogy sem Konstantin császár előtt, sem utána, senki a Lebedia nevet nem használta, senki a Don és Dnieper közti déloroszországi sikságot így nem nevezte. Ez tehát nagyon *ephemer*, nem valami állandó elnevezés volt, s így teljes, belső valószinűsége van Konstantin magyarázatának, s az meg is felel a baskir, magyar s a török népek szokásának, vezéreikről nevezni el lakóhelyeiket. A Nogaj-síkság, ép azon a vidéken, a hol Lebedia volt, még mai napig emlékeztet Nogajkhanra, kitől vették a nogajtatárok nevüket.

[47]) Lebediás, Elöd azonosságáról, Szabó Károly: Előd vajda. Kisebb történelmi munkái. I. 129. kk. ll.

[48]) Konstantin c. 38. i. h. (MHK. 121. l.). Sz. Cyrill legendája i. h. c. 9 - 12. 236. kk. ll.

[39]) Ibn Roszteh, Ibn Fadhlân, Dimiski a XII—XIII. századbeli Ibn el Athir nyomán. MHK. 153, 213, 245. ll.

[50]) Az orosz mondás Ibn Rosztehnél MHK. 180. l.

[51]) A szláv-kozár viszonyokról a Nesztor-féle Krónika (c. 15, 18, 19. —. —. 14, 17—19. l.); részben, a kievi átkelés, Jagič-Thallóczy jegyzeteivel, MHK. 370. kk. ll. Kozár-bessenyő hábo-

rúkat Gurdêzi is említ, MHK. 155. l. Konstantin Porphyrog. i. h. c. 39. (u. o. 120. kk. ll.). E fejezetben van a császár híres helye, hogy a magyarok *három* évig laktak együtt a kozárokkal és együtt harczoltak velük minden háborúban, mely kétségtelen hiba, s alkalmasint 33 vagy 30 akar lenni, mert, mint láttuk, a magyaroknak már 859, 860-ban jó viszonyban kellett lenni a kozárokkal, a mi 889-ig — mikor a lebediai katastrófa történt, épen 30 év volna. Hogy a lebediai vereség 889-ben történt, Reginon kívül, ki határozottan a 889-ik évhez teszi, Konstantin császár elbeszéléséből is, i. h., következik, mert az általa említett 55 év előtt, mint a Lebedia, Etelköz, Millenarium czikkben, i. h. 108. l., fejtegetem — 944-től számítandó vagy legalább számítható, s hogy e magyar vonatkozású czikkei csakugyan ebből az időből valók, bizonyitja az is, hogy a 943-ban kötött ötévi fegyverszünet alatt Byzanzba jövő Bulcsu utazását, barátságos fogadtatását, a mi a békecyclus elejére tehető, tudja, de hogy megkeresztelkedett, a mi valamivel később, de még ez öt éven belül, történhetett, még nem tudja. (C. 40. MHK. 128. l.) Igaz, hogy a császár egyhelyütt 55 év helyett 50-et mond (c. 37. i. h. MHK. 115. l.), de valóbbszinű, hogy a leírásban egy helyt a πέντε kimaradt a πεντήκοντα után, mint sem, hogy ok nélkül hozzá toldották, vagy, ha az eredeti kéziratban az éveket, mint a c. 42-ben a távolságokat, görög számokkal jelölte csak az νε (55)-ből könnyen kieshetett az „ε“ és maradhatott csak „ν“ vagyis 50, könnyebben, mint arab számainknál. Érintém már feljebb a 29. jegyzetben, hogy a magyarok egy részének elszakadása, melyről Konstantin Porphyrog. császár c. 38. i. h. (MHK. 121. l.) beszél, nem történhetett a lebediai vereség alkalmával, mert Lebediában ebben az időben a magyart már magyarnak hívták, az itt elszakadt töredék nem viselhette volna tehát Konstantin idejéig a σάβαρτ vagyis bascart nevet; továbbá, hogy jutott volna e töredék, úgy szólván az ellenséges bessenyők torkába rohanva, vissza Baskiriába, a hol a X. században, — tehát épen Konstantin idejében — arab tudósítás szerint, annak a népnek kisebbik része lakott, melynek nagyobbik része a bessenyőkkel és a rûmi birodalommal volt határos? (Isztakhrî, Ibn Haukal MHK. 240. l. v. ö. e dolgozat III. függelékét.) A császár ez az adata tehát téves, de nem annyira téves elbeszélése arról, hol lakott ez a σαβαρτ = szabart töredék? mint gondolni lehetne, ha íróinkkal általjában, szavait: „Πρὸς

ἀνατολὴν εἰς τὸ τῆς Περσίδος μέρος" „keletnek, a perzsa rész felé" úgy értelmezzük, hogy Perzsia közelében telepedtek le, tehát valahol a Kaukázus körül. De nem szabad felednünk, hogy a X. századnak más fogalmai voltak a keletről, mint ma nekünk. A ravennai Névtelennek felfogása szerint, — mint a Pinder és Parthey kiadása mellett levő térképen látható — a Kaspi-tenger kelet felé terjedt; alul délre voltak a régi perzsa tartományok, északra pedig egyközűleg húzódott nyugotról keletre a Kaukázus és annak folytatása, a Riphei-hegyek, az Ural, a melyre tehát ráillik a Konstantinos determinatiója. Mind a Nesztor-féle Krónika, mind Anonymus és összes krónikáink (MHK. 402, 485, 500. ll., Fl. II. 8, 71, 123. ll.) beszélik, hogy a magyarok a mai hazájukba menet, mentek át Kiev mellett; az eseményt tehát, minthogy a rövid etelközi tartózkodásról tudomásuk nincs, a Dnieperen túlról való jövet idejére teszik, a minthogy a Nesztor-féle Krónika szerint is *keletről* jöttek. A tény tehát maga, valamint az útirány nem lehet kétséges és mégis vannak írók, kik, többnyire azért, hogy hibás elméletüket a magyarok etelközi, hosszabb, régibb tartózkodásáról megmentsék, a kievi utat az Etelközből való kivonulás idejére teszik, ámbár akkor a kievi átvonulás, mely a lehető legtermészetesebb, ha a lebediai és etelközi tartózkodás közé tesszük, a forrásoknak meg nem felelő, teljesen érthetetlen vargabetűvé válik, vagy pedig valami időközi kalandozásnak kell — a források ellenére — tekinteni, mint p. o. Grot i. h. 260. l. és Marczali H. teszi, a Szilágyi S.-féle Millenniumi Történetben I. 25. l., s utóbbi helyen a 14. lapon a térkép is a magyarok vándorlásáról teljesen hibás. Kiev vidékéről Reclus i. h. V. 528. l.; fölötte mocsaras a Dnieper-part; a vasút is, a Lavra-domb alatt, délen megy át a Dnieperen. Etelközről l. Lebedia, Etelköz, Millenarium többször idézett czikkemet i. h. 10. kk. ll. Reclus i. h. V. 523. l. Tomaschek i. h. Sitzungsberichte CXVII. 21. l., szerint a votjákok a Kama-melletti földjüket Kam-Kusynek, „Flussmitte", helyesebben Kamaköze, vagyis közele, melléke, nevezik. Az ú. n. bajor geographus (Šafařik, Slavische Alterthümer II. 673. l.) a magyarokat a Lucolane és Vuislane közt említi; az utóbbiak a Visztula-melléki lengyelek (u. o. 676. l.); az előbbeniek nevét, Šafařik (u. o. II. 145. l.) szerint, Lukomla helység tartja fenn Mohylew táján, s így következtethető volna, hogy a felsorolás idején a magyarok Etelközben laktak, mert, jóllehet mindkét nép jó távolra esik az etel-

közi tanyáktól, megemlítésük mégis már a Dnieper jobb partjára utal. Králiček Antal fejtegetései a „Zeitschrift des Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens, II. 216. kk. ll. 340. kk. ll., skeptikusabbakká tesznek bennünket és Šafařik felfogását jobbára megdöntik, arra nézve azonban, hogy a magyarok, „ungare", már ekkor Etelközben voltak, ellenokot nem hoz fel, a miből egyúttal az is következik, hogy e jegyzék nem készülhetett 873 előtt, a mint Králiček megállapíthatni vélte (u. o. 354. l.).

[52]) A kozár khagan örökösödéséről Isztakhrî, Ibn Haukal MHK. 238. l.

[53]) A kozár zsákmányfelosztásról Ibn Roszteh MHK. 157. l.

[54]) A választási év csak combinatió, de a dolog természete szerint, kevéssel a lebediai kivándorlás, tehát 889 után kellett történni. Anonymus szerint c. 3. (Fl. II. 5. l. MHK. 396. l.) Álmos — nem tudjuk, mi alapon mondja ? — 819-ben született, a mi egyébiránt nem is valószinűtlen, ha tekintetbe veszszük, hogy unokája, Árpád fia, a választás után 4—5 évvel Bulgáriában már vezérkedett, akkor tehát bizonyosan már megvolt 25 esztendős. Konstantin Porphyrog. császár c. 38. De Adm. Imp. (MHK. 122. l.) Árpádot „περισπουδαστον ἔν τε φρονήσει καὶ βουλῇ καὶ ἀνδρίᾳ"-nak nevezi. Érdekes még, hogy Árpádot: „κατὰ τὸ τῶν καζαρῶν ἔθος και ζάκανον" (a szláv zakonъ, törvény, törvényes szokás, szabály) szerint választották, azaz oly forma örökös fejedelemnek, mint a kozár khagánt. Hogy a magyar nagyvajda méltósága örökös volt, az események bizonyítják, s azok erősítik meg Anonymus vérszerződését, ezt az élő gyakorlatból vont okoskodást, mely lényegileg, s talán formailag is — a vércsorgatás — olyanformán történt, a mint c. 6.-ban elbeszéli. (MHK. 399. l. Fl. II. 6. l.) A pajzson való felemelést, mint török szokást említi Thury J. Hadtörténelmi Közlemények I. 585. l. A görög szöveget, némi csekély módosítással, Marczali Henrik fordítása szerint a MHK. 122. l. adom.

[55]) Mikor a bessenyők Etelközben a magyarok helyébe léptek, s a magyarok mai hazájukba telepedtek, a távolság kettejük határa közt, Konstantin c. 37. szerint (MHK. 117. l.), négynapi járóföld, vagyis, mint rendesen számítják, négyszer öt geographiai mérföld volt.

[56]) A Methodiussal való találkozásra nézve lásd a 38. jegyzetben idézett szláv legendát. Regino „Pannoniorum et Avarum solitudines"-t (MG. SS. I. 601. l.), Nagy Alfréd rövid geogra-

phiájában Karantania és Bolgárország közt pusztát, „westenne"-t említ. (MHK. 315, 322. ll.) A mi a kérdést illeti, mennyire terjedt hazánkban Swatopluk birodalma? figyelembe kell venni, hogy Konstantinos Porphyrog. a De Adm. Imp.-ban többhelyt — c. 38, 40, 41. nyomatékkal kiemeli, hogy a magyarok Nagy-Moraviában laktak, s országuk egyéb részeit, mint a tiszántúli folyók mellékét s a Duna-Szávaközt, csak mintegy mellesleg említi. Nagy-Moravia tehát nem szoritkozhatott a Garamtól a Morváig terjedő részre, a kis magyar *síkság* éjszaki részére, mint prágai Cosmasból is következtethetnők (MG. SS. IX. 39. l.), mert feljebb a hegyvidék lakatlan volt, — hanem ki kellett terjedni tovább délre a Duna bal partján, mint már Huber A. szokott éleslátásával (Mittheilungen II. 372. l.) kiemelte; még pedig annyira, hogy Konstantinos császár, c. 40. i. h. (MHK. 126. l.), mondhatta: Szerémen túl van már Nagy-Moravia, — a pogány ἀβάπτιστος — mely elnevezéssel valószinűleg Swatopluk birodalmának déli részét, a hová a kereszténység még nem terjedt úgy el, mint Nyitra vidékén, a Garamtól nyugotra eső részen — értette. S ekkor érthetővé válik, különben nem egészen szabatos geographiai felfogása mellett, mikép mondhatja i. h. a. c. 13.-ban, hogy Turkia nyugoti szomszédja Frankia, *déli* szomszédja Nagy-Morvaország (MHK. 113. l.), mert szeme előtt a Duna-Tiszaköz lebeghetett, melyet a Dunán- és Tiszántúltól délre fekvőnek vehetett, s a morva birtok nagy kiterjedését dél felé bizonyítja még a c. 41. az az adata is, hogy az elpusztult Moravia lakói részben a bolgárok- és horvátokhoz menekültek. A Képes Krónika és rokon krónikákban fenntartott hagyomány, a fehér ló mondája is, Swatoplukot „in mediam Ungarie, circa partes Danubii" képzeli (Fl. II. 124. l.), ép úgy, mint a Névtelen jegyző Salanja is (c. 16. Fl. II. 415. l. MHK. 415. l.) Alpáron tartózkodik. Krónikáink Zvatoplukja „bulgaris messianisque (a morvákat érti) imperabat". (KK. c. 10. Fl. II. 120. l.): a Névtelen jegyző Salanja ellenben tiszta bolgár, kinek öregatyja foglalta el a Duna-Tiszaközt (c. 11. Fl. II. 12. l. MHK. 407. l.), mi világos emléke a bolgár uralomnak hazánk földén. Az avar birodalom bukásával az avarok egy része, kik, a bolgároktól számítva, a Dunán túl, mai hazánkban laktak, Krum bolgár khagánnak hódolt és annak seregében harczolt. Suidas az avar és bolgár szó alatt, Bernardy kiadásában I. 14. l.; Leo Gramm. 347. l.; Symeon magister 617. l. Krum halála után a

bodriczok, a kikre Bodrog emlékeztet, (Šafařik is erre gondol II. 455. V. ö. Kraliček A., i. h. 218, 225. ll.) a frankokhoz pártoltak, s azért a frankok és bolgárok közt háború támadt, (Einhardi Annales MG. SS. I. 216, 217. ll.). A frank-bolgár háborúkról Dümmler, Südöstliche Marken AföG. X. 27. kk. ll. Később, 882-ben, ismét háború volt, s a bolgárok berohantak Swatopluk birodalmába (Ann. Fuldenses, MG. SS. I. 400. l.), a mi oka vagy következménye lehetett annak, hogy a Morvabirodalom délre is a Dunáig terjedt. Mindenesetre azonban a bolgárok kezén maradt a Szerémség, s a magyarok se foglalták el Nagy-Moraviával (Konstantinos Porphyrog. c. 40. i. h., Kedrenos II. 476. l. V. ö. Pauler Gy. i. h. I². 378. l. n. 18, 396. l. n. 89.), s ők bírták a Tiszántúlt, mert megakadályozhatták, hogy a morvák sót kapjanak. E só pedig nem lehetett a máramarosi, mint Šafařik és némileg Pič is (Die Abstammung der Rumänen 74. l.) hinni látszik, hanem az erdélyi, jelesen a tordai, mely a Maroson jött le, mert a XIII. század elejéig a magyarországi só is mind innen, vagy Kolos és Székaknáról a Meszesen keresztül jött (Pauler Gy. i. h. I². 437. és 508. l. n. 548.), de ez utóbbi útra a IX. században még nem igen gondolhatunk. Mindenesetre uralkodni kellett a bolgároknak a Maroson, mint uralkodott Szent István idejében Ajtony (Vita S. Gerardi c. 10. Endlicher Monumenta 214. l.), s jellemző, hogy Anonymus felfogása szerint is a Tiszán túl, a Marostól délre és északra, oly fejedelmek uralkodtak, kiknek egyikét, Mén Marótot, kozárnak, tehát a bolgárok rokonának tartja (c. 11.), s róla (c. 51.) azzal a kifejezéssel él: „*bulgarico* corde mandando“ ; a másikat, Gladot, pedig határozottan Bodonból, bolgár földről, származtatja, s az ő unokája, Ajtony, is összeköttetésben maradt a bolgárokkal. Az ismert nagy-szent-miklósi lelet is (l Strzygowski, Zur Datierung des Goldfundes v. N.-Szent-Miklós, Byz. Zeitschrift, VI. 585, 586. ll. — és kevésbbé határozottan Hampel J., A régibb középkor emlékei Magyarhonban, II. 254. l.) bolgár uralomra emlékeztet. A szlávokról: Ibrahim Ibn Jakub tudósítása a szláv várakról, Widukind német fordítása után a Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit, 18 füzet, 139. l. Bölcs Leo i. h. c. XVIII. §. 106—108. l. (MHK. 56, 57. ll.) Salamon Ferencz, Századok 1876. 714. l. Dümmler, G. des Ostfrank. R. II² 339. kk. ll.

57) Vitatkoztak és vitatkoznak azon, mely szláv fajhoz tartoztak a morvák? Dümmler E. szlovéneknek tartja őket. (P'

Pannonische Legende vom hg. Methodius AfÖG. XIII. 174. kk. ll., ezzel v. ö. Kraliček A. Der s. g. Baierische Geograph und Mähren i. h. 358, 359. l.) Bármi lett is légyen fajuk: a morva, mint neve is mutatja, csakis a Morva-mellék lakossága volt, s abból, hogy a szlávok melyik fajához tartozott? még következtetést nem lehet vonni az általa *később* meghódított vidékek, a nyitra-, vágmelléki szlávok hová tartozására. S ennélfogva, akár nyugoti szláv, akár szlovén volt a morva: Privinát szlovénnek kell tartanunk, a mint szlovének voltak nemcsak Pannoniának, hanem a Balkán-félsziget legnagyobb részének szláv lakói, le Thessalonikáig, *s ily értelemben* lehet az egyházi ó-szláv nyelvet szlovénnek mondanunk. Grotnak (i. h. 100. kk. ll.), mint általjában, itt sem igen vehetjük hasznát.

[58]) A Markokról s az ottani viszonyokról főforrás a Conversio Bagoariorum a MG. SS. XI. s MHK. 301. kk. ll. Marczali H. kiadásában. Dümmler E. Die südöstlichen Marken i. h. XIII. 11. l. Huber A. G. v. Östreich I. 90. kk. ll. Kämel, Anfänge deutschen Lebens 213. kk. ll., 227. kk. ll., 269. kk. ll., 285. l., a hol a salzburgi és passaui egyházmegyék határairól van szó, helyesen kiemeli, hogy a felső-pannoniai Marknak *nem a Rába volt* egész hosszában a *határa*, a mikor a Rábczától, illetve Répczétől délre, a mai Vasmegye nyugoti felét tevő, akkor még jobbára vadon rész éles ék lett volna a karantáni és alsó-pannoniai területbe, hanem a Répcze és Rába, a Sprazában nem levén nehéz *itt* a Répczére ismerni. (CD. I. 162. l.) Hogy a száva-drávaközti szláv herczegség a Száván is túlterjedt, mutatja az Annales Fuldenses 892-iki adata, mely szerint Arnolf követei a bolgárokhoz, hogy Swatopluk csapataitól ne kelljen tartaniok, „de regno Brazlavonis per fluvium Odagra (Odra, Ortvay, Vízrajz II. 70. l.) usque ad Gulpam, dein per fluenta save fluminis“ mentek Bulgáriába, Brazlaw volt pedig a száva-drávaközi fejedelem. A hildesheimi Annalesek adata 893-hoz: „Factum est bellum magnum inter Bawarios et Ungarios (MG. SS. III. 50. l.), melyet az írók önkényes változtatással, Bawarios helyett Bulgariost olvasva, a magyar-bolgár háborúra szeretnek magyarázni, erre a 894-iki hadjáratra vonatkozik, mert az évkönyvek e része többször jár egy évvel hol előbb, hol hátrább; így német Lajos halálát 875-re, Karlmann halálát 879-re teszi, 876. és 880 helyett. Annales Fuldenses ad 894. MG. SS. I. 12. l. MHK. 316. l. A bajor püspökök 900. évi levelében említett

pusztitás (CD. I. 229. kk. ll., s Marczali H. által kiadva MHK. 323. kk. ll.), melynek leírása teljesen megfelel a fuldai évkönyveknek, csakis ez a 894-iki hadjárat lehet, mikor a magyarok, a fuldai évkönyvek szerint „ultra Danubium peragrantes“, Pannoniában „multa miserabilia perpetravere“. Huber A. véleménye (G. v. Östr. I. 120. l.), hogy a bajor püspökök által említett pusztitás akkor történt, mikor a magyarok 900-ban Olaszországból visszatértek, meg nem állhat, mert arról a bajor püspököknek, kik levelüket talán az év júliusában írták, még tudomásuk nem igen lehetett, annál kevésbbé láthatták azt már a pápának Rómába utazó küldöttei.

[59]) Konstantinus Porphyrog. c. 37. i. h. MHK. 117. l.

[60]) A bolgár viszonyokról Jireček, G. der Bulgaren 11, 150, 153, 165, 431. l. A bolgár fejedelem leírását János exarcha, Simeon kortársa, adja u. o. 165. l. Néhány tanulságos adat Lapôtre-nél i. h. I. 74. kk. ll. Elbeszélés a magyar-bolgár háborúból, valami „Prolog“ czímű egyházi szláv könyvből, közlik Jagič V. Thallóczy MHK. 355. kk. ll., jelesen az idézet a 359. l.

[61]) Barkalas esetét, mely a magyarok naiv felfogását jellemzi, Konstantinus császár tartotta fenn, i. h. c. 51. MHK. 135. l. Ugyancsak ő i. h. c. 40. (MHK. 125. l.) accusativusban τόν Λιούντινα-t említ, minek a nominativusban Liuntinés vagy Liuntis felelne meg, a miből könnyen kifejthető a „levente“ szó, mely Vámbéry szerint (Magyarok eredete 153. l.) perzsában: önkénytes harczos, kalandor; ez a nálunk most is használatos szó lehet, hogy csak mellékneve volt Árpád valamelyik fiának, legalább Konstantinos császár, ki Árpád fiait, unokáit ugyanabban a fejezetben *név szerint* felsorolja — Liuntist, Leventét nem említ! Ha pedig a „levente“ csak melléknév, jelző, mint valószinű, a legidősebb fiú, Tarkas vagy Farkas ?, jelzőjének kell tartanunk, kinek *unokája* 943—948 közt, mikor a császár ép művét írta, Byzanczban megfordult, s olyformán említtetik, mint a ki már nem gyermek; öregatyjáról lehet tehát, Árpád fiai közül, leginkább feltennünk, hogy 895-ben, már oly korban, talán 25—28 éves, volt, hogy sereget vezethetett. V. ö. Szabó Károly, A magyar-bolgár háború, Kisebb történelmi munkái. I. 109. l. n. 1. Georgios Monachos bonni kiadásában Κουρσάνης (845. l.), Georgios Hamartalos Muralt-féle kiadásában (772. l.), valamint Leo Grammaticosban Κουσάνης van. A helyes: Curzan, mely nevet Anonymus is ismeri, c. 6. Fl. II. 7. l. MHK. 400. l. és

n. 2. A görög krónikák elbeszélése e háborúról, valamint az üldözött bolgár menekvése a szláv Prolog egyházi könyvből, melyet a 60. jegyzetben idéztünk. MHK. 104. kk. ll. 359. kk. ll. A bolgár-görög háború idejére nézve régibb íróinkat, még Szabó Károlyt is, Simeon magister (701. l.) azzal, hogy Leo császár harmadik esztendejéhez beszéli el, arra bírta, hogy 888-ra tegyék, feledvén, hogy Simeon a bulgarophygoni csatát is, mely pedig 917-ben történt, ehhez az évhez beszéli el. Most azonban már tudjuk, Hirsch F. tüzetesen kimutatta (Byzantinische Studien 342. kk. ll.), hogy az ő határozott chronologiai adatai teljesen önkényesek és gyakrabban tévesek. Ezekre tehát nem lehet támaszkodnunk s megdönti már csak az a körülmény is, nem is említve, hogy a byzanczi írók: Theophanes folytatója, Georgios Monachos, maga Simeon magister által is a háború *előtt* érintett napfogyatkozás 891. aug. 8-ikán volt (Lakits Ferencz, a Természettudományi Közlöny XXII. 561—571. ll.), hogy a háborút, a mi kétségtelen, Simeon czár kezdte; az pedig 893 előtt nem uralkodott, mert 892 szeptember havában Arnolf német király a bolgár fejedelemhez, Vladimirhez, Simeon elődjéhez, küld követeket (Annal. Fuldenses MG. SS. I. 408. MHK. 316. l.), a kik attól 893. május havában érkeznek vissza. (V. Ö. Dümmler E. G. der Ostfränk R. III² 354. l.) István patriarkha halála is, melyet Theophanes folytatója (357. l.) és Georgios Monachos (852. l.) közvetetlenül a háború előtt beszélnek el, 893 május 17-ikén történt (De Boor, a Vita Euthymii után 98. l.), s utódja Antonius Kauleas se 896 febr. 12, hanem 901 febr. 12-ikén halt meg. (De Boor u. o. 101. l.) Mind e körülményekre Marczali H. is utal MHK. 92. kk. ll. A magyar beavatkozás pontos évét az egykorú fuldai évkönyvekben olvassuk, a mennyiben a magyarok csatavesztését határozottan 895-re teszik (MG. SS. I. 412. l. MHK. 317. l.), a miből az is következik, hogy a háború megelőző eseményei, melyeket egy évre szorítani bajos, legalább részben, már a megelőző évben történtek. Igaz, hogy a fuldai évkönyvek 896-hoz is beszélnek magyar, görög, bolgár harczokról, de az csak bővebb kifejtése annak, mit a 895-iki eseményről korábban mondottak. Salamon Ferencz (A honfoglalás éve 11. kk. ll.) betű szerint vette a fuldai évkönyvek elbeszélését, s a magyarok bulgáriai vereségét 896-ra tette, de ezzel szemben sd véleményemet az Akadémia „Jelentésében a honfoglalás

időpontjának meghatározása tárgyában" 25. kk. ll., Lebedia, Etelköz, Millenarium, Századok 1880. 110—117. l., Millenium (Budapesti Szemle XXXV. 417. kk. ll.) és Nyilt levél (u. o. XXXVI. 314. kk. ll.) czímű czikkeimet. Némileg, bár csak távolról, szolgál e chronologiai kérdés megvilágítására az arab Tabari (meghalt 952—53. évben), ki a Hedsra 283-ik évéhez (896 Kr u.) némely arab foglyok sorsáról beszél, kik a szlávok és rómaiak közt folyó harczban a római seregben résztvettek, mely háborút a későbbi szir Barhebreus, helyesen, a bolgár-görög háborúnak tartja. Ez adatban a magyarokról nincs szó; tartalma se mondható valami szabatosnak, s Abicht, ki e helyről az Archiv für Slav. Philologie XVII. 477. kk. ll. „Der Angriff der Bulgaren auf Constantinopel im Jahre 896 n. Chr." czímen értekezik, maga se látja tisztán a dolgot, de annyi kivehető s biztosan megállapítható Tabariból, hogy annak a háborúnak, melynek *utójátékáról* Tarsusból Bagdadba 896-ben érkezett jelentés, 896 *előtt*, bár nem sokkal előbb, kellett történni. A háború lefolyását Georgius Monachos (853—855. l., a Muralt-féle kiadásban 771—773. l.), Theophanes folytatása (357—359. l.), Leo Grammatikos, illetve Theodosios Melittenos (Monumenta Saecularia III. 185—187. l., kettejük viszonyáról l. Hirsch i. h. 108. l.) beszélik el, majdnem szóról-szóra megegyezve. Röviden említi Simeon magister 701 .l.; néhány szóval maga Leo császár is megemlékezik a magyarok közreműködéséről Taktikájában C. XVIII. § 41., s ugyanerről szólnak a fuldai évkönyvek 895., 896. évekhez, mint már érintők. (MG. SS. I. 412. MHK 31., 317. ll.) Mindezek egymást kiegészítik, s Leo császár mondása, hogy a magyarok *háromszor* győzték le a bolgárokat, a fuldai évkönyvek adatával, hogy Simeont kétszer győzték le, könnyen összeegyeztethető, ha úgy értelmezzük, hogy a magyarok a bolgárokkal akkor is megütköztek, mi különben könnyen feltehető, mikor Simeon még nem állott élükön. A fuldai évkönyvek kitétele, hogy a magyarok „terminos Bulgarorum invadentes ab ipsis praeventi sunt", szinte megerősíti, hogy a magyarok, bízva a bolgár-byzanczi békealkudozásban, meglepettek; mindenesetre a praeventi alkalmas szó az akkori kétséges, bizonytalan helyzet jellemzésére. Sokban eltér azonban ez adatoktól Konstantin Porphyrogen. császár elbeszélése i. h. c. 40. (MHK. 125. l.) Szava, mint császári tanuságtétel, nagy súlylyal bírt s így nagy zavart okozott, mely zavar mind megszünik,

ha megengedjük, hogy a császár 40—50 esztendővel az események után írván, s azokat különben is, csak amúgy mellesleg érintvén, nem egészen szabatosan írt, sőt — mint munkájában nem egyszer (p. o. c. 10. a dalmátiai Meleda, az olasz Malta, c. 29, 30, 32 szerb = servus. Némely tévedéséről Rački, Rad LIX. 201. kk. ll. Garnett, Byzant. Zeitschrift IX. 279. l.) — tévedett, a mit a többi írókkal való összevetés, kiket a dolog természete támogat, bizonyít. Nem is említve, hogy Konstantinos császár szerint a magyarok Simeont Mundraga várába zárták, míg Georgios Monachos, Leo Grammatikos, illetve Theodosios Melitenos szerint Mudagra, Mundagra, Muldagra — Theodosiosnál Mundragában — a háború befejeztével találkozott Simeon Leo császár követével: Konstantinos császár szerint Simeon békét kötött Leo császárral, s azután támadta meg a magyarokat Etelközben. Ezzel azonban némileg ellentétbe jut azzal, mit maga mond a c. 38-ban, a hol a bessenyőket egyedül említi, mint a kik a magyarokat Etelközben megtámadták; ellenkezik a fuldai évkönyvekkel, a többi íróval, kik mitsem tudnak arról, hogy Simeon országa határain *kívül*, a bolgár-görög háború befejezte *után* győzte volna le a magyarokat; sőt Simeon viselkedése a békekötés alkalmakor, a foglyok kérdésében, sem volt olyan, mint az emberé, kit a magyarok Disztrába, vagy mondjuk: Mundragába szorítottak, s a ki még le nem számolt velük. Konstantin további elbeszélése, hogy a bessenyő becsapás akkor történt, mikor a magyarok valamely hadjáraton — nem Bulgáriában — távol voltak, szintén nem lehet való, mert: hogy kezdtek volna új hadjáratot, mikor Bulgáriában ép oly nagy vereséget szenvedtek? Hová ment volna e hadjárat, minthogy annak a bolgár-görög háború után, tehát legkorábban 895-ben, kellett volna történni? Valamely kisebb szláv törzs ellen, mint p. o. Szabó Károly véli (Vezérek kora 49 l.)? De ily kis nép ellen kellett-e volna nagy hadseregnek menni? s ha ment, nem lett volna-e az oly közel, hogy a bessenyők és bolgárok támadásáról kellő időben ne értesült és vissza ne fordult volna? Mind oly kérdések, melyekre, a császár elbeszélését betűről-betűre igaznak vévén, nehéz felelni, míg ellenben, ha a dolgok menetét úgy fogjuk fel, mint a szövegben előadtuk, az események folyama természetessé, érthetővé válik, anélkül, hogy a források legnagyobb részével ellenkezésbe kellene jönnünk. Minthogy a magyarok Etelközben nem is egészen hat

esztendeig laktak (889—895), μετὰ δε τινάς χρόνους — mondja Konstantinos császár vándoroltak tovább (c. 38. i. h. MHK. 122. l.), könnyen érthető, hogy ott tartózkodásuk a nemzet emlékében meg nem maradt, krónikáinkban annak semmi nyomát nem találjuk, ha csak azt a Suidasból vett reminiscentiát, a vidékről, a honnan sasok üldözték, kergették el őket, hogy minél előbb a mai Magyarországba jussanak (KK. c. XI. Fl. II. 123. MHK. 500. l.), ilyennek nem tekintjük. A magyarok veszteségét az etelközi vereség alkalmából nem tehetjük valami nagyra, a szövegben kifejtett okoknál fogva, ámbár Konstantinos császár i. h. c. 40. a legerősebb kifejezéssel: „τὰς αὐτῶν φαμιλίας παντελῶς ἐξήφανισαν", „családjaikat teljesen elpusztították" (MHK. 125. l.) él s e felfogást igazolja a következmény: hogy a magyar magyar maradt. Mert ha a bevándorló magyarság csak egy „család nélküli, csupa fegyverforgatókból álló huszárcsapat" lett volna, mint Salamon Ferencz képzeli (Századok. 1876. 730. l.), *szláv* nőkkel, *szláv* anyákkal, — más nemzet nagyobb számmal miféle lehetett volna? — már a következő első, második nemzedék elszlávosodott volna.

[62]) A honfoglalás megkezdése idejére nézve l. a 61. jegyzetben idézett dolgozatokat, melyekben én Szabó Károlylyal, Botka Tivadarral és főleg Salamon Ferenczczel szemben a 895. év mellett kardoskodtam. A törvényhozás az én felfogásom mellett döntött, s az 1892 : II. törvényczikk a millenium megünneplésére szolgáló országos kiállítást 1895-re határozta, s azt csak később tették át opportunitási okokból 1896-ra. A honfoglalás menetére nézve főfontosságú kérdés, mennyi hitelt tulajdoníthatunk a Névtelen jegyzőnek? Erre nézve l. e munka I. függelékét s rövidebben a bevezetést Anonymus kéziratáról, tartalmáról, Fejérpataky Lászlótól és tőlem (MHK. 381—391. ll.). Elbeszélését, hogy a magyarok éjszak felől jöttek az országba, krónikáink is támogatják, s az Erdély felől való bejövetel, a mint (Századok 1880. i. h. 17. kk. ll.) kimutattam, csak időjártával jutott bele a legkésőbbi redactiókba, a septem castra, Siebenbürgen szójáték fonalán. Ez az út mellett szól, hogy a felsőtiszai vidék, Zemplén, Borsova, Szabolcs, Borsod, Ujvár, — ma Heves és Abauj — Szolnok már a magyar királyság első századában szerepelnek, lakottak (W. I. 26. kk. ll. a zászty/alapitó-levél; CD. IV/3 Kn. I. 55. KK. Fl. II. 154, 171. 194. ll.), míg az ú. n. bánsági megyék, melyeket a magyaroknak legelőször kellett

volna érni, ha Oláhország felől vándorolnak be, mint újabban hazai irók is, a németek nyomán, szeretik hirdetni, csak aránylag nagyon késón, a XIII. században bontakoznak ki jobban a homályból. Különben a mai Oláhország hosszában, keletről nyugotra, alig volt ebben az időben, legalább seregnek, vándorló népnek való út, mint azt az avárokról mondottak is (11. jegyzet) bizonyítják. A Hubatól származó Szemere-család komárommegyei birtokain a XV. században Hoba helyet találunk. (Csánki III. 502, 521. ll.) A Tuhutum név Téteny ejtéséről Karácsonyi J. Turul, XII. 96. l.

[63]) Erdélyt majdnem ugyanazokkal a szavakkal jellemzik Anonymus c. 25. és KK. c. 37. (Fl. II. 23, 140. ll.; Anonymus még MHK. 423. l.)

[64]) Swatoplukról Regino és Ann. Fuldenses a 894. évhez, MHK. 316, 322. ll. Konstantinos Porphyrog. császár i. h. c. 41. (u. o. 129. l.). A német források csak két fiát ismerik. Konstantinos császárt, ki félszázaddal később Swatopluk intését fiaihoz fenntartotta, alkalmasint a *három* nyílvessző bírta arra, hogy *három* fiúról beszéljen.

[65]) A magyar hagyomány szerint tehát lovon vették meg Swatoplugtól vagy Zalántól az országot (Anonymus c. 14, 38. KK. c. 13. Fl. II. 15, 32, 123, 124. ll. MHK. 412, 434, 501, 502. ll.), s Kézainál: „Swatoplukot a magyarok az Ungvár mellől különféle ajándékokkal édesgették és kikémlelték". (Fl. II. 71. l., MHK. 484. l) Megfelel ez annak, mit Bölcs Leo róluk Taktikájában, i. h. 46. §. (MHK. 34. l.), mond, a mit egyébiránt minden más hasonfajú népről el lehet mondani. A bodriczok Einhard szerint 824-ben (MG SS. I. 212. l.) „contermini Bulgaris Daciam, Danubio adjacentem incolunt"; Az ő nyelvén pedig Dacia a Dunán túl a bal parton kezdődik: „Utramque Pannoniam et appositam in altera Danubii partem Datiam — tributariam fecerit". (Vita Károly Magni MG. SS. II. 451. l.). Kraliček A. i. h. II, 217. l. Számos történelmileg ismeretlen földvárt sorol föl az Alföldön. Borovszky S. A honfoglalás 53. kk. ll.

[66]) A honfoglalás legáltalánosabb vonásait, kivéve Erdélyt s a Vág mellékét illetőleg, Anonymus nyomán adom, mert katonailag véve, mint Rónai Horváth Jenő Magyar Hadi Krónika 12. l. mondja, annak így kellett történni. Az Erdély és Duna közt fekvő rész elfoglalására, azt hiszem, két évet — 896, 897 — kell vennünk. Az idéző jel közé foglalt szavakat

Konstantinos Porphyrog. császár irja i. h. c. 41. (MHK. 130. l.) Ugyancsak itt beszéli Konstantin, hogy Swatopluk fiai közt már halála után egy évre megkezdődött a *viszálykodás*, melytől a császár a *belháborút* megkülönbözteti. A fuldai évkönyvek tehát, melyek a *belháború* kitörését teszik 898-ra, nem ellenkeznek vele. Vannak írók, kik, mert a morva birodalmat még 906-ig emlitik, a magyarok foglalását Swatopluk birodalma területén csak innentől kezdve hajlandók elfogadni; de feledik, hogy Morvaország a duna-tiszaközi részek elvesztése után is még fennállhatott; ellenben a magyarok nem igen támadhatták volna meg Olaszországot és nem foglalhatták el volna Pannoniát, legkésőbb 900-ban, ha Swatopluk birodalmát, a mennyiben mai hazánk déli területén feküdt, el nem foglalták volna. Nyitra, Pozsony vidékének elfoglalását azonban későbbre kell tennünk, mert ha a morvák 897-ben már ezt is elvesztik, alig kértek volna 899-ben a pápától metropolitát és 3 püspököt, mint a bajor püspökök leveléből (CD. I. 230. l., MHK. 323. kk ll.) olvassuk.

[67]) Brazlawról Ann. Fuldenses (MG. SS. I. 412. l. MHK. 318. l.) Az olasz hadjárat előkészülete idejére, tehát, ha maga nem is igy számít (l. I. függeléket), 898-ra teszi Anonymus a tiszántúli Glad ellen való háborút c. 44. (Fl. II 36. l. MHK. 441. l.), s elbeszélését, hogy a magyar foglalás Orsováig terjedt, megerősiti Konstantinos Porphyrog. császár i. h. c. 40, ki a Traján hidját Turkia kezdetére „κατὰ τὴν τῆς Τουρκίας ἀρχήν" teszi. A magyarok természetes önérzetét mutatja az a beszéd is, melyet Liutprand Antapodosis c. 7. (MG. SS. III. 209. l.), mikor először jártak Olaszországban, az „animi fortitudo", „pugnandi scientia"-ról, szájukba ad.

[68]) Liutprand i. h. c. 7, a ki egyébiránt önmagával jő ellenkezésbe, mikor először „Immensi atque innumerabili collecto exercitu"-val viszi őket Olaszországba, ott azonban a sereg mégis elégtelennek bizonyul

[69]) A bajor-morva viszonyokról Dümmler E. i. h. III². 461—469. ll. Az idéző jel közt levő szavakról s a magyar-német szövetkezésről, melyet minden körülírás mellett is elismernek, a bajor püspökök többször idézett levele (CD. I. 232, 233. l.; MHK. 326. l.). A bolgárokkal szemben Örmény Leo görög császár ilyféle kutyaesküt tett. (Theophanes folyt. 21. l.) A kunok még IV. Béla idejében így esküdtek. Marczali H. közlése, Tör-

ténelmi Tár 1878. 376. l. A magyarok előkészületeiről az olaszországi hadjáratra Liutprand i. h. c. 8. (MG. SS. III. 290. l.)

[79]) Hogy a magyarok olaszországi becsapása 899-ben történt és nem 900-ban, már nem szenved kétséget. Liutprand tudósításával szemben azonban, hogy a magyarok tavaszszal jöttek Olaszországba „sol necdum piscis signum deserens arietis occupabat“ (Liutprand i. h. II. c. 9. MG. SS. III. 299. l.), Dümmler E., a chronicon Nonantulae alapján (i. h. III², 507. l.), a hadjárat kezdetét augusztusra teszi. De ha tekintetbe vesszük, hogy a bajor püspökök többször idézett levelüket, mely már a *„liberata Italia“*-ról szól, X. János pápának *írták*, ki 900 július közepén halt meg, még pedig alkalmasint július közepén, a reisbachi bajor országgyűlés idején (Dümmler E. III². 511, 514. ll.): Liutward vercellii püspöknek jún. 24-ikén történt halála, Velenczének június 29-ikén történt ostroma nem eshetett 900-ra, hanem 899-re, s így 899-ben a magyar becsapásnak augusztus előtt kellett végbemenni. Különben, s ez a legfontosabb, ha a magyarok csak 899 augusztusban törtek volna Olaszországba, miképp szerezhetett volna Berengar Közép-Olaszországból oly hamar annyi sereget, hogy a magyarokat Páviától a Brentáig űzve, ott szeptember 24-ikén, mit Dümmler E. sem tagad, csatát vívhatott volna? Különben Pávia nem is lehetett a végpont, a meddig a magyarok a brentai csata előtt jutottak, mert akkor a Közép-Olaszországból jövő Berengár nem Páviára sietett volna, hanem valahol inkább keletre ment volna át a Pon, hogy eléjük kerüljön és visszavonulásukat elvágja, hanem ők akkor már jóval túl lehettek a Ticinon s az Alpesekig dúlhattak; 900-ban pedig már jókor haza kellett térniök az *egy évig* tartó olasz hadjáratból (Johannes Chron. Ven. MG. SS. VII. 22. l.), hogy Pannoniát, mint látni fogják, még dúlhassák, s azután egy hadjáratban, még abban az évben el is foglalhassák. (Ann. Fuldenses 900. évhez MG. SS. I. 415. l. MHK. 318, 319. ll.) Nem változtat ezen semmit a San Felice nell'isola d'Ammiana velenczei kolostor alapításáról szóló oklevél, melyet Ljubič S. a Starine I. 213. ll. kiadott, s melynek alapján Romanin i. h. I. 228. l. és Grot. i. h. 356. l. Velencze ostromát 900-ra teszik, mert az oklevél kelte: Anno ab incarnatione domini . . . nongentesimo „. . . . mense februarii“, tekintve a velenczei, márczius 1-vel kezdődő évet, a mi 901-ik évünkből való, a benne említett április hó tehát, melyben az „abba monasterii Sancti Stephani Altinatis“

a dogehez jött, 900-ra esett, s ekkor már panaszkodott, hogy a magyarok Olaszországba jöttek, birtokait feldúlták, stb. stb. Mikor történt e pusztítás, nincs meg mondva, de nem zárja ki, hogy az néhány hónappal előbb, tehát 899-ben történhetett volna, sőt valóbbszinű, hogy Velencze ostroma az albiolai — jún. 29-ikén vívott — csata táján történt, melynek ebben az esetben 899-re kellett esni, mintsem, hogy azt hónapokkal megelőzte volna. Ha pedig a mi évünket 4 hóval megelőző, szept. 1-én kezdődő byzanczi évszámítást tételeznők fel, a mikor 900 februárja csakugyan 900-ra esnék, akkor a megelőző áprilisban már említett magyar pusztítás *mindenesetre* 899-re volna teendő. Berengarról Dümmler E. i. h. III². 15, 313, 417, 424, 433. ll. Liutprand (i. h. c. 9.), bár a magyarok roppant seregét emlegeti, beismeri, hogy a Berengar hada három annyi volt, azt a hadat pedig János, a velenczei történetíró, a ki, igaz, 100 évvel későbben írt (i. h.) 15,000 emberre teszi, s így a magyarok csak 5000-en voltak, bár Liutprand szerint (i. h. c. 7.) 898-ban mondák, hogy „omnibus nostrae gentis collectis, fortissimis“ jönnek vissza. Liutwardról Dümmler i. h. III². 109, 202. l., s főkép 280—285. ll., 294, 300, 407. l.); sorsát, Regino nyomán (MG. SS. I. 601. l., MHK. 323. l.) Anonymus c. 53. és rövidebben krónikáink, jelesen KK. c. 32. (Fl. II. 47, 134. ll, MHK. 456. l.), is megemlítik. Velencze ostromáról, melyről Salamon Ferencz szavait idézem (Századok 1876. 843. l.), Johannes, Chron. Venetum MG. SS. VII. 22. l. Latin neveit mai olasz alakjukban írom, Romanin, Storia Documentata di Venezia I. 211. kk. ll. nyomán, a mely mű egyébiránt a magyar „pelliciis navibus“-ból „bellicis navibus“-t csinál. V. ö. Dandolot is, Muratori Scriptores Rer. Italicarum XII. 193. l. A brentai csatát és előzményeit csak Liutprand írja le részletesen, (Antapodosis II. c. 9—14. MG. SS. III. 290, 291. ll.). A kisebb forrásokat Dümmler E. sorolja fel III². 507. kk. ll. Az olaszok táborozásáról Bölcs Leo ír c. XVIII. 79—95. §§. (MHK. 47. kk. ll.) Olaszország pusztulását egy vers is leírja, melyet valami Waldram írt és Salamon konstanzi püspök, ki 904-ben maga is meglátogatta Olaszországot, Dado verduni püspöknek küldött (Dümmler E. i. h. III². 509. l. MHK. 334. l.). Minderről Szabó Károly is helyesen értekezik (Vezérek kora 112—122. ll.). és Salamon Ferencz jó, sőt genialis megjegyzést tesz (Századok 1876. i. h. 828—843. ll), csakhogy az erős gáncs, melylyel a középkori

írókat, „a tudatlanság és ferde észjárás amaz örök monumentáit" különösen pedig Liutprandot sujtja, talán inkább azt éri, mit az újabbkori tudákosság ez írókból kiolvasott, mintsem azt, a mi valóban bennük van. Czímer czikkében „Brentai csata", Hadtörténelmi Közlemények X. 1—26. ll., van tanulságos észrevétel, de nagyon is másodkézre — Salamonra, Dümmlerre, Szabó Károlyra — támaszkodván, p. o. a mit a Brentán fel és le átküldött csapatokról mond, 17. l., tisztán Szabó Károly combinatiója (i. h. 117. l.), melynek Liutprandban semmi nyoma, — megnyugvással nem használható.

[71]) Az ily relativ függetlenség fejti meg a későbbi Slavoniának, ma Horvátországnak, később való bevonását a magyar civilisatióba. E vidékre nézve v. ö. czikkemet Horvát-Dalmátország elfoglalásáról, Századok 1888. 200, 201. ll. és Hajnik Imre, a magyar birósági szervezet és perjog czímű jeles művét, a hol (134. kk. ll.) Slavonia birósági szervezetének kidomborítása által tisztán felismerjük, hogy különbözött és miben? Magyarországtól, de még inkább talán a Kapellán túli Horvátországtól.

[72]) Pannonia elfoglalását világosan csak későbbkori írók, Herimannus Aug. „Pannonias depopulatas occupant" (MG. SS. V. 111. l.), Ekkehard „Baiuriorum quoque fines occupant, castella diruunt" (u. o. VI. 174. l.), említik. Regino szavai: „Carantanorum, Marahensium et Vulgarum fines crebris incursionum infestationibus irrumpunt", úgy szólván az egész honfoglalást felölelik (MG. SS. I. 600. l. MHK. 322. l.). Pannonia elfoglalását 900-ban bizonyítják az egykorú fuldai évkönyvek is, mikor elbeszélik, hogy az Olaszországból visszatérő magyarok „Pannoniam ex maxima parte devastantes" tértek haza, majd később, hogy Bajorországot — az év vége felé — pusztítván, „redierunt, unde venerunt, ad sua, in Pannoniam". (MG. SS. I. 415. l. MHK. 318, 319. ll.) A Névtelen jegyző szerint — jellemző és érdekes — Árpád csak a Rába és Rábczáig, a német Ostmarkig jut C. 50. (Fl. II. 42. l. MHK. 450. l.). Aventinus, ki 1520-ban írt (ed. Riezler II. 657. l.), úgy látszik, 900-ra teszi a honfoglalás befejeztét. „Nunc est (t. i. Pannonia) — írja — sexcentos et viginti ferme annos Ungaria. Parum abest", teszi hozzá, a mohácsi csata előestéjén „quin et nostro aevo Turcia tandem fiat". Noe fekvésére fényt vet egy 1293-iki határjárás, Orsz. lev. DL. 641. sz. Curzan ó-budai váráról még a XIV. század végén is történik említés DL. 9127, 10519. számú

kiadatlan okmányokban, melyeket azonban Tholdt Titus felhasznált, Archaeol. Ért. 1882. XCII. l. A Csákok vértesi birtoklását nagyszámú oklevél igazolja, p. o. CD. III/$_2$. 227. l. HO. VII. 42. l. Noe, hegyet Fehérvár mellett, a hol Árpád sátrát felütötte, krónikáink említik (KK. c. 13. Fl. II. 126. l., MHK 503. l.), a többi letelepedésekről a Névtelen jegyző szól. Tőle tudjuk, hogy az Aba-nemzetség — a monda szerint tiszta hun, Attila-ivadék — Bunger fia, Bors, szintén „kun“, Borsodban, Hevesben, Zemplénben (c. 17, 18.) a „kun“ Boyta a Sár mellett, Fehérben, le Baranyáig — a hol Kozár helységeket találunk — nyert földet (c. 47.). A Dráva vidékén Kinnamos görög író még a XII. század derekán is említ chaliziakat — a kozárok neve (107, 247. ll.), — s a székelyeket a Névtelen jegyző Tiszán túl említi, a hol, Biharban, még a XIII. század elején Székelyszáz kerület van (c. 50. Regestrum de Várad 208. sz. Fl. II. 18, 41, 43. l., MHK. 415, 416, 448, 451. ll.). A X. századbeli Magyarország határairól, geographiájáról érdekesen beszél még Konstantinos Porphyrog. császár c. 13, 40. i. h. (MHK. 113, 126. l.).

[73]) Karácsonyi János : A honfoglalás és Erdély czímű czikkében (Katholikus Szemle 1896.) ugyan azt vitatja, hogy csak Szent Istvánnál kezdődik Erdély fokozatos megszállása, de okai nem meggyőzők, részben Hartvich — meg nem állható — kicsinyléséből, részint abból a téves felfogásból indulnak ki, hogy gyepű, őr csak az ország határain fordul elő, holott p. o. Farkasgyepű helység Veszprémben is van, Őrladány helységet Szabolcsban találjuk, s a meszesi gyepűk keletkezését, okát Anonymus c. 22, 23. (Fl. II. 22, 23. l. MHK. 421. l.) megmagyarázza, s abból legfeljebb az következik, hogy Erdélyt valamivel később, valami eltérő módon, de nem, hogy csak Szent István korában szállották meg magyarok. Hisz már Konstantinos Porphyrogen. császár i. h. c. 37. (MHK. 117. l.) mondja, hogy a szeret-melléki bessenyők 4 napi járóföldre vannak a magyaroktól, mi a marosvölgyi, Marosvásárhely körül levő határnak felel meg. V. ö. egyébiránt ez értekezés birálatát Századok, 1897. 225. kk. ll. és Pauler Gyula, a Magyar Nemzet Története I^2. 395. l. n. 88. Az oláh incolatusról u. o. 346. l. n. 10. Kekaumenos XI. századbeli görög strateg Strategikonja (74. l.) szerint (előttem Waszilievszky B. és Jerrstedt V. kiadása fekszik, Szentpétervár 1896), a thessaliai oláhok, hajdan Dekebal népe

a Duna és Száva mellől kerültek a Balkán-félsziget déli részeire. Tudósításából Tomaschek „Zur Kunde der Hämus-Halbinsel (Sitzungsberichte der k. Akad. der Wissenschaften in Wien c. XCIX. 492–498. l.), — helyesen — a Röszler-féle elmélet mellett, Mangiuca S. — meglehetős gyönge eruditióval és kritikával — a magyar írók bessus, besenyőiben p. o. oláhokat lát, Die Vlachen des Kekaumenos (Romanische Revue 1889. 178—185. ll.), ez ellen merítenek okokat. Erdély különszerű fejlődését, melyet csak megtelepítésének sajátszerűsége tesz érthetővé, későbbi bírósági szervezete is igazolja, melyre nézve l. Hajnik Imre i. h. 119. kk. ll. Sajátságos az is, hogy Erdélyben a régi hét törzs vagy szék nevére — legalább most már — csak egy helység emlékeztet, *Kara*, Kolos közelében, azon a területen, a mely a legelső foglaláshoz tartozhatott, s még sajátságosabb, hogy ez a név törökül feketét jelent, s Erdély lakóit — úgy látszik legalább — a XI. században „Nigri Ungri"-nak mondják. Querfurti Bruno levele II. Henrikhez, Giesebrecht W. Deutsche Kaiserzeit II³. 667. l. W. I. 14. kk. ll. Krónikáink Erdueleu-je ma Erdőaljának hangzanék, mint a XIII. század Satureleu-je (W. VIII. 5. l.), ma Satoraljá-nak, Sátoralja-Újhelynek hangzik.

⁷⁴) A letelepedés módjáról tüzetesebb adatunk — ha Leo császár tudósítását Taktikájában c. XVIII. §. 52. (MHK. 35. l.) „a csata napjáig nemzetségek és ágak szerint el vannak széledve" annak nem veszszük — nincs, de nem is szükséges, mert a dolog természetéből következik s rá analogiát is tudunk. Rubruk 1253-ban a tatárokról írja: „Inter se diviserunt Scythiam . . . et quilibet capitaneus secundum quod habet plures vel pauciores homines sub se, scit terminos pascuorum suorum. et ubi debet pascere hyeme et aestate, vere et autumno". (Recueil IV. 220. l.) A legyőzöttekkel való bánásmódra nézve Konstantinos császár c. 41. (MHK. 130. l.) utalásán kívül, mi történt Moravia lakosságával, a történetünk folyamán felmerülő egyes eseményekre, Anonymusra, Kézai „De udvornicis" függelékére s az ország társadalmi viszonyaira a kereszténység első századában vonhatunk — részben visszafelé okoskodva — következtetést. A fennmaradt szláv helységnevekre érdekes a zobori apátság birtokainak összeírása Kálmán király idejében, mert a birtokok Szent Istvan idejéig visszanyúlnak s következtethetőleg már előtte is fennállottak. Lásd Fejérpataky László, Kálmán király oklevelei

Ért. TT. XV/5. 42, 56, 58, 59, 66. ll. és Szent István adománylevele a veszprémi apáczák számára, Karácsonyi János, Szent István oklevelei 36. l. A sok szláv nevű vár, melylyel már a magyar királyság első két századában találkozunk, p. o. Visegrád, már Szent István alatt, bizonyára nem a pusztázó magyarság építménye volt, hanem már régebbről maradt fenn.

[75]) A 900. évi becsapásra főforrás a fuldai évkönyvek (MG. SS. I. 415. MHK. 318. l.). Kisebb vonatkozásokat közöl Dümmler E. i. h. III². 515. l. A freisingi martyrologium feljegyzéseiből (Quellen und Erörterungen zur Bairischen und Deutschen Geschichte VII. 457. és 480. l., mely lap azonban, mint kiigazítás és pótlás, nincs meg minden példányban), a nov. 20-iki dátumot, a kiadó Rudhardt, sőt Giesebrecht ellenére is, Huber Alfonssal (G. v. Östreich. I. 121. l. n. 1.) e hadjáratra értem, melynek, mint Huber A. helyesen megjegyzi, meglehetősen későn kellett történni. E véleményhez csatlakozik, bár félénken, Dümmler E. is, Otto der Grosse 182. l. n. 3. és Geschichte des Ostfränkischen Reiches III². 515. l. n. 3.

[76]) Ez apróbb harczok forrásait szó szerint idézi Dümmler E. i. h. III². 515, 527, 530. l. Az Annales Alemann. adatát 902-ből: „Bellum in Maraha cum Ungaris et patria (azaz az ország) victa", én a morvák vereségére értem, s ennélfogva Pozsony, Trencsény, Nyitra vidékének elfoglalását a 66. jegyzetben mondottak tekintetbe vételével erre az időre teszem. Az Ann. Alemann. (MG. SS. I. 54. l.) és Einsidlenses (u. o. III. 140. l.) tudósítására nézve 901-iki olasz hadjáratról l. Szabó Károly (Vezérek kora 130. l.) megjegyzését. Az említett helynevekre nézve l. Fejérpataky László értekezését Kálmán király okleveleiről, melyet feljebb a 74. jegyzetben idéztem.

[77]) Dümmler E. i. h. III². 530, 546. ll. Kusaly legyilkoltatását Szabó Károly, phantasiájának féket eresztve, beszéli el i. h. 132. l. Aventinus (ed. Riezler II. 654. l.) Cussalt a magyarok királyának mondja, kit 900-ban a Duna bal partján győzelmes bajorok, a Duna jobb partjára átkelve a Fischa mellett, hirtelen támadással, nem orozva ölték meg. A morva birodalom bukásáról Regino szavait idézem (MG. SS. I. 606. l. MHK. 323. l.). V. ö. Brettholz B. Geschichte Mährens I. 118. l. A szászországi becsapásról és a magyarokról általában Widukind I. c. 17—20. (MG. SS. III. 425. kk. ll.) jelesen a c. 17.-ben „gentem belli asperrimam" nevezi őket. A glomačokról Šafařik II. 603. l. Krek i. h. 317. l.

[78]) A 907-iki hadjáratot régibb íróink, mint Szabó Károly is, Vezérek kora 144. kk. ll., rendszerint Aventinus nyomán beszélik el (ed. Riezler II. 657—660. ll.) és a németek vereségét Pozsony vidékére teszik, pozsonyi csatának nevezik. Igaz, hogy Aventinus régi forrásokat is használt, melyek elvesztek, p. o. az altaichi Annaleseket, melyeket csak a legújabb időben fedeztek ismét fel, de melyekben a „pozsonyi" csatáról szó sincs: de sok, világosan alaptalan combinátiója is van, mit épen a „pozsonyi" csatára vonatkozólag tüzetesen kimutat Dümmler E. a „Südöstliche Marken"-hez írt negyedik függelékében (AfÖG. X. 82. kk. ll.). Elbeszélését tehát az újabb irodalom, p. o. Riezler (G. v. Bayern I. 257. l.), nem fogadja, el sem fogadhatja, megbízhatóságát legjobban jellemezvén az, hogy épen erre az időre, Kusaly halála után, a magyaroknak két királyt tulajdonít: Dursuc és Bugathot, kiknek neveit Liutprandban olvashatta, (Antapodosis MG. SS. III. 298, 299. ll.), mint a magyarok vezéreit 922-iki olasz hadjáratuk alkalmával. A csatáról, melyet Riezler (i. h. I. 255. l.) „ein Unglück"-nek mond, „wie es sich im ganzen Verlauf der bairischen Geschichte nicht wiederholt", a forrásokat összeállította Dümmler E. i. h. III². 547. kk. ll. A napra nézve a Quellen und Erörterungen VII. 451. és 479. (pótlék) l. A helyet nem jelölik meg az emlékek, csak a Martyrologium Frisingense mondja: „in oriente". Krónikáinkban, Kézai, Képes Krónika c. 10. (Fl. II. 71, 121. l., MHK. 484, 498. ll.), egy Bánhidánál — „juxta Tatam" mondja a Képes Krónika — vívott ütközetről olvasunk, melyben a magyarok Swatoplukot legyőzték és az országot elfoglalták volna. Az elbeszélés, úgy, a mint van, semmi esetre sem tekinthető történeti valóságnak, s nem hiában fordul elő krónikáink azon részében, mely leginkább bővelkedik mondai elemekkel (l. e dolgozat I. függelékét): de azt lehet belőle következtetni, hogy valami nagy, fontos csatának emléke rejlik benne, s ekkor legközelebb esik az a gondolat, hogy ez a csata a bajorokon nyert nagy győzelem, mely a magyarok uralmát végkép megszilárdítá, Pannonia még meg nem hódított részeit kezükbe adta. Bánhidának geographiai fekvése legalább nem szól e feltevés ellen, sőt azt nagyon is valószinűvé teszi, mert a míg, ha „pozsonyi" csatáról beszélünk, fel kell tennünk, hogy a Duna jobb partján lakó bajorok nem a jobb parton támadták meg a magyarokat, kiknek legfőbb telepeik a bajorok közvetetlen szomszédságában, a jobb parton,

a régi bajor hódoltságon, voltak, hanem átmentek a Duna bal partjára, régi morva területre, melyhez semmi közük sem volt, mely távolabb esett a magyar telepektől, s oly vidékre vezetett, a melyet a németek sohasem bírtak, az út, a mely mellett Bánhida fekszik, egyenesen a magyarok telepeire vezetett. Azt hiszem tehát, jól tette és nem tévedett Komárommegye közönsége, mikor a milleniumi ünnep alkalmából a bánhidai csatatért emlékoszloppal jelölte meg.

[79]) A felfogás, hogy a németek Árpád halála után és következtében támadták meg a magyarokat, általános volt legalább régibb íróinknál (Szabó Károly és így i. h. 148. l.), bár annak semmi történeti bizonyítéka nincs, s maga Anonymus tudosítása is, hogy Árpád 907-ben halt meg (c. 52. Fl. II. 46. MHK. 454. l.) nem egyéb puszta s meglehetősen téves alapon nyugva combinatiónál, (l. e dolgozat I. függelekét). Abban azonban nincs okunk kételkedni, mit Árpád temetkezési helyéről mond, s a mi megfelel annak, mit régi pogány magyar vitézek, Oloptulma, Botond, Thonuzoba, Levente, temetéséről forrás mellett (l. Szabó Károly i. h. 136. l.) tudunk. Az Árpád sírja vagyis Fejéregyháza fekvéséről keletkezett egész kis irodalomban a leghelyesebb, döntő véleményt Thold Titus mondta ki az Archaeol. Értesitő 1882-ki folyamában, 43. kk. ll. A forrás, mert be van fedve, az útról nem látszik, de kifolyását se látni, mert, mihelyt a malmot elhagyta, a csatornák tisztitására föld alatt vezetik be Ó-Budára; annak tehát az egészen másfelé fekvő római vízvezetékhez semmi köze nincs.

[80]) Történeteinkben alig van kétségtelenebbnek tartott adat, mint az, hogy Árpád utódja Zsolt vagy Zoltán, fia, volt. Pedig Zsolt fejedelemsége csak Anonymuson alapszik. Konstantin Porphyrog. császár Árpád fiai között, 944-táján, említi, de akkor már nem élt, s nem is mondja róla, hogy fejedelem volt (i. h. c. 40. MHK. 128. l.). A Képes Krónika kétszer említi, mint Árpád fiát, mondaszerű részleteiben, de nem mint fejedelmet (Fl. II. 122, 140. l. MHK. 500. l.). A zágrábi váradi krónikák annyira nem ismerik, hogy Taksonyt Árpád fiának tartják (Fl. II. 251. l.). Árpád Ιουτοτζάς fia kétsegkívül Jutas (veszprémi helynév) mert a császár a „tz“ jelt használja az „s“ hang kifejezésére, mint p. o. Salmutzest ír Álmos helyett; Jutas fiát, Phalitzint, — accusativusban! — tehát Phalis-nak kellene olvasni. Ily nevű helynevünk nincs, de van Fáisz Veszprémben, Fajsz

Somogyban, Pestben; s ha tekintetbe veszszük, hogy az „l“ kivált Dunántúl, mily könnyen változik „j“-vé, a Fális átváltozását Fáisz-ra, Fajsz-ra, könnyen elképzelhetjük, bár nincs nehézség nélkül annak megmagyarázása, hogy az „s“ miképen lett sziszegő „sz“-szé, jóllehet analogon van, hogy Gyeicsa- vagy Gyeicsból Geyza vagy Géza alakult A Szent Lászlónak tulajdonított, de sokkal későbbi 1082-iki veszprémi oklevél Faiszt Faischnak írja (Ho. IV. 2.). Fális vagy Fáisz fejedelemségét csak Konstantin császár említi i. h.

[81]) „Εἰς τοὺς ἄρχοντας τῶν Τούρκων“ szól a czím, Konstantin Porphyrog. De caerimoniis Aul. Byzantinae II. 48. l. V. ö. még De Adm. Imp. c. 8. (MHK. 112. l.), hol a byzanczi császár követének a „turkok fejedelmei“ válaszolnak.

[82]) Nicephoros Phokas mondta ezt Liutprandnak, mikor 968-ban nála követségben járt, Liutprand Legat. MG. SS. III. 349. l.

[83]) Olasz erősségekről Böhmer, Reg. Carolingorum N. 1325, 1338, 1347, 1463. Az eichstädti püspök engedélye várépítésre a Mon. Boica után CD. VII/5, 33. l. Obsessas urbes expugnare nequeunt, mondja Regino (MG. SS. I. 600. l. MHK. 322. l. Bölcs Leo Taktikájában c. XVIII. §. 59. MHK. 38. l.). Az erdőkbe való menekülésről Dümmler E. i. h. III[2] 562., 563. ll., a hol az a néhány szó, melyeket az író, — a második kiadásban is! — a magyarokat a normannokkal összehasonlítva, mond, mosolyra vagy csodálkozásra késztet, hogy lehet okos, szellemes ember oly elfogult!

[84]) Regino i. h. (MHK. 322. l.). Névtelen jegyzőnk, e hazafias író, nem talál a dologban semmit és egész nyugalommal, még Reginon is túltéve c. 1. (Fl II. 3. l. MHK. 395. l.), leírja: „ut quidam dicunt historiographi, quod iracundia ducti humanam manducassent carnem et sanguinem bibissent hominum“. Mint szittya szokást említi a vérivást Nagy Géza (A szkitthákról, Ethnographia V. 311. kk. ll.), s a szívről való babonának nyomát még a kuruczvilágban is találjuk, mint Thaly Kálmán, e kornak classicus ismerője, egyszer szives volt velem közleni; a nyugati írók közül azonban Reginon kívül senkisem említi, a mi eléggé bizonyítja, hogy eléggé ritka dolog lehetett. Egyébiránt a keresztes háború idején, 1191-ben, Accon ostrománál az angolok és francziák is felhasogatták a megölt muzulmanok testét, keresték és kitépték belőle az epét, mert azt

valami hathatós orvosságnak tartották. Röhricht, G. des Königreichs Jerusalem 575. l. Mátyás Fl., Ért. II. XVII/2. 4. kk. ll.

[85]) Versus ad Dadonem, írta vagy legalább küldte Dadonak II. Salamon konstanzi püspök, Dümmler E. i. h. III² 509. l. MHK. 334. l, melyet már a 70. jegyzetben idéztünk. Ezekiel c. 38, 39; Jelenések könyve 20, 7, 8; Widukind I. 19. (MG. SS. III. 426 l.); Liutprand Antapodosis I. 13. (MG. SS. III. 279. l.), ki a 892-iki hadjárathoz megjegyzi: „Ét Ungari — *observato exitu* — contemplatique regionem cordibus . . . malum machinabantur".

[86]) Rhabani Virtunensem ad Episcopum, levél Dado verduni püspökhöz, alkalmasint 917 után, mikor a magyarok először jelentek meg Lotharingiában, és bizonyosan 927 október 7-e előtt, mikor Dado meghalt. Marczali H. kiadása a MHK. 329. kk. ll., régibb kiadás D'Achery Spicilegium XII. 349—356. ll. Dümmler E. i. h. III² 449. l. A Hunger szóval függ talán össze, mit lobbesi Heriger (meghalt 1007-ben) a Gesta Ep. Leodiensiumban a XI század legelején ír (MG. SS. VII. 171. l.), hogy Claudius császár éhség idején Rómából nemcsak a zsidókat, hanem minden gyengébbet „Claudi fecisset in quodam abdito terrae", a hol nagy néppé szaporodtak a hunok. „Ungros denique", teszi hozzá, „notum est huic famae assentari velle, qui et jactant se a judeis originem duxisse". Hazai forrásainkban, melyek a magyarságot Jafettól származtatják és sohasem Semtől, ennek nincs nyoma. Egy XI századbeli, II. Henrik korabeli jegyzék gyermek Lajos uralkodását ekkép jellemzi: „Quo regnante maxima Baioariorum interfectio facta est". MG. SS. II. 314. l. A modenai imádság Muratori Antiquitates Italiae után Szabó Károlynál i. h. 120. l. jegyzetben. A freisingi litania Riezler, G. v. Bayern I. 354. l.

[87]) A források Dümmler E. i. h. III² 357, 551. ll. Stein, Geschichte des Königs Konrad I. des Franken 181. l. n. 2, nem hiszi, hogy a magyarok Eisenachig jutottak volna, mit egyébiránt csak kései forrás állít. Anonymus e hadjáratról nem szól. A Képes Krónika c. 32. csak általánosságban, más hadjáratokkal együtt említi — ha említi: „Anno undecimo Saxoniam, Thüringiam, Sueviam francosque orientales . . . . demoliti etc." (Fl. II. 135. l.).

[88]) Az adatok Dümmler E. i. h. III² 555. l. A datumot illetőleg Quellen und Erörterungen VII. 454, 456. és a pótlék 479, 480. ll.

[89]) A források Dümmler E-nél i. h. III[2] 557, 558. l., Stein i. h. 192. l. azt hiszi, hogy Lajos király a frankoknál volt, de nincs okunk kételkedni Liutprand tudósításában, hogy Lajos király Augsburgnál harczolt. Ez volt az az augsburgi csata, melyről Czuczor G. hőskölteményt írt. A frankok ellen való ütközetről, in confinio Franconie et Bavarie, Regino folytatója nyomán, Anonymusban c. 54. (Fl. II. 47. l. MHK 457. l.) is van említés, csakhogy tévesen Lotharingia dúlását is hozzá teszi. A KK. c. 32. (Fl. II. 135. l.) a 908—910. évi hadjáratot egybe foglalja, de, úgy látszik, némi önálló, előttünk ismeretlen forrása is volt, melyet Kézai Simon — kinek elbeszélése itt bővebb — még jobban kihasznált (Fl. II. 74. l.). Ebből vehette, mit a bajorokkal vívott csata helyéről, Abach-ról mond, s a mi, tekintve az események menetét, megfelelhet a történelmi valóságnak. Elbeszélése szerint ugyan a magyarok győztek, de mégis 3000 magyar elvesztét elismeri, a mi, lényegileg, a német források homályos nyilatkozataival: „sed et norici partem ex eis occiderunt". „Paugauriis ex parte victoriam tenentibus", összevág; azért e kései, de a körülményeknek megfelelő — még a bajorok támadása is „ex abrupto" történik — forrást itt felhasználhatónak véltem. A mauernkircheni alakokat Aventinus a 948-iki bajor győzedelemmel köti össze (ed. Riezler III. 9. l.).

[90]) A források, Dümmler E. i. h. III[2]. 591. l., hol 911, hol 912-re említik Frankonia és Thüringia pusztítását, a túlnyomó rész azonban 911-et mond, s még az — igaz, hogy kései — altaichi évkönyvek is (MG. SS. XX. 745. l.) 911-ben egy Loichingnál — az Isar mellett — vívott ütközetet említenek, melyről másutt nincs szó, de lehetséges, hogy a közel Altaichban valami kisebb ütközetnek emléke is megmaradt. A lotharingiai Annales Laubacenses (MG. SS. I. 55. l.) 911. évhez említik: „Ungari Alamanniam, Franciamque atque ultra Hrenum et Magicampum usque Arahaugiam devastabant et reversi sunt". Ugyanezt olvassuk 912-hez vagyis inkább, mert ehhez és a következő évekhez semmi feljegyzés sincs, 926-hoz; 926-ban, mint látni fogjuk, a magyarok csakugyan pusztították Alemanniát és Lotharingiát; nincs tehát semmi valószinűtlen abban, hogy ismert úton menve, ott jártak a Rajnán túl, a hol 911-ben, s az annalista a hasonló dolgot ugyan azokkal a szavakkal írta le, még a Lotharingiába való további benyomulást sem érintvén, s a 911-iki bejegyzést csak akkép módosítván, hogy az *iterum* szót hozzá tette. Stein i. h. 223. l.

912-re tévén e becsapást, azt hiszi, hogy Csehország felől történt ott hol északkeleti Frankónia délkeleti Thüringiával összeér.

[91]) Dümmler E. i. h. III². 592. l. A csata helyének Aventinus (ed. Riezler II. 663. l.) mondja Altöttinget, csakhogy Svábország pusztításáról mitsem tudván, a csatát akkorra teszi, mikor a magyarok Bajorországba betörtek. A magyar vereség nagyságát bizonyítja, hogy Anonymus c. 55. (Fl. II. 47. l. MHK. 457. l.) Lél és Bulcsú elfogatását, halálát Bavarorum et Alemannorum nefandis fraudibus következtében, ezzel a csatával kapcsolja össze.

[92]) Az adatok Dümmlernél i. h. III². 596. l. Brema pusztulását, melyet Szabó Károly 908—916 közt érint (i. h. 156, 166. ll.) a bremai évkönyvek Hoger püspök második évére, tehát — úgy látszik — 912-re teszik, a mi képtelenség és csak 915-re tehetjük. Ezt tartá legvalóbbszinűnek Dümmler E. is sokszor idézett művében, G. des Ostfränkischen Reiches II. 592. l., de a második kiadásban (III². 596. l.) már 918-ra teszi, a nélkül, hogy okait bővebben kifejtené. Szabó Károly (i. h. 165. l.) szerint a nyugoti kolostorok évkönyvei különösen a fuldai monostor földúlását emelik ki: de ez csak lapsus calami lehet, mert vagy nem szólnak semmit, vagy megvédését említik Hugi apát által, ki 915 jún. 8. vagy 9-én halt meg (Dümmler E. i. h. III². 596. l. n. 1.). Fulda felégetését csak a magyar krónikák említik (Kézai, KK. c. 33. Fl. II. 75, 136. ll.), de nem ehhez a hadjárathoz, melyet nem is ismernek.

[93]) Dümmler E. i. h. III². 576, 591, 548, 612, 613. ll., a lotharingiai és olasz becsapásokról különösen Ann. S. Vincentii Mettensis és Flodoard, MG. SS. III. 157, 368. l. Waitz, Jahrbücher des deutschen Reiches unter Heinrich I. 3. kiadás, 17, 18, 203, 204. ll.

[94]) Liutprand, Antapodosis, II. 61—65.; III. 2—4. (MG. SS. III. 299, 303, 304. ll.) Annales Beneventani, Chronica Sancti Benedicti, Benedicti Chronicon (MG. SS. III. 175, 206, 714. ll.), Flodoard, (u. o. 371.) Chronicon Nemausense (u. o. 219. l.). Alsó-Burgundiáról Dümmler E. III². 126. l. Liutprand említi (i. h. MG. SS. III. 299. l.) *Dursác* magyar vezért; minthogy pedig a Bugat és később Salard magyar neveket elég jól írja, ezt a nevet is — legalább hozzávetőleg — jól írhatta, s azért, a Szabó Károly-használta magyarosabb Durcsák-formában (i. h. 171. l.), használom. Olyan név volna ez, mint p. o. a XII. században

Kinnamosnál előforduló Βασάκης, alkalmasint Bacsák, név, de az is lehetséges, hogy itt metathesissel van dolgunk, s a Dursacban a zalamegyei Dörgics, Dörgicse, régebben: Dergecs, Durgecs, Dergecse, Dergöcse, Dergicse helységek neve rejtőzik (Csánky III. 46. l.). Nem tudom, Szabó Károly (i. h. 175. l.) honnét vette, hogy ekkor a magyarok Toulouset is feldúlták s az Átlanti Oczeánig száguldottak; még nehezebben érthető, ha Waitz i. h. 76. l. azt mondja, hogy azután Németországot rohanták meg.

[95]) Ez adó valódiságát, melyet némelyek kétségbe vontak, legújabban Caro vitatja: Der Ungarntribut unter Heinrich I. Mittheilungen XX. 276. kk. ll. A háborúra vonatkozó adatok kritikai fejtegetésekkel Waitznál i. h. 75—79. ll. V. ö. Szabó Károly i. h. 176. l., ki azonban Verlaont=Werlát a Rajna közelében keresi.

[96]) Vita S. Wiboradae: „Paganos tota provincia Bajoariorum esse diffusos". MG. SS. IV. 454. l. További adatok Waitznál i. h. 85, 87, 93. ll. Különösen kiemelendő Flodoard MG. SS. III. 376. l., ki a becsapás *után* említi az április 1-iki holdfogyatkozást. Szabó Károly i. h. 190. l. a pusztítás végpontjának Vouzierst tartja, helyesen, mert Flodoard „pagus Vonzinsise alatt inkább a jelentékeny Vouzierst (V. ö. Köpke, Dümmler, Otto I. 127. l. n. 1.), mely Francziaország természetes határvonalán, az argonne-i erdők végén feküdt, érthetjük, mint Waitzzal Vouzy-t, vagy Marczali H.-val (Szilágyi S. Milleniumi történet I. 158. l.) a délre fekvő Verizyt! Verzyt? Az Annales Laub. 926-iki, itt felhasznált adatára nézve l. a 90. jegyzetben mondottat.

[97]) Waitz i. h. 87. l. május 1-re teszi a sanct-galleni látogatást, mert az volt *hétfő* 926., a 2. pedig kedd, holott az Ann. Alemann. (MG. SS. I. 56. l.) 6. nonas maii vagyis május 2-ikát említenek, ámbár hamisan hétfőnek mondják. Minthogy azonban, Ekkehard szerint, az esemény keresztfeltalálása előestéjére, tehát május 2-kára, esett, ellenkezőleg Waitzzal inkább azt kell hinnünk, hogy az évkönyvíró azt írta rosszul, melyik napja volt a hétnek, mintsem azt, hogy a hónap hányadikán történt az esemény?

[98]) Wiboradáról élete MG. SS. IV. 454, 455. ll. Az inclusákról Wetzer és Welte, Kirchenlexicon VI. 631. kk. ll.

[99]) Ekkehard, Casus S. Galli MG. SS. II. 106—110. ll. MHK. 335. kk. ll., Flodoard MG. SS. III. 376. l. említi a második átkelést a Rajnán. A mit Ekkehard a magyarok Burgundba

való útjáról mond, talán 937-iki reminiscentia (Köpke-Dümmler i. h. 235. l. n. 3.); a garde-frayneti mórokkal való harczuk pedig — ha ilyesmi egyáltalában történt — talán 954-re volna tehető, mikor Konrád burgundi király, ki atyját 936-ban követte a trónon, mint kis korú már „virágzó ifjú volt".

[100]) Annales Ratisb. MG. SS. XVII. 583. l. Arnolfról Waitz i. h. 56, 225. ll.

[101]) Waitz i. h. 93—97, 101, 102. ll. Attól azonban, hogy I. Henrik alapítsa meg a német városokat, „mint Theseus", Leibnitz szavaival élve, s a tornajátékoknak kezdője, atyja legyen: nagy a távolság. A későbbi kor túlzott, hibás felfogását, mondáit arról, a mit tett, s a magyar háború részleteiről Waitz i. h. 14. és 22. függelékében 231—237. és 255—272. ll. A szláv háborúról u. o. 124, 126. ll.

[102]) Konstantin i. h. c. 3, 4, 8, 32, 38. ll. MHK. 110, 111, 123. ll. Isztakhrî-Ibn-Haukal tudósítása az elszakadt magyarokról u. o. 240. l. Theophanes folytatója c. 22. (412. l.) Jireček, Geschichte der Bulgaren 169. l.

[103]) „Cum gravi hostilique manu festinant intrare Saxoniam" (Widukind I. 38. MG. SS. III. 438. l.). „Mit einem bedeutenden und ergrimmten Heere" fordítja Schottin R. a „Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit"-ban. Ennyit mond az egykorú; a későbbi német írók már százezerre teszik a magyarok számát. Flodoard (MG. SS. III. 367. l.) három magyar csapatról tesz említést: „pars una Italiam petit, alia terram Heinrici trans Rhenum invadit". A *harmadikról* nem lévén szó, úgy látszik, ez *aliaban* foglaltatik a Widukindtól említett szászországi két magyar sereg. Waitz i. h. 151. l. az Annales Besuenses (MG. SS. II. 249. l.) nyomán a magyaroknak egy burgundiai franczia becsapását is felveszi, de nevezett évkönyvek chronologiai adatai oly hibásak, hogy a 933-iki évszámot sem tarthatjuk, csak azért, mert bennük van, helyesnek, s az alkalmasint csak hibásan áll ott 937 helyett.

[104]) A hadjáratról, valamint az erről később következett legendákról szóló adatokat helyes kritikával fejtegetve együtt találjuk Waitznál i. h. 150—157. ll., és a 21, 22. Excursban, 253. kk. ll. Merseburg környékére teszi a csatát Liutprand, s ennek még az újabb kutatások, melyek a csatatért közelebbről akarják meghatározni, sem mondanak ellent. Küstermann a Zeitschrift des Harzvereines für Geschichte und Altertumskunde

XXIX. Die Schlacht bei Riade, 520. kk. ll., Fabarius véleménye ellenére (Die Schlacht bei Riade, Halle, 1896), hogy Riade, a mai Reideburg, Halletól keletre, a Saale jobb partján, s ennélfogva a csata e tájon, Wettintől délre, melyet Wido várának tart, történt: meggyőzően kimutatta, hogy a csatát ugyan a Saale jobb partján, de Merseburgtól délre, a mai Oebles és Schlechtewitz táján vívták, s azért a monda szerint (bizonyosan újabbkori elménczség!) a magyar vezér felkiáltott: „Hier ist mir viel Übles und Schlechtes wiederfahren“ (u. o. 541. l.). Aventinus (ed. Riezler II. 670. l.) a hét magyarról szóló mondát e hadjárathoz fűzi, a merseburgi csatát azonban a kilenczéves fegyverszünetet megelőző időre, nem erre a hadjáratra teszi.

[105]) Theophanes folyt. 423. l., részben majdnem ugyanazokkal a szavakkal Simeon Magister és Georgios Monachosnál bonni kiadásuk 747, illetve 914. lapjain. E becsapással egynek kell vennünk azt a hadjáratot, melyet Maszûdi beszél el a Prairies d'Or II. 54. kk. ll., MHK. 279. kk. ll. a Hedsra 320-ik éve körül, tehát 932 táján. A nagyszerű csatában, melyről mesél, bizonyosan sok a túlzás, valamint egész elbeszélésében a pontatlanság, összezavarás, de azt, ha nem is mondaná, elhihetjük, hogy itt-ott volt ellentállás, melyet a magyarok és — Maszûdi szerint — szövetségeseik, a bessenyők, levertek, ha a szűkszavú görögök nem is szólnak róla. Maszûdi Walendarját — a fekvést is tekintetbe véve — Anchialosnak, Anchialnak gondolom.

[106]) Flodoard 935-höz MG. SS. III. 383. A Chron. Vezil. adatáról (Historiens des Gaules IX. 90. l.) kétes, nem 937-re tartozik-e?

[107]) Köpke-Dümmler, Otto der Grosse 6. kk. ll. 573. kk. ll. Ann. Quedlinburg. MG. SS. III. 56. l. Widukind II. 5. (u. o. 439. l.). Megfoghatatlan, hogy írhatja Köpke-Dümmler, vagyis inkább csak Köpke (i. h. 58. l.), hogy a magyarok Csehország és a daleminziek felől törtek be Németországba.

[108]) A 937-iki hadjáratról az adatok: Köpke-Dümmler E. i. h. 58., 59. ll. Historiens des Gaules IX. 23, 50, 90. ll.; Szabó Károlynál i. h. 206. kk. ll., részben helyes kritikával; annál inkább kell csodálkoznunk, hogy 205. l. az oberkircheni kolostort, mely Szászországban Steterburg mellett feküdt (Köpke-Dümmler, i. h. 78. l. n. 2.) *Frankoniában*, és mégis Strassburg mellett keresi; a fuldai és st.-galleni kolostorok elégését a

magyarok által történt felgyujtásnak veszi, holott a sanct-galleni tűzről Ekkehard (MG. SS. II. 111. l.) részletesen beszél; a fuldait is — nem mint ellenséges pusztítást, említi Widukind II. 38. (MG. SS. III. 448. l.). A franczia pusztítás chronologiájára fontosak a Chronicon Bezuens. (Historiens des Gaules IX. 20. l.) szavai: „Venerunt Hungri in Burgundiam mense julii". Téved Szabó Károly akkor is, mikor a Berryben fekvő deolsi monostort, melynek alapítólevele megvan a Historiens des Gaules IX. 713. l., a Franche-Comtéban fekvő Dôle várossal összezavarja.

[109]) Widukind II. 14. (MG. SS. III. 442. l.) A kisebb adatokat l. Köpke-Dümmlernél i. h. 77, 78. ll.

[110]) Az olaszhoni hadjáratot 940. ápril havára teszi Lupus Protospatarius MG. SS. V. 54. l. Liutprand Antopodosis V. 19. (MG. SS. III. 332. l.) Berengar ivreai markgróf menekülése *után* (941.) beszéli el Hugo adófizetését és a spanyol kalandot. Soractei Benedek elbeszélését a Róma körül vivott harczokról (MG. SS. III. 714. l.) helyesen teszi Marczali H. (i. h. 167. l.) Szabó Károly ellenében 937 helyett 941-re vagy 942-re. Giesebrecht (Geschichte der deutschen Kaiserzeit I³ 818. l.) hasonló felfogás mellett kiemeli, hogy a magyarok ellen szereplő József 941. november havában fordul elő okmányilag, s ugyancsak ő a magyarok spanyolországi kisérletét Garde-frainet elfoglalása utánra, 943-ra, teszi (i. h. 368. l). A Róma körül történtekre nézve v. ö. Gregorovius, G. der Stadt Rom III³ 288. l. n. 2. Köpke-Dümmler E. i. h. 112. l. n. 2. Cordováról Dozy, G. der Mauren II. 58. l., ugyancsak nála (i. h. II. 38. l.) olvasom, hogy a kordovai khalifának sok ezer rabszolga-testőre volt a világ minden részéből, a kiket mind szlávnak neveztek, de magyarokat köztük nem említ. Alig lesz tehát valami alapja annak, mit Szabó Károly (i. h. 220. l.) Szalay Lászlóra támaszkodva állít, hogy Abderrahman testőrei közt, arab írók tanusága szerint, több ezer magyar testőr foglaltatott. Turk népek kalandjait — köztük a baskir és nökerdeh, l. 46. jegyzetet — a spanyol határig Maszûdi is említi, Prairies d'or II. 64. l. MHK. 279. l.

[111]) Theophanes folytatója, Simeon Magister, Georgios Monachos 430, 748, 917. ll. A Stirites (Στειριώτης) Lukács életében említett magyar becsapás Attikába, melyre Thallóczy Lajos barátom figyelmeztetett, Jireček K. értesítésére (Migne Patrologia Graeca XI. 442. kk. ll., kiegészítve Analecta Bol-

landiana XIII. 81. kk. ll.), az adatok összevetése után körülbelül 936-ra tehető, tehát valami kisebbszerű kaland lehetett.

[112]) Bulcsu vir sanguinis, mondja Anonymus c. 53. (Fl. II. 46. l. MHK. 455. l.), csakhogy Bogát fiának nevezi. A hazai emlékek — úgy látszik — két embert zavarnak össze. A byzancziak Bulcsúja, ki a németek ellen elveszett, alig volt a honfoglalás egyik hőse, ha csak fel nem teszszük, hogy 955-ben vagy 80 esztendős volt. A mit azonban a honfoglaló egyéniségéről beszél Kézai, mondát, tudákosságot egybevetve, némileg illik a történelem Bulcsujára. „Pro eo enim Werbulchu est vocatus, quia plures germanos assari fecit super veru, et tanta crudelitate in eos dicitur exarsisse, quod quorundam quoque sanguinem bibit sicut vinum" (Fl. II. 73. l. MHK. 486. l.). Ugyancsak ő, valamint a KK. c. 18. (Fl. II. 127. l MHK. 504. l.) beszélik, hogy Werbulchu a Balaton tájára telepedett. Zalamegyének a Balaton közel eső részében mai napig több Kálla — Köves-Kálla, Mindszent-Kálla, Szentbé-Kálla — helység van, melyek a középkorban *Kálnak* irattak, mint ugyancsak Diós-Kál, Zalaapáti mellett, a mai napig (Csánky II. 66. l.). A Werbulchu-nemzetség még 1318-ban is bír a Balaton környékén, Zalai Oklevéltár I. 149. l.

[113]) Bölcs Leo i. h. c. XVIII. §. 75. MHK. 44. l. Bulcsúról Konstantinos Porphyrog. i. h. c. 40. (MHK. 128. l.), Kedrenos II. 328. l., Konstantinos Porph. Termatzusnak nevezi Tebele fiát, Tarkatzus unokáját, kiből aztán íróink Termács, Termácsot, Budapesten, utcza nevéül használva, a világ csodájára Tarnácsot csináltak. Szabály szerint Termást kellene olvasnunk, de az ellenkezik a magyar nyelv természetével, azért Tormásnak nevezem. A hat Tormás helység, csak a szükebb értelemben vett Magyarországon, Erdélyen kívül, s talán a két Tormafalu, Tormafölde is — bizonyára nem a tormától vette mind nevét, hanem a Torma, Tormás személynevektől. Gyulát illetőleg: nincs okunk kételkedni a KK. c. 15. (Fl. II. 126. MHK. 503. l.) fenntartott hagyomány valóságáról, melyet az erdélyi Fejérvár Gyula melléknevе is támogat. Erdély fokozatos megszállásáról l. 73. j. Hogy Scylitzés-Kedrenosnál a Gylas nem a méltóságnév, hanem a személy neve, mutatja az, hogy Bulcsút is nevén — Bolosudes — nem karkhas czimén nevezi. Megerősíti az *erdélyi* Gyula megtérését, hazai emlékeink adata, hogy leánya a *keresztény* Sarolt volt. Idéztem már a 46. jegyzetben Thal-

lóczy Lajos érdekes czikkét: Adalék az ó-hit történetéhez Magyarországon, Századok 1896. 199. kk. ll., s csak abban nem érthetek vele egyet, hogy e szavak: „minek előtte a görög püspökök jó formán országokba jöhettek és őket az írás szavaira, oktathatták volna“ azt jelentenék, „hogy be se jöttek az országba“ (i. h. 205. l.), mert az író — véleményem szerint — csak azt akarta mondani, hogy kellő gyökeret nem verhettek. A szláv irat görög eredetije a XI. század előtt nem készült, mert az oroszokat már keresztényeknek tudja, — de lehet, hogy kevéssel az egyházszakadás utáni korból, tehát Scylitzés-Kedrenos korából való. Bulcsút nem nevezi meg; a másik vezér István; azért tartom lehetőnek, mit Thallóczy L. is jelez (i. h. 204. l.), hogy István Gyula keresztneve lehetett. Gyula e megtérésével foglalkozott legújabban Karácsonyi János: „Mi köze a görög egyháznak a magyarok megtéréséhez?“ Kath. Szemle XIV. 306. kk. ll. a lényegre nézve helyes felfogással, de a részletekben sok hibával, mire nézve l. a Századok 1900. folyamában, 363. l. megjelent kis czikkemet.

[114]) Konstantin Porphyrog. császár i. h. c. 40. határozottan mondja, mint Anonymus (5.) és KK. c. (Fl. VI. 48. 122. l., MHK. 459., 500. ll.), hogy Taksony — nála Taks (Ταξίς), de a helynevek és hazai emlékeink a Taksony forma mellett szólnak — Zoltán — Zolt vagy Zsolt — fia volt. A császár az idézett fejezetben (MHK. 128. l.) Árpád többi fiairól, unokáiról is szól, mely adatairól sokfélét írtak, s legújabban Pecz G. foglalkozott velük (Adalék Árpád' családjának genealogiájához, Philologiai Közlöny XXI. 6. kk. ll.) érdekesen, de nem egészen úgy, a mint én fogom fel a császár tudósítását. Szerintem a császár Árpád unokáit nem taxative, hanem exemplicative, itt is, ott is említvén egyet, sorolja fel. Azért némely unokák után, kiket megnevezett, különösen kiemeli, hogy Tevel unokája meghalt, mit nem kellene mondania, ha korábbi mondatában: „'Ιστέον ὅτι πάντες οἱ υἱοὶ τοῦ Αρπαδᾶ ἐτελεύτησαν, οἱ δὲ ἔγγονοι αὐτοῦ ὅτε Φαλῆς καὶ Τασῆς καὶ ὁ ἐξάδελφος αὐτῶν ὁ Τάξις ζῶσιν“ azt akarta volna kifejezni, hogy unokái — ἔγγονοι — közül *csak* Phales (Φαλῆς) — gondolom Phalis, Fáisz, *és Tases* (Τασῆς) — kit én Tácznak — ily helynév van Fejérben — olvasok, nem Tasnak, lévén a császár „s“ hangja „tz“ — meg Taks (Taksony) élnek; mihez még az is járul, hogy a Tases = Táczot eleinte az unokák közt *fel sem említi.* Taksony olaszhoni had-

járatáról a források közül Köpke-Dümmler i. h. 170. l. n. 2. „Taxis Hungariorum rex“ et Liutprand említi i. h. V. 33 (MG. SS. III. 336. l.). Arnolf bajor herczegnek, későbbi krónika szerint, második felesége magyar herczegasszony lett volna (Riezler, G. v. Bayern I. 336. l.). Berthold győzelméről Köpke-Dümmler i. h. 130. l. A források az évet különbözőkép adják, többnyire 943–944 közt ingadoznak. Az újabb német irodalom Köpke-Dümmler i. h., Riezler i. h., I. 339. l., nálunk Marczali H. (Szilágyi Sándor i. h. I. 168. l.) Waitzzal 943-ra teszik az egykorú Annales S. Gallensesre (MG. SS. III. 447. n. 51) támaszkodván, ámbár ez évkönyvek évszámai nem mindig pontosak. A napra nézve Quellen und Erörterungen VII. 455, illetve 480. l. a pótlásban.

[115]) Henrik herczegről Köpke-Dümmler i. h. 12. kk. ll., 160, 268. l.

[116]) Az Annales S. Emmerammi adatából: „948. Occisio paganorum ad Norrum“, Meiller (Denkschriften der k. k. Akad. der Wiss. Hist. Phil. Cl. XVIII. 78. l. n. 1.) a vasmegyei Grossnöhringre, Nárdára, gondolt, mit Köpke-Dümmler is valószinűnek tart (i. h. 140. l.). Bővebb czáfolattól azonban fölment a körülmény, hogy az Annales kéziratában nem is Norrum, hanem Vlozzun áll (Huber A. G. v. Östreich. I. 36. l. n. 2.), s így meg kell elégednünk a csata felemlítésével, a nélkül, hogy helyét meghatározhatnók. Tekintve azonban a körülményeket, alkalmasint a mai Felső-Ausztriában kell azt keresnünk. A welsi csatáról, melynek helyét némely forrás Lovanak írja (Köpke-Dümmler i. h. 182. l. n. 1.), a Necrologium S. Emmerammi igy emlékezik: V. id. Aug. Occisio Bavariorum apud Wels et Lou. et Lech. E helyről többféle vélemény van. Meiller i. h. 79. l. n. 1. Lovora — azaz a sopronmegyei Lövő (Schützen) mezővárosra — érti és Köpke-Dümmler i. h. 182. l. azt lehetőnek tartja, holott Wels neve némi tájékozásul szolgálhatna, melynek környékén Gunskirchen községben — Wels után az első vasúti állomás Salzburg felé — ma is van Lehen és Lucken falu; azokat tehát a Lou. és Lech. legalább is oly valószinűséggel lehet egynek venni, mint Lovot vagy — Riezler szerint i. h. I. 339. l. — 'aufent, „Salzburg“ a Salzach mellett, épen a mai bajor-osz-'k határon. Mihály regensburgi püspök kalandját, melyet 'ietmar II. 17. (MG. SS. III. 752. l.) említ, én, ellenkezőleg

Dümmlerrel, Arnoldus de miraculis S. Emmerammi nyomán (MG. SS. IV. 554. l.), az augsburgi csatára vélem teendőnek.

[117]) Henrik herczeg hadjáratáról Köpke-Dümmler i. h. 182. l. Widukind szavait, hogy Henrik „Ticinum transnatavit", most már a németek sem magyarázzák arra, hogy a Tiszáig hatott (Huber A. i. h. I. 136. l.). „Et praeda magna regionem hostium capta exercitum incolumem patriam reduxit", írja jellemzőleg Widukind, II. 36. l. (MG. SS. III. 447. l.), mintha csak mondaná: az oroszlán barlangjából szerencsésen visszatért. B. Hauser K., „Die Ungarn-Einfälle im X. Jahrhundert (Carinthia, 85, 97—101. l.) — közbenvetőleg legyen mondva — teljesen értéktelen czikkében azt állítja (100. l.), hogy Henrik herczeg Karinthián át támadott a magyarokra, de ezt a valószinűtlen állítást mivel sem tudja támogatni. Flodoard feljegyzése a 950, 951-ik évekhez MG. SS. III. 400, 401. ll. Translatio S. Genoulfi (Historiens des Gaules IX. 144. l.) Berryben történt pusztításról szól.

[118]) P. o. 935-ben a Lombardiába küldött byzanczi szolgálatban levő katonák közt volt 84 turk. Konstantin, De cerimoniis II. 381. l.

[119]) Már Reginoban olvassuk (MHK. 322. l.): „Liberos aut servos suos equitare ac sagittare magna industria docent", bizonyára nem azért, hogy rájuk lőjjenek, s Kézai Simon, ki későn írt ugyan, de visszafelé következtetve bizonyosan a hagyományra is támaszkodhatott, „De Udvornicis" czímű függelékében (Fl. II. 97. l.) beszéli: „Hungari possessa Pannonia aliquos ex captivis virtuosos ad praelium deducentes secum, aliquam ipsis portionem de spoliis erogarent".

[120]) Kemejről Pesty Fr. Régi, eltünt vármegyék 119. kk. ll. A bessenyőkről Anonymus c. 57. (Fl. II. 50, 51. l. MHK. 461, 462. ll.) W. I. 24. kk. ll. A zazty (százdi) apátság oklevelében. A mosonyi bessenyőkről KK. c. 59. (Fl. II. 187. l.) A fehérmegyei bessenyőkről, kiknek a XIII., XIV. században még számos okleveles nyoma van, Csánky III. 299, 300. ll. Feltünő, hogy az avarok, kiknek pedig még a IX. század utolsó negyedében volt nyomuk Pannoniában, a magyar időben már sohasem említtetnek. Megfejtené e körülményt, ha a bessenyőkbe olvadtak volna; vagy talán sokan, kiket okleveleink bessenyőnek mondanak, nem is voltak bessenyők, hanem avarok? Lehetséges, de nem valószinű, mert, a mint láttuk az avar az ogur-, a bessenyő-t az oguz-törökökhöz tartozott, s a magyarok a különbséget az „r"-ező és „z"-ző törökség közt ismerhették.

[121]) Anonymus c. 57. (Fl. II. 57. l. MHK. 462. l.) Pesten még 1218-ban is saracenok vannak (CD. III[8]. 263. l.). A Bular nyugoti formája a nagy Bulgáriának, legalább Plan Carpin lakóit a XIII. század derekán „byleros"-nak nevezi (CD. IV[1]. 427. 433. ll.). Semmi ok sincs hinnünk Hunfalvy Pállal (Ethnographia 337. l.), hogy ezek az izmaeliták dunai bolgárok voltak, mert Pest *szláv* neve ép oly keveset bizonyit e mellett, mint nem bizonyitja Csongrád vagy Esztergom szláv neve magyar lakóinak szlávságát.

[122]) A német viszonyokról Köpke-Dümmler i. h. 149, 208. ll. Vörös Konrádról u. o. 131. l. A 954-iki hadjáratról u. o. 231—235. ll. Kérdés, a magyarok csak a német pártosok hivására jöttek-e? vagy jöttek s azok csak felhasználták — úgy, a hogy őket? A meghivásnak 953 végén kellett volna történni, de akkor Liudolféknak kedvezett a szerencse, azoknak tehát nem is volt okuk még, oly veszedelmes segitségért folyamodni. Legvalóbbszinű tehát a szöveg felfogása, melyet Köpke-Dümmler is (i. h. 231. l.) vall, s ezt bizonyitja a magyarok viselkedése is, a kik úgy szólván, csak mellesleg mozdíták elő Ottó ellenségeinek érdekeit, de azokat is sanyargatták, mit Widukind szavai (III. 31. MG. SS. III. 456. l.): „Baioarii civili exercitu externoque fatigati, nam ungaris egressis, exercitu regali premuntur" szintén bizonyitanak. A gorzei monostor esetében, melyről a Miracula S. Gergonii (MG. SS. IV. 245. l. Szabó Károly, Vezérek kora 258. l.) beszélnek, minthogy a kolostor nagyon félreesett a magyar sereg útjától, csak valamely elmaradt marodeur-csapat szerepelhetett. Eléggé mutatja ezt az is, hogy ezek a magyarok majdnem *egy hétig* ólálkodtak a kolostor körül és még sem merték megtámadni, „bár falán oly rések voltak, hogy az ellenség a monostor kapujáig nyargalhatott volna". E hadjáratról Anonymus is emlékezik c. 56. (Fl. II. 48. l. MHK. 459. l.), csakhogy épen nem szabatosan. Azt állítja, hogy Ottó király ellenségei hitták a magyarokat. Vezérük nem is Bulcsú, azt már 55. c. szerint a németek Léllel előbb kivégezték, hanem Botond, Előd fia, Szabolcs, és Eusee (Ősi) fia Ircund vagy Urcun (Örkény); Kézai, a KK. c. 33. (Fl. II. 75, 136. ll.) rövidebben, de még zavarosabban említik ezt a hadjáratot, s az augsburgi csatával hozzák kapcsolatba.

[123]) „Hungari cum immensis copiis et ingenti multitudine Bajoariam ingrediuntur, volentes venire in Franciam". A *teljesen*

megbízható Flodoard ez adata (MG. SS. III. 403. l.), melynek Köpke-Dümmler (i. h. 254. l. n. 4.) nem tulajdonít kellő fontosságot, bár Lotharingiában is tartottak e becsapástól (Ruotger c. 36., Bruno kölni érsek életében u. o. idézve), s a melyet Marczali Henrik, ki e hadjárattal újabban a Századokban (1894. 867. kk. ll.) és az Athenaeum Szilágyi S. féle millenniumi történetében (I. 176. és kk. ll.) tüzetesen foglalkozott, teljesen mellőz: tekintetbe véve még a magyarok tervszerűségét hadjárataikban, melyről feljebb a szövegben szólottam, *érthetővé* teszi a magyaroknak ezt a különben érthetetlen hadjáratát. A magyarok számát az Annales Sangallenses Maj. 100,000 emberre teszik; mások csak általában véve ingens, tanta multitudo-ról beszélnek, mint Gerhard Vita Oudalricije c. 12: „tanta multitudo Ungarorum erupit, quantam tunc temporis viventium hominum nemo se antea vidisse in ulla regione profitebatur“ (mind Köpke-Dümmler i. h. 252 l. n. 2.), a mi — mellesleg mondva — nem sokat mond. De ha tekintetbe veszszük, hogy a magyarok más hadjárataikban rendesen nem nagyszámmal jelentek meg, és mégis — mint a 898—899-iki olasz hadjáratokban is — iszonyú tömegek gyanánt szerepelnek; hogy már 20,000 lovas mily nagy sokaságot mutat, kivált a hozzá nem szokott szemnek; végre, hogy a nem nagyszámú magyarság hatvan éve tartó harczai után 100,000 embert ki sem bírt volna állítani; hogy a vereség után is maradt még magyar: a szövegben említett mennyiségnél az Augsburgnál harczolt és jobbára elveszett sereget nagyobbra nem tehetjük.

[124]) A szent lándsáról Waitz: i h. 36, 67. l

[125]) Giesebrecht (i. h. I[3] 421, 825. l.). Widukind elbeszéléséből kiindulva, hogy nyolcz *legio* volt a német sereg, melyekből az egyiket a csehek ezer embere alkotta, következteti, hogy a német sereg vagy 8000 emberből állott. Erre jól jegyzi meg Dümmler i. h. 256. kk. ll., hogy ebből talán ellenkezőleg az következik, hogy ez volt a legkisebb, legalább — hozzátehette volna — az ötödik csapatról, melyet Ottó vezetett, Widukind azt mondja (III. c. 44. MG. SS. III. 457. l.): „quae erat maxima“. Valami rendkívül nagynak sem azt, sem a többit nem képzelhetjük, mert különben az egyes lovas csapatok alig lettek volna kormányozhatók, pedig a felosztásnak ép az lehetett a czélja; s így, ha Otto csapatját 2000 emberre teszszük: a többit, a csehek nyolczadik csapatját kivéve, átlag 1500 em-

berre számíthatjuk, s így kijön 12,000 ember, tehát a magyar seregnek fele. Ez arány mellett, mint katona-írók mondják, lehetséges oly győzelem, mint az augsburgi csatáé volt; míg ha p. o. a német Kaiserchronik szerint 26,000 német és 128,000 magyar harczost veszünk fel, Köstler bajor őrnagy szavaival élve: „Nicht anzunehmen ist, dass im freien Felde ein so grosser Unterschied in der Anzahl der Streiter ein derartiges Resultat, wie diese Schlacht in der That ergab, geliefert haben würde". (Köstler: Die Ungarnschlacht auf dem Lechfelde 27, 28. ll.) A csatáról számos író emlékezik, kiket Köpke-Dümmler (i. h. 252—259. ll.), jobbára szó szerint idéz. Összefüggő elbeszélést azonban csak Widukind ád, III. c. 44, 46—48. (MG. SS. III. 457. és kk. ll.), s ehhez némi becses adattal Gerhardus járul (Vita Oudalrici c. 12. MG. SS. IV. 401. l.). Nem csoda tehát, hogy nemcsak részleteiről, de még helyéről is vitatkoznak az írók és p. o. Wyneken Ernő (Forschungen zur deutschen Geschichte XXI. 239. kk. ll.) még azt is tagadja, hogy a csata a Lech mezején történt, hanem Augsburgtól északra teszi — merész combinatioval, épen nem meggyőző okokkal. A két előlnevezett íróból azonban bizonyos tényeket meg lehet állapitani, melyekből ismét szükségképen más tények következnek, s azokból a csata képe már teljesebben megalkotható. Ebben jó hasznát vettem Köstler már fennebb idézett kis — 39 lapra terjedő — füzetének, mert ő ugyan gyenge historikus — azt hiszi, hogy a magyarok nagy fontosságot tulajdonitottak Augsburg bevételének, holott azt — tekintve e magyar hadjáratok természetét — nem valami strategiai okból, hanem csupán azért ostromolták, mint p. o. Cambrayt, hogy kirabolják — de katonaszemmel nézi a dolgokat s lát olyat, a mi, katonailag véve a dolgot, kézzelfogható, de a mit czivil ember szeme mégsem vesz észre. A Vita Oudalriciből kitünik mindenekelőtt, hogy a mikor Ottó Augsburghoz ért, az augsburgiak érintkezésbe léphettek vele, mert Ulrik püspök testvére „Dietpaldus comes . . . cum ceteris, qui in civate erant, nocte exiens in occursum venit", — mert, hogy az valami lopva történhetett volna a magyar seregen keresztül, mint Wyneken feltételezi, nem is képzelhető, s ezt abból, hogy éjjel történt a csatlakozás, szintén nem lehet következtetni, annak egyszerű oka az lévén, hogy Ottó serege csak estére érkezett Augsburg alá. A magyar vezér, ugyancsak a Vita Oudalrici szerint, „a pugna civitatis cessabat" és Ottó

elé menni — „in occursum . . . regis ire“ — készült. Köstler (i. h. 28. l.) döntő taktikai okokból, melyeknek mellőzését a magyarokról nem lehet föltenni, vagy, hogy szó szerint idézzek: „den kriegerischen Ungarn, welche ganz Mitteleuropa durchstreift hatten, und deren Leben ein zusammenhängender Kampf war, dürfen wir unmöglich eine Ausserachtlassung der einfachsten taktischen Grundregeln zuschreiben“, kétségtelennek tartja, hogy a magyar tábor, a honnan az egyes csapatok rajként kiindultak, a Lech jobb partján feküdt, tehát a magyarok nem ütöttek tábort ellenséges földön úgy, hogy visszavonulásokat hátuk mögött a folyó elzárja. Ez ellen nemcsak hogy nem szól semmi, hanem csakis ez által válnak érthetővé Widukind szavai: Ungarii . . . Lech fluvium transierunt (III. c. 44. MG. SS. III. 457. l.), — a csata *előtt*, nem alatt, a melyeket azok az írók, a kik fölteszik, hogy a magyar sereg már úgyis a Lech jobb partján táborozott, semmikép sem tudnak kellőképen megmagyarázni, s Widukind világos szavaival ellentétben, csak egy külön csapatra értik, s azt is vissza hagyják menni először a Lech jobb partjára, hogy azután ismét a bal partra kerüljön; tehát, jól jegyzi meg Köstler Dümmler ellenében: „Abgesehen, dass man nicht so ohne weiteres einen Fluss, wie den Lech, überschreitet, um in den nächsten Augenblick wieder über denselben zu setzen, so ist auch in den Ueberlieferungen nichts zu finden, was eine *zweimalige* Durchfurtung desselben auch nur von einem Theile des ungarischen Heeres annehmen lässt.“ A mi a csata további menetét, az ellenséges hadsereg körülrajzását illeti, az teljesen érthető, ha a magyar hadviselést szem előtt tartjuk; csakhogy nem szabad a német sereget úgy képzelni, hogy marsch-colonneban, a nyolcz csapat egymás után, ment, — mert hiszen, mint Ottó tudta, szemben volt az ellenség — hanem kifejlett csatarendben, a mi nem zárja ki, hogy több *Treffen* volt egymás után, de nyolcz semmi esetre sem lehetett, hanem lehetett három, vagy — a cseheket beleértve — négy; s így történt, hogy mikor a cseheket és svábokat a magyarok keresztültörték, Ottó — a ki, ha egymás után áll mindegyik csapat, legközelebb esett volna a magyarokhoz — nem maga fordult vissza, hanem a negyedik csapatot, a frankokat küldte ellenük, kiknek, ha *előtte* lettek volna — még hátra kellett volna kerülni, mire sem idő, sem mód nem volt, de minden nehézség nélkül actioba léphettek,

ha Ottó csapatjával egy vonalban állottak. Ennélfogva el kellett fogadnunk a csatarendet, — csak a százszok képzelt külön csapatait hagyva el, mint azt Köstler (i. h. 30. kk. ll.) construálja, csakhogy nem tartjuk szükségesnek felvenni, hogy a németek homlokzata épen délkeletnek és nem keletnek volt fordulva. Widukindból se következtethetjük szükségképen, hogy, mikor Ottó a magyar fősereget megtámadta, a frontban változás történt, s épen ő és csapatja voltak a legelsők és nem a bajorok; vagy ha voltak, történhetett az úgy is, hogy az ő csapatja vagy az egyes bajor csapatok közt, vagy egyik szárnyukon, az első csatarendbe nyomult. Widukind szavaiból egyébiránt: „Rex . . . cum intellexisset bellum ex adverso (szemben) esse et post tergum novissima agmina periclitari“ (III. c. 44.) és később, mikor a magyarok hátulsó támadása meghiusult: „totum pondus proelii ex adverso iam adesse conspiciens rex“ (u. o. c. 46.), kitetszik, hogy a magyar fősereg szemben állott, nem volt tétlen, a mit különben gondolni se lehet, hanem alkalmasint nyilazott, talán épen úgy, mint Maszûdi szerint a valandari csatában (Prairies d'or II. 61. kk. ll. MHK. 280. kk. ll.), s egészen azt a benyomást teszi — Marczali H. is effélére (Századok i. h. 872. l.) gondol, valamint azt is megengedi, hogy a magyar sereg egy része valószinűleg a Lech jobb partján maradt (i. h. 871. l.), — mintha az, a szokott módon hátulról is nyilazó csapat vezére kedvező alkalmat látván, túlment volna feladatán s attaquirozott, a nélkül, hogy a fősereg a dolgot kellőleg tudta volna. Vörös Konrád halálát a főcsata előtt való időre kell tenni, mikor a magyarok még nyilaztak, mert a mikor futottak, alig lehettek oly közel Konrádhoz, ki e perczben már nem üldözte őket, mert hisz már levetette fegyverzetét, hogy nyillal megölhették volna. Az üldözésre s a következményre vonatkozó adatokat l. ugyancsak Köpke-Dümmlernél, i. h. 260—263. ll. Nincs okunk kételkedni, mint Dümmler is helyesen megjegyzi (i. h. 261. l. n. 6.), hogy Lélt, mint az Ann. Sangall. Majores beszélik, a csehek fogták el; érdekes, hogy Kézai s a krónikák szerint Lél különösen a csehekkel és morvákkal harczolt, s azokat a Vág mellékéről elűzvén, Galgócz táján lakott (Fl. II. 73, 127. ll. MHK. 486, 504. ll.). Freisingi Ottó krónikája a XII. század derekán (MG. SS. XX. 238. l.) és más, mai értelemben vett, osztrák krónikák beszélik, hogy az augsburgi csatából csak hét magyar menekült meg.

E hét magyarról nálunk is, másutt is némi homályos mondák keringtek, s ezeket — merész következtetést vonva belőlük — összeállította Dümmler E. *Ueber die Sage von den sieben Magyaren* czím alatt, a mit először a *Nachrichten von der königl. Gesellschaft der Wissenschaften in Göttingen* 1868-ban adott ki, majd Otto der Grosse czímű, sokszor idéztük művéhez függelékkép is kinyomatott (i. h. 588—592. ll.). Krónikáink ezt mellesleg hozzák fel, legbővebben a Chronicon Posoniense (Fl. II. 25. kk. ll. Mátyás Flórián helyes megjegyzésével, hogy a *hét mogoriek* csak annyi, mint *hét magyarok* és nem két külön szó, mint p. o. a budai és dubniczi krónikákban *hét magyar et gyak*, nem is, mint némelyek magyarázták: *magyarkák,)* még pedig legújabb, már XIV. századbeli redactiójukban, a mit bizonyít, a mellett, hogy Kézaiban még elő nem fordul, az a körülmény, hogy a hét magyar esetét *Taksony* idejére teszik. holott a régibb krónikák szerint (Anonymus c. 56, a KK. Fl. II. 138. l., a dubniczi krónika u. o. III. 42. l., a budai krónika, ed. Podhraczky 60. l.) a magyarok kalandozásai csak Taksony idejéig tartottak, — hozzáfűzvén azt egy, Galliából Szászország felé visszatérő magyar csapat vereségéhez, melynek nyoma Anonymusnál is megvan (c. 55. Fl. II. 48 l. MHK. 458. l.), de e *monda nélkül.* Említik pedig czáfolatául annak, hogy a hét magyar — a Névtelen jegyző *hetu moger*-je — foglalta el az országot, mert — mondják — e hét magyar alatt a nép bizonyos, *Szászországban* történt vereségből megmenekült, s ezért itthon mindenétől megfosztott, a társadalomból kizárt hét embert értett. Ha tehát ilyen volt is — Anonymus, mint érintém, még nem ismeri, vagy megvetette — s voltak is Magyarországon, kiket Szent Lázár szegényinek neveztek, a minek egyébiránt okleveleinkben, eddig legalább, semmi nyoma: semmi esetre sem áll az, mit a Pozsonyi Krónika említ, hogy e hét ember ivadékait Szent István az esztergomi Szent Lázár-keresztesek-nek adta, mert tudvalevőleg a bélpoklosokat ápoló keresztes-rend csak a XII. század közepén keletkezett, s nálunk a rend esztergomi házáról — bár korábban kellett keletkeznie — először 1233-ban olvasunk. Furcsa Marczali H.-nak felfogása (Millenniumi Tört. i. h. I. 186. l.): „Úgy látszik, hogy a későbbi jó keresztény felfogás a sátorról-sátorra járó énekesekkel éreztette megvetését, midőn a gyávák utódainak állította őket.“ Annak a fable convenuenek visszhangja ez, mely a keresz-

ténységben a régi nemzeti hagyományok ellenségét látja még akkor is, ha azok nem vonatkoztak egyenesen a pogány cultusra. Nagy Károly — kit az egyház szentnek tisztel — kézzelfogható czáfolata e felfogásnak; nálunk pedig p. o. Emese álmát — melyet Anonymus és a krónikák, a nélkül, hogy egymást ismernék, ugyanazokkal a szavakkal mondanak el (l. I. függeléket), a mi közös *latin* forrásra mutat — vajjon kik fordították latinra, ha nem keresztények, még pedig kétségkívül papok?, a kik ennélfogva másképen és talán jobban tudták, mi volt a maguk korának jó keresztény felfogása, mint a mai kornak írói. Aventinus véleményét a hét magyarral a 104 jegyzetben említém. Sebestyén Gyula czikke a Gyászmagyarok, az Ethnographia XI. 1—3. füzetében, a kérdésre nézve értéktelen. Bulcsú haláláról, Scylitzes-Kedrenos tudósítását magyarázva, Mátyás Flórián, Történeti egyezések és tévedések. Ért. TT. XVI/10, 15. l. KK. c. 33. (Fl. II. 135. l.); a dubniczi és budai krónikák (u. o. III. 39. l.). Kézai (u. o. II. 75. l.) skeptikusabb: „Quidam . . . ipsos aliter dampnatos fabulose asseverant quod Caesari, presentati unus eorum cum tuba in caput ipsum Caesarem occidisset feriendo. Que sane fabula verosimili adversatur et credens huiusmodi levitate mentis denotatur. Nam persone criminose ligatis manibus conspectui principum presentantur". A foglyok lemészárlásának van valami valószinűsége; ilyesmi történt, mint láttuk, 933-ban Szászországban, 954-ben Cambray körül, csakhogy akkor a nőket, gyermekeket megkimélték. Lél már Anonymusnál is a kürtös. Mikor Szalannál megütköztek: „Lelu filius Tosu tuba cecinit" c. 39. (Fl. II. 33. l. MHK. 436. l.), ámbár a bécsi Képes Krónika rajzaiban még nélkülözi ez emblemát. Valami összeköttetésének az úgy nevezett jászkürttel nincs semmi nyoma. E kürtről, mely Hampel J. szerint (A régibb középkor emlékei, II. 60. l.) „külföldi, valószinűleg byzanczi munka, s vagy mint kereskedelmi czikk, vagy mint hadi zsákmány került ide tájainkra . . . A rajta levő ábrázolások után ítélve a X. vagy XI. században készülhetett", l. Szendrey Jánost, A magyar hadtörténelmi Emlékek az ezredéves országos kiállításon 63—65. l. Thaly Kálmán szerint — valószinűleg ez volt! — 1688-ban a Rákóczy-család kincsei közt fordul elő (Hagyományos ősmagyar emlékek régi nagy családaink kincstáraiban. Századok 1886); Jászberényben, a jászok birtokában, először 1702-ben találjuk (Illéssy János, Még

valami a Lehel kürtjéről; Századok 1896. 942. l.). II. Henrik császár, Henrik herczeg unokájának, életírója, Adalbertus —. Vita Heinrici II. Imperatoris c. 3. MG. SS. IV. 792. l. — írja, hogy a magyar vezéreket Ottó: „Ratisponae principibus hoc fieri adjudicantibus in patibulo suspensi“, vagyis mintegy haditörvényszékileg ítélték volna el őket, s ez látszanék a legtermészetesebbnek, ha e kései, mintegy 200 év multán keletkezett tudosítással szemben az egykorú értesítés mintegy lynchszerű bosszút nem konstatálna.

[126]) Köpke-Dümmler i. h. 263, 264. ll. Liutprand Antapodosis művét 962-ben végezte be. Wattenbach, Deutschlands Geschichts. I[4] 341. l. Hasenöhrl, Deutschlands südöstliche Marken AfÖG. LXXXII. 426, 456, 483, 484. ll. Huber A. i. h. I. 138. l.)

[127]) A horvát szerbek közé történt betöréseknek némi, homályos emlékét *talán* Anonymus C. 42. (Fl. II. 35, MHK. 439. l. s az úgynevezett Diocleas vagyis duklai pap és más későbbi délszláv történetírók följegyzéseiben találjuk, melyeket összegyűjtött és érdekesen commentál Thallóczy Lajos: Presbyter Diocleas krónikájának magyar vonatkozásai, Századok 1896 5. kk. ll. Az idézőjel közt levő szavakat is onnan (i. h. 503. l.) vettük.

[128]) Botond mondáját érinti Anonymus most idézett c. 42-ben: KK. c. 34. Fl. II. 137. l. s Kézai, (u. o. 77. l.) több érdekes varianssal, melyek mutatják, mennyire kiforgatta Kézai a naiv mondát formájából, s igyekezett rationabilisebbé tenni. A szöveget, mint feljebb Lél halálát, Szabó Károly jeles fordítása szerint adom, melyet Toldy Ferencz Marci Chroniconja kiadásához írt, csak az „in terram detrusus“, fordítom „földhöz vágta“ helyett „földre dobta“, mert a viadal — úgy hiszem — kétségtelenül lóháton folyt. A bárdot Bölcs Leo nem említi meg a magyar fegyverek közt, de a sírokban találtak baltát, vagyis inkább csákányt. Hampel József, A honfoglalás-kor hazai emlékei, MHK. 757, 758. l.

[129]) Theophanes folytatója 462. l. Simeon magister 756. l. Konstantin Porphyrog. császár halála előtt, mely 959. nov. 15-ikén következett be.

[130]) Leo Diaconus II. 2. 18. l. Theophanes folyt. 480. l. a görög vezér személyére eltérnek s az egyik Phokas Leonak, a másik Marianosnak nevezi, alkalmasint helyesen. Szabó Károly 961-re teszi e kalandot (i. h. 318. l.), de mert Theophanes

folyt. Romanos császár harmadik évére — 962-re — eső márczius után beszéli el, 962-re vélem teendőnek. Ámbár Leo szerint a magyarok seregüket „ὑπεράριθμος"-nak mondták, mégis azt a sereget, melyet oly csekély haderő, minő ugyancsak Leo diaconus szerint a byzanczi volt, egy éjjeli támadással megtör, valami nagynak nem képzelhetjük.

[131]) Liutprand Legatio MG. SS. III. 357. l. Bari ostromának s így a magyar kalandozások idejéről, melyet Szabó Károly i. h. 321. n. 1. tévesen 966-ra tesz, Köpke-Dümmler i. h. 436. l. Leo Diaconus 109. kk. ll. Kedrenos II. 388. l. A kozár dolgokról, Maszûdi MHK. 255, 258, 259. ll. Az oroszok pusztítását, Itil romlását Ibn Haukal említi, ki 977—78-ban írt (MHK. 233. l.); Isztakhrî, ki 951-ben halt meg és szintén ír a kozárokról (MHK. 221, 222. l.), ezt még nem tudja. Szvjatoszlavról s a kozárokról a Nestor-féle Krónika c. 12, 32, i. h. 13, 81. ll.

[132]) Liutprand De rebus gestis Ottonis Magni. c. 6. MG. SS. III. 431. l.

[133]) A dolog természetén kivül következtethetjük abból, hogy a honfoglalásig visszamenő birtokokat találunk az országban, mint a Csák, Szemere, Miskócz nemzetségek s maguknak az Árpádoknak birtokait.

[134]) A kirgizekről Koszlov már idézett dolgozata: Das Gewohnheitsrecht der Kirgizen, Russische Revue 1882. 474. l.

[135]) A marhaállomány növekedésének befolyását a magántulajdon alakulására a burjátoknál tapasztalhatjuk, Krol. i. h. 126, 127. l. habár az ottani, mai állapotokat nem lehet mindenben, a mi állapotainkkal a vezérek korában egynek venni.

[136]) A gazdasági szláv szavakról Hunfalvy P. Ethnographia 273. l. Szántó helynév előfordúl már Szent István adománylevelében a veszprémvölgyi apáczák részére (Karácsonyi J. Szent István oklevelei 25. kk. ll.) Ma, Szentgyörgy néven puszta Szalkszentmárton mellett, Pestmegyében. Csánky III. 347, 351. ll. A 904-iki raffelstetteni vámszabályzat már zsidó rabszolgakereskedőket emlit mai hazánk közelében (MG. LL. III. 480. l.) Ábrahám, Jakabfia jelentése a szlávokról 973. Widukind német fordítása után Wattenbachtól (Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit, Lief. 18.) 140. l.

[137]) A magyar lakóhelyekre következtethetünk Frisingi Ottó Gesta Friderici Imperatoris I. leirásából (MG. SS. XX. 368. l.) Szent László idejében tiltják, hogy a falusiak ne hagyják el

templomukat I. 19, és a Synodus 18. (Endlicher i. h. 329, 374. ll.) Házak elszállításáról még a XIII. század végén is beszélnek, CD V/3, 142, 146. ll.; VII/4. 183. l. A házrészek szláv nevéről Hunfalvy P. i. h. 274. l. Újabb időben éles eszű, nyilt szemű tudósok (Herman Ottó, A magyarság háza, Természettudományi Közlöny 357. füzet, 234. kk. ll. Huszka József: „A magyarság háza, észrevételek Herman Ottó fennidézett czikkére", Ethnographia X. 217. kk. ll.), foglalkoztak az ősi magyar ház kérdésével, de az eredmény részben még nem oly biztos, hogy már történeti valóságnak elfogadhatnók, részben oly részletes, hogy fejtegetésébe, reproductiójába, itt, általános körben mozgó feladatunknál fogva, nem bocsátkozhatunk; a főeredmény azonban az, hogy a magyar házon még ma is meglátszik a nyoma, hogy eredetileg a nomád életből fejlődött.

[138]) A baskirok a falukat mindig akkori öregükről, nagyjukról nevezik, írja a múlt század végén Georgi i. h. I. 171. l.

[139]) A székely primor p. o. még a XVIII. század végén is ott, a hol a földközösség következtében időnként ideiglenes osztály volt, több nyilat kapott, mint a szabad székely, ez pedig többet, mint a darabont vagy jobbágy. Tagányi K., A földközösség története Magyarországon 20. l.

[140]) A X. századbeli társadalmi változást, pár szó módosításával a „Magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt" czímű munkámból írtam ki I² 11—13. ll. A források tehát, melyekre ott hivatkoztam, az itt mondottakra is szólnak. A nemek biráskodásának nyoma még Szent László idejében is megvan, Hajnik J. A magyar birósági szervezet 4. l., s hozzátehetjük még tovább is.

[141]) Taksony halála évét, miután Hanthaler Chrisostomus koholt íróját, Aloldust, kire még Szabó Károly (i. h. 332. l.) hivatkozik, már nálunk se tartja senkisem forrásnak, nem tudjuk. Minthogy azonban a kereszténység szabad terjesztését inkább fia idejére kell tennünk, Szent Wolfgang térítése pedig már 972 derekán megszűnt, valóbbszinűnek tartom, hogy Taksony talán 971-ben — és nem 972-ben, mint Aloldus nyomán hitték — halt meg; de, természetesen, csak valószinűségről lehet szó, mint a többi fővajdára, és uralkodási idejökre nézve is, Árpádtól kezdve, úgy, hogy tulajdonképen semmi sem bizonytalanabb, mint ez első fejedelmeink uralkodási ideje és haláluk éve, mik pedig, mint már Zoltánnál — Zsoltnál — érintém,

80. j., közkézen forgó történeti műveinkben mint változathatatlanúl megállapitott, szilárd alapon nyugvó adatok szerepelnek.

[143]) A Geysa nevet Szabó Károly (i. h. 339. l. n. 1. szerint), helyesen Gyeicsának, Karácsonyi János Gecsének (Turul VII. 30. kk. ll.) majd (u. o. XII. 23. l.) Gyécsének, Mátyás Florián Gyéczának olvassa (Ért. TT. XVI/10. 22. l.). Jellemét, tetteit, megtérése természetét, az események elfogulatlan vizsgálata mutatja s a mit íróinkban „alkotmánysértéséről“, megtérésének mindenféle világi motivumairól olvasunk, csak azt mutatja, hogy a X. század helyzetét a mai század szempontjából nézik, s a vallásos kérdésekről, a pogány fejedelmek megtéréséről nem a barbár naiv lelkesedésével, hanem a XVIII. század skepsisével itélnek. Szint ilyen természetű annak a kérdésnek fejtegetése, miért csatlakozott a magyar a nyugoti és nem a keleti egyházhoz? Az okot nem philosophiai reflexiók, hanem a história folyása fejti meg és Thallóczy Lajos igen egyszerűen dönti el: „A nyugot törődött velünk s a Gézát uraló túl-adunai vidék a nyugot hatását érezte, s ezért onnan indul ki az eredményes térítés“ (Századok 1896. i. h. 206. l.), bár Sarolt eredetileg kétségkívül a görög — akkor még nem schismatikus — szertartást követte, s talán ennek is volt befolyása arra, hogy Szent István idejében Veszprém mellett görög apáczaklastrom keletkezett. Gyeicsa vad természetét a legsötétebb színekkel rajzolják a források: „Admodum crudelis et multos ob subitum furorem suum occidens“ (Thietmar MG. SS. III. 862. l.). „Severius quidem et ... crudelius ... potentialiter agens in suos“ Leg. masor (Fl. I. 12. l.) Korát csak hozzávetőleg állapithatjuk meg abból, hogy Konstantin Porphyrog. császár, mikor Árpád ivadékait elősorolja, 944-ben még nem említi, István fia azonban 977. táján született, s ebben tehát eltérek Szabó Károlytól, ki Konstantin feljegyzéseit 949-re tevén, más alapból indul ki, de végre mégis 23. évre concludál (i. h. 340. l.). Saroltról a KK. c. 15. (Fl. II. 126. l.) és más krónikánk némi mondaszerű adatokat tartottak fenn. Minthogy azonban ugyanazok, ugyanott Sarolt atyját, Gyulát, Kán-nemzetségűnek tartják (l. Pauler Gy. A magyar nemzet története II² 603. l.), melynek főfészke Baranyában volt, Beliud, Kulan terra Kulant, Keant ott kell keresnünk s ott csakugyan találunk Kán falut, Béllyét, mi Beliudra emlékeztet, s talán megtaláljuk Kulan, Kalánt is Bárban, régente Boor, tekintetbe vévén, hogy, a mint Kará-

csonyi János kimutatta, — „A pusztaszeri Monostor kegyurai" Ért. TT. XVII/1. 9 kk. ll. a Kalán- és Boor- vagy Bór-nemzetség egy és ugyanaz. Hogy Sarolt volt Szent István anyja és Magyarország megtérítésének egyik jelentékeny eszköze, arra nézve l. Pauler Gy. i. h. I² 381. l. n. 33. alatt felhozottakat; különösen kétségtelenné teszik, hogy a névtelen *királyi* jegyző, ki különösen a genealogiával foglalkozik és Kézai Simon, IV. László udvari papja, kik csak tudhatták a királyi rokonságot, csak Saroltot ismerik s jól mondja Zeissberg H. Miseco I. AfÖG. XXXVIII. 116. l. n. 2. „Der Vermittlungsversuch ungarischer Historiker, wonach Adleita Gejsa's zweite Gemalin wäre, ist euhemeristisch". A mit Sarolt vagyis, hogy nevet ne említsek, Gyejcsa nejéről Thietmar mond (i. h. MG. SS. III. 862. l.) ráillik a magyar nőre is, mint a 25. jegyzetben érintettem. A quedlinburgi követségre vonatkozó adatok Köpke-Dümmler i. h. 501. kk. ll.

[143]) V. ö. erre nézve Asbóth, Szlávság a magyar egyházi terminológiában, Nyelvtudományi Közlemények XVIII. 181. és kk. ll. és annak némileg czáfolatát, Volf György értekezését, Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? Ért. a nyelvtudományok köréből XII⁶. füzet. Ez értekezés igen szépen bebizonyítja, hogy a magyar írás olasz, még pedig velenczei, tágabb, egész Veneziára kiterjedő értelemben véve e szót, befolyás alatt alakult. E kétségtelen tényből azonban Volf „Első keresztény térítőink" czímű akadémiai székfoglalójában (Budapesti Szemle LXXXV. 177. és köv. ll., 363. és kk. ll.) azt is következteti, mi nem következik belőle, hogy a magyar nemzetet az olaszok térítették meg. Ez állításra néhány megjegyzést l. Budapesti Szemle LXXXVII. 153. és kk. ll. 473. és kk. ll., s ha Volf Gy. mintegy kicsinylőleg mondja (Budapesti Szemle i. h. 368. l.): „Az egyházi *hierarchia* szavai közül . . . biztosan csak az egyszerű pap és barát származnak az ó-szlovénből", épen az mutatja jellemzően, hogy az első alapot a szlávok rakják le; a további magasabb, részletesebb fejlődés — már Szent István alatt — lehet olasz; s e *mellett* az egyetlen malaszt szó többet bizonyít, mint száz püspök, apát, kanonok, monostor és más efféle *szó ellene.* Az ifjabb Gyula pogányságáról Anonymus c. 27. KK. 37. (Fl. II. 25, 140. ll. MHK. 425. l.)

[144]) Tudom, hogy van vélemény, melyet tüzetesen Blumberger (illetve kiadója Dungel) fejtettek ki „Die Lorcher Fälschungen", AfÖG. XLVI. 235. kk. ll., különösen 249. és kk. ll., hogy Piligrim e levele hamis és hamis több, a lorchi egyházra vonatkozó bulla,

melyekre a levél czéloz; Piligrim sem a levelet nem írta, sem mellékleteit nem ő koholta: de okoskodásuk, okaik „scheinen mir nicht beweisend", írja Huber A. helyesen. G. v. Öst. I. 142. l. n. 1. Piligrim jelleme, ki másnemű hamisításokat is felhasznált, mint újabban Uhlirz a Mittheilungen III. 177. kk. ll. újra kimutatta, nem teszi lehetetlenné, hogy ő maga terjesztette volna a pápa elé az ismert hamis bullákat, s ennélfogva a most szóban forgó kisérőlevélnek, mely semmi anachronismust nem tartalmaz, valódiságát nincs okunk kétségbe vonni, de azért Piligrimet mi sem számítjuk a közönséges hamisítók közé, és van valami abban, mit Hauck A., Kirchengeschichte Deutschlands VII. 166. kk. ll., róla beszélve mond, hogy hamisítványai: „sind Zeugnisse einer Tragoedie: der Tragoedie eines bedeutenden Mannes, der klar erkennt, was geschehen sollte und dem die Hand dadurch gebunden, dass die Fürsten, deren Wort entscheidet, Thoren sind" (u. o. 182. l.). Piligrim levele a pápához Endlicher, Monumenta 131. l., teljesebben CD. I. 260. kk. ll. Piligrimről röviden, de jól Riezler, Geschichte von Bayern I. 392. kk. ll. Huber A., G. von Östreich I. 142. l. Vita S. Wolfgangi MG. SS. IV. 530, 531. l. Wolfgang 972 dec. már regensburgi püspök. Köpke-Dümmler i. h. 496. l. Annak az ellentétnek, melyet íróink közül többen Wolfgang és Piligrim közt látnak, s szintén kedvtelve kiszineznek, a forrásokban semmi nyoma. Piligrim, mint kiválólag practicus ember, más térre akarta terelni az impracticus szentet, ki mint missionarius semmi sikert sem tudott felmutatni (v. ö. Hauck A. i. h. 177. l.). A magyarokhoz küldött papjainak életét, eljárását Piligrim úgy rendelte „quem ad modum in gestis Anglorum didici" (Endlicher i. h. 132. l.). Az angol térítés menetét Bedából, „Historia ecclesiastica gentis Anglorum" I. 25, 26. l., ismerjük (V. ö. Lingard, G. v. England, übersetzt von C. v. S. I. 107. kk. ll.). Bedáról mondja Wattenbach (Deutschland Geschichts-Quellen I[4]. 109. l.): „Er war der Lehrer des ganzen Mittelalters". Ünnepélyes processióval járultak a szerzetesek nálunk, IV. Béla korában, a tatárok elé is, de a barbarok jobbára leölték őket (Spalatoi Tamás *c. 37.* Schwandtner Scriptores III. 606. l. Rački kiadásában Monumenta Slav. Meridionalium XXVI. 165. l.) Géza viselkedéséről a Legenda Maior, melynek szavait Hartvich átvette (Fl. I. 12, 36. l.).

[145]) II. Ottóról Giesebrecht i. h. I[3]. 569. l. Lengyelország megéséről Zeissberg, Miseco I. AfÖG. XXXVIII. 27. és kk. ll.

[146]) A prágai püspökség u. n. alapító-leveléről (Stumpf Brentano, Acta Imperii 79. l.) Loserth Mittheilungen II. 15. és kk. ll. Neki Kalousek felelt, Sitzungsberichte der böhm. Ges. der Wissenschaften 1883. feb. 19-iki ülésben. Köpke-Dümmler i. h. 503. l. Voigt H. G. Adalbert von Prag, a 203—208. számú jegyzeteket, a 261—264. ll.

[147]) Köpke-Dümmler i. h. 503. l. n. 2.

[148]) A kérdéssel, hogy Gyejcsát ki keresztelte meg? íróink eddig nem igen foglalkoztak; arra nézve pedig, mikép szakadt meg Piligrim működése? az okot a németországi zavarokban, a szalmatűzben — mint magam is (Magyar Nemzet Története I². 18. l.) stb. stb. — keresték. Az egykorú Thietmar szerint azonban Gyejcsának volt valami püspöke, ki pogány babonájáért korholta: „Antistite *suo* ob hoc argueretur“ (MG. SS. III. 862. l.). Ki volt e püspök? A sanct-galleni X., XI. századbeli necrologiumban ezt olvassuk „IV. februarii“ — február 10-ike — alatt: „Et Prunwarti ep[i] — iste S. Galli servus erat et plurimus Ungariorum *cum rege ipso convertit*“ (Necrologia Germaniae I. 466. l.) Ezt a feljegyzést, melyet Dümmler (Köpke-Dümmler i. h. 494. l. n. 3.) „räthselhafte Notiz“-nak mond, melyről Hauck A. i. h. 179. l. n. 4. írja: „ist in allen ihren Theilen räthselhaft“, irodalmunkban, tudtommal, csak Marczali H. említi, (Szilágyi S. Milleniumi történet I. 204. l. MHK. 299. l.), ki a *kéziratban* olvasta, „hogy egy szent-galleni szerzetes“ — a szerzetes szó talán nem hű fordítása a servusnak, mert a necrologium a szerzeteseket, papokat „monachus“ „presbyternek“ jelöli — „sok magyart, sőt a királyt is megtérítette.“ A hely, az idő, a viszonyok, melyek közt e feljegyzés történt, nem engedik, hogy alaposságában kételkedjünk. S itt eszünkbe jut, hogy brunwar annyi a középnémet nyelvben, mint braun: barna (Schade, Altdeutsches Wörterbuch I. 87. l.). Brunwart, német kiejtés szerint Prunwart, egyik származéka a német Brun, most Braun névnek, ép úgy, mint Bruno (Förstemann, Altdeutsches Namensbuch I. 286. l.), *Bruno* és *Brunwart* (Prunwart), tehát *rokon*, ha nem *azonos* nevek. Már pedig ismerünk egy levelet (CD. I, 257. l.), melyet először Mabillon adott ki bizonyos müncheni codexből, melyben Ottó császár valami Bruno püspököt, kit a magyar királyhoz küld, hogy megnyerje, Piligrim passaui püspöknek ajánl. A levélnek nincs kelete, korát csak abból lehet megállapítanunk, hogy Piligrimnek szól, ki 971—991. közt ült a passaui

püspöki széken. Ugyan e korban 962—976. márczius v. áprilisig egy Bruno — verdeni, nem verduni, mint némely irónknál olvassuk — püspök van Németországban. Erről szólhatna a levél, tehát szólt is, következtetik általában, mint p. o. Hauck A. is (i. h. 179. l.), minden egyéb bizonyíték nélkül. Azonban már Waitz észrevette, mily gyenge alapja ez a következtetésnek, s ép oly lehetséges, tehetjük hozzá, sőt tekintetbe véve az elül mondottakat, sokkal valóbbszinű, hogy a levél Brunoja a mi — Brunwart (Prunwart) — Brunonk, s a császár, a ki a levelet írta, nem I. hanem, — mint Hauck A. is véli i. h. — II. Ottó. Írta pedig alkalmasint 975-ben, mikor az összeesküvő bajor herczeg elfogatván Bajororszégon béke volt, de II. Ottó császár Éjszaki- és Középnémetországban járt. 976-ban újra kitört a lázadás, II. Otto nyáron maga is Bajorországba jött, hogy leverje: akkor tehát alig írt ily ügyben Piligrimnek. 977-ben végre legyőzik a lázongó Henrik bajor herczeget, Piligrim, mint a császár híve, sokféle elismerésben részesül, *talán* nemcsak hűségeért az elmult zavarokban, hanem kárpótlásaul annak is, hogy magyarországi igényeiről vagy terveiről önként lemondott. (V. ö. Riezler G. v. Bayern I. 361. és kk. ll. II. Otto tartózkodási helyeiről ez időtt Stumpf-Brentano, Die Reichskanzler I. 58. kk. ll.). Az események *ily* folyása érthetővé teszi, hogy Francziaországban, a hol sokat foglalkoztak a magyarok megtérésével, p. o. egy életrajz még 1050 előtt szent Wolfgangnak tulajdonítá a magyar fejedelem megkeresztelését (Vita S. Wolfgangi MG. SS. IV. 525. l.), Chabannes-i Ademar interpolátora a XII. században (MG. SS. IV. 129. l. Chavanon Gy. Kézi kiadásában, 153. l.), azt írja, hogy Gyejcsát — Gouzt — Otto császár idejében Bruno keresztelte meg, csakhogy ő I. Ottora és a III. Otto idejében élt querfurti Brunora gondol, mi képtelenség, s e felfogásnak utóhangját még Gaufridus du Bruilnek, 1182 körül irt krónikájában találjuk, mely szerint „Rex Ungaric Gonzelco a Brunone baptizatus dictus est Stephanus. Qui genuit Stephanum". (MG. SS. XXVI. 202. l.) Gyeicsa testvérének Mihály nevét összes krónikáink említik, anélkül, hogy *pogány* nevét tudnák, míg viszont Gyeicsa *keresztény* nevét csak a külföldi adatokból tudjuk, vagyis inkább gyanítjuk. (Kézai, KK. c. 35. l. Fl. II. 77, 138. ll.) Az István nevet még 1322-ben Stephannak mondják: Ernefyastephan, Anjoukori Okmánytár II. 45. l.

[149]) Gyejcsa működéséről a kereszténység terjesztésében

Szent Istvánlegendái, minor, maior, beszélnek Fl. I. 2., 12. kk. ll.: „Aliene vie sectatores, — minis terroribusque subjugavit" Leg. min. c. 3. „Ad corroborandam hanc fidem contra reluctantes subditos sevit" (Thietmar MG. SS. III. 862. l.).

[150]) „Hic Deo vero variisque deorum vanitatibus inserviens, quum ab antistite suo ab hoc argueretur, inquit, divitiae mihi habundant et ad haec agenda libera facultas et ampla potestas est" (Thietmar i. h. 862. l.).

[151]) A prágai püspökségnek fenn, a 146. jegyzetben említett alapítólevele a Vág vidékéről is szól. Hogy a hamisítványba felvették, mutatja, hogy ilyféle igény létezett, talán olyan formán, mint a Dráván túl a horvát teneni püspökség a XI. században igényeit a Dráváig terjeszté (Spal. Tamás c. 15., Schwandter III. 550. l., Mon. Hist. Slav. Meridion. XXVI. 45. l., Rački kiadása. Itt a zágrábi, ott, a Vág vidékén, a nyitrai püspökség vetett véget a horvát, illetve cseh-morva egyházi befolyásnak.

[152]) István születéséről, megkeresztteltetéséről, ifjúságáról melyről oly sokat írtak, Pauler Gy., A magyar nemzet története I² 384. l. a 39 jegyzetben felsorolt, és megrostált adatokat. Thietmar egyszer — más néven nem is ismeri – Waicnak nevezi (Thietmar MG. SS. III. 784 l.); ezt Wajknak értelmezték, s e név elő is fordul nálunk; *1245*-ben olvassuk: Martinus banus, filius Waic. (CD. IV/1. 386. l.), ki azonban régebben élt A nyitra-megyei Vajkot Kálmán idejében, 1113-ban, Wochoinak írták, Fejérpataky L. i. h. Ért. TT. X/5. 41. l. Lehetne a név talán Vajka is, mint idő folytán (l. 112. jegyzetet) a Kálból lett Kálla; Vajka van is Pozsonyban, Zalában, csakhogy a pozsonyit már 1186-ban is Vajkának írják, az Esztergomban *eredetiben* meglevő, és *Knauz* által kiadott oklevélben (Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I. 131. l.). A fehérmegyei Vajtára, sőt Bajcsra (Komáromban, Győrben) is gondolhatnánk, de én mégis a legvalóbbszinűnek tartom, hogy — a német a G-t szeretvén a W-vel felcserélni, itt csak a Gyeicsnek valami corrumpált formájával, mint p. o. Dewiz (Thietmar MG. SS. III. 862. l.), vagy Wardiz — itt az „r"-nek németes, lágy kiejtésére kell gondolunk! (Annales S. Disibodi MG. SS. XVII. 27. l.) — van dolgunk. Krónikáink KK. c. 20, Bud. Dubniczi (Fl. II. 129. l.; III. 33. l.) Deodatus sanseverinoi grófot említik, ki „cum sancto Adalberto, pragensi episcopo sanctum regem Stephanum baptizavit". Erről IV. Bélának egy oklevele is szól 1263-ból (CD.

IV/3. 103. l.). Nem is említve, hogy az oklevél formája kissé gyanus, a kincstári — most országos — levéltárban, a honnan Hevenessy lemásolhatta volna, még pedig „ex originalis, mint Pray Gy., Vita S. Stephani 123. l. n. 2. megjegyzi, nincs meg: csak annyit bizonyit, hogy a krónikáinkban foglalt adat akkor már ismeretes volt, a kir. kanczellaria elhitte, de azért még se a sanseverinoi grófságról, sem arról, idegen vagy magyar volt-e a Deodatus — Tata? — szóval sem emlékezik. Adalbert két életrajza közül — Canaparius és Brunotól — (MG. SS. IV. 581. kk. ll.) csak a Bruno-féle szól magyarországi működéséről. A *későbbkori* Miracula S. Adalbertiben (MG. SS. IV. 613 l.) olvassuk, hogy egy jós istenséget felgyujtott a nép előtt, „ubi sedes est principalis regionis". Rokonságáról a német császári házzal Loserth, Mittheilungen i. h. 21. l., Voigt H. G. Adalbert von Prag 250. l. N. 88. Bruno életiratának szavait: „Non tacendum quod juxta positis Ungariis *nunc* nuncios suos misit, *nunc* se ipsum obtulit; quibus et ab errore suo porum mutatis umbram christianitatis impressit" (i. h. IV. 603. l.), Horváth Mihály is, „Kereszténység megalapításának története Magyarországon" 92. l. n. 1., úgy érti, hogy Adalbert többször látogatott el hozzánk, csakhogy e látogatásokat, későbbre, mielőtt Lengyelországba ment, képzeli, bővebb megokolás nélkül, és azzal a téves felfogással, hogy Radla és Ascric, a kalocsai püspök, és Szent István követe II. Silvester pápához, egy ugyanaz a személy. A Legenda minor szavai (Fl. I. 3. l.), melyeket Koppány lázadásáról mond: „Quidam vero nobilium, videntes . . . quod assueta coacti reliquentes . . . ad priores voluntatis sue usus animum reducentes", azt mutatják, hogy e lázadók már keresztények voltak, de visszaestek. A Legenda maior (Fl. I. 15. l) már „plebs gentilis"-t is említ, mely „christiane fidei jugo colla submittere renuens". „A vox dei et populi" „communitatis universe" megszünéséről Kézai és a KK. (Fl. II. 58, 107. l., MHK. 481., 494. ll.). Ifj. Gyuláról Erdélyben, a tiszamenti pogány Thonozubáról Anonymus c. 27., 57.; KK. c. 15., 37. (Fl. II. 25., 51., 126., 140. ll.; MHK. 425., 463., 503. l.). Achtum, Ajtony, fellépését, kit Widdinben kereszteltek meg, későbbre kell tennünk, mert „accepit autem potestatem a Graecis" (Vita S. Gerardi, Endlicher i. h. 214. l.), kik csak 1000—1002 foglalták el a bolgár Moesiát, Widdint Jireček K., G. der Bulgaren 194. l.); így Karácsonyi J. is, Szent

Gellért csanádi püspök élete és művei, bár, véleményem szerint, nem helyes szinben tünteti fel Ajtonyt, csak már Szent István idejére, még pedig jó későre teszi felkelését (86. l.). István megválasztatásáról a legendák szólnak: „filio arce regni sublimando". Leg. minor c. 3.; és — bővebben — a Legenda maior c. 5. „Convocatis ... Hungariae primatibus cum ordine sequenti per communis consilium colloquii filium Stephanum suum post se regnaturum populo praefecit" (Fl. II. 3, 15. ll.).

[153]) Hasenöhrl, i. h. 483., 484. ll. A magyar védőművekről, l. czikkemet: „Néhány szó hadi viszonyainkról a XI—XIII. században". Hadtörténelmi Közlemények I. 504. és kk. ll., valamint a babóthi kapura nézve, A magyar nemzet története I² 87, 419. l. n. 180.

[154]) Huber A., G. v. Östreich l. 139. l. Magyar-német villongásra mutat III. Ottó oklevele Piligrim számára CD. I. 278. l. Annales Garstenses — az Annales Austriae egyik része: „991. Hainricus dux de Ungaris triumphavit" (MG. SS. IX. 567. l.), s ezt ismétlik: Annales S. Rudberti u. o. 772. l., s Annales Ratisponenses u. o. XVII. 584. l. E kései, legkorábban a XII. század végéről való feljegyzés nem nélkülözi a belső valószinűséget, azért felemlítjük.

[155]) Gyeicsa végső éveiről: Legenda minor et maior Fl. I. 3, 14. l.), s némely megjegyzést, és idézést az itt mondottakra, Magyar nemzet története I² 386. l. n. 41. Nem tudjuk bizonyosan, élt-e még II. Henrik bajor herczeg, mikor István elvette Gizellát? mert német krónikások, p. o. Herimannus Augiensis, 995-re teszik az esküvőt: de nem valószinű, nem is olvassuk sehol. Wolf György okoskodása (Budapesti Szemle LXXXV. 397. l. * jegyzet), hogy II. Henrik *nyilván* még maga adta nőül Istvánhoz leányát, mert Thietmar „gener Heinrici ducis Bawariorum"-nak nevezi, csak egyik sajnálatos és alig érthető jele annak, hogy Wolf Gy. nem tudott eléggé latinul, mert különben tudta volna, hogy a gener nemcsak vő, hanem, Ducange-zsal szólva (IV. 52. l. ev. Favre), „maxime sororis maritus", s Thietmar is, annál is inkább ebben az értelemben használta, mert a mikor ő írt, II. Henrik herczeg már nem élt, és fia, a későbbi II. Henrik „*császár*", volt a bajor herczeg. II. Henrik császár koráról l. Hirsch, Heinrich II., I. 88. l. Az idegen bevándorló vitézekről l. megjegyzéseimet: Szent István és alkotmánya, Századok 1879, 25. és kk. ll. Krónikáink XIII.

századbeli felfogása szerint (Kézai, KK. c. 19. Fl. II. 93, 129. ll.) csak a magyar pogányok ellen jöttek volna az országba. Szent István gondolatja, melyet a fiához intézett intésekben c. 6. kifejez, „hogy a vendégek, mint Aeneásék Rómában, pallérozzák a magyart" „et perterritant exterorum arrogantiam" (Fl. I. 109. l.), bizonyára már Gyejcsa idejében is megvolt. Ez intésekről l. Magyar nemzet Története I² 384. l. n. 37.

[156]) Csak e három vitézről fogadhatjuk el bebizonyított ténynek, hogy Gyejcsa korában jöttek be. A Héderekről oklevélileg ki van mutatva, hogy II. Géza *király* korában vándoroltak be. A Pot-nemzetség tulajdonképen Győr, és kétséges, vajjon jövevény-e? A Hermann-nemzetségről, „liberi homines sunt de Nurumburg", mely csak a XIV. században emelkedett nagyra, maga a Krónika (KK. c. 26. Fl. II. 132. l) mondja a XIII század második felében: „hereditatibus pauperes", — ép oly kevéssé fogadhatjuk el e kései tanúságot, mint a szathmári németekről XIII. századbeli oklevelük állítását (CD. III/2. 211. l.), hogy Gizellával jöttek be, ámbár, mi a sopronmegyei Kaalról mondatik 1212-ben, lehetséges, hogy való! Birtokadományozások azonban valószinűleg csak Szent István idejében történtek. Hontról és fiáról Bynről, (Bény-ről), csakugyan olvassuk, hogy Szent István adta nekik a Duna mellett Csenkét, a Garam mellett Bényt, melyet utódaik a bozóki apátságnak adtak (CD. VII/5. 102, 103. l). Theobald, kiről csak Kézai szól (Fl. II. 94. l.): Tiboldus de Tanberg: „Ex isto illi de Babocha orti derivantur. Isti enim sunt de Deuchunlant", sem igen kaphatta meg Gyeicsa alatt azokat a jószágokat, melyeket utódai, a Tibold- vagy Babocsa-nemzetség, Somogy déli részében birtak: Babocsát, Lábodot és környékükön a most már elenyészett Németszeget, Borkot és másokat. Ennek a nemzetségnek egyébiránt a XIV. század végén magva szakadt (HO. I. 92, 201. l. Anj. Okm. V. 573. l. Csánky II. 576, 590, 631. ll). Wecelintól származott a Ják-nemzetség, mely Vasmegyében birt; belőle származik — a többi közt — a máig virágzó Niczky-család. Poznán nemzetségéről még II. István korában olvasunk (KK. c. 68. Fl. II. 209. l.), de azután csak a Hont-Poznán-nemzetség szerepel, mely kétségkivül a Hontivadékok egyik Poznán nevű tagjának származéka. Kétségtelen hajtásai: a gróf Forgáchok és az ugocsai Ujhelyiek.

[157]) A Legenda minor szavait, c. 3., 4. (Fl. I. 3. l.), Szabó

Károly fordításában idézem: „Emlékiratok a magyar kereszténység első századából“ 27. l. Halála idejéről Karácsonyi János (Turul XIII. 52. l.); Dlugoss adatát, melyet I. Ulászló megkoronáztása alkalmából említ fel (Lib. XII. 743. l.), hogy hamvai Székesfehérvártt a Szent Péter templomában pihennek, melyet IV. Béla szenteltetett fel (KK. c. 79. Fl. II. 223. l.), épen csak hogy megemlítem.

[158]) A lázadó Koppány, írják a Krónikák c. (KK. 36. Fl. II. 139. l.), nőül akarta venni. Hogy ez régibb részlet, l. A magyar nemzet Története I² 389. l. n. 51.

FÜGGELÉK.

I.

Hazai forrásaink adatai a magyar nemzet történetéről Gyejcsa nagyvajdáig.

Jelen soraink feladata vizsgálni, miféle adatok vannak hazai forrásainkban: 1. a magyar nemzet viszontagságairól a honfoglalás előtt? a honfoglalásról? és a „vezérek" koráról Gyeicsa nagyvajdáig? és 2. min alapszanak ezek az adatok? A harmadik kérdésről, mely e tárgynál felmerülhet: mily hitelt érdemelnek ez adatok? itt csak egész általánosságban foglalkozunk, részletesen arról, az egyes concret eseteknél, jegyzetekben szólunk, felfogásunk ott természetesen jórészt attól függvén, mikép oldottuk meg itt az egyes adatok provenientiája kérdését.

Tudvalevőleg a magyarok eredetére, a honfoglalásra, a nagyvajdák vagy „vezérek" korára vonatkozó hazai adatok részint a Névtelen jegyző művében, részint Kézainak, a Képes Krónikának és származékainak I. részében és II. részük első fejezeteiben találtatnak. Kézaiban (Fl. II. 53—77.) az I. rész „Incipiunt Hunorum gesta" szavakkal kezdődik; a II.: „Incipit secundus Liber de reditu"; a Képes Krónikában (i. h. II. 102—138.) az I. rész tíz fejezete végén áll: „Explicit prima chronica Hungarorum"; a II. rész a XI. fejezettel kezdődik, melynek felírása: „Incipit prologus de secundo ingressu et de casibus prosperis et adversis eorundem" és a XXXIV. fejezetet bezárólag tart. A Dubniczi Krónikában (i. h. III. 1—42.) az I. rész fel-

írása: „Incipit prima pars Cronice de origine Hungarorum“; a II. részé: „Hec secunda pars Cronice est de secundo ingressu Hungarorum in Pannoniam, et de vita et morte eorundem in dicto regno hinc inde successorum“ — míg a Budai Krónikában (Podhraczky kiadásában és Fl.-nál III. 1. n. 2. és 24. n. 10.) egyszerűbben csak: „Incipit prima Pars Cronice“ és „Incipit prologus secundae partis Cronice Hungarorum“ áll. Mellőzve itt a kisebb krónikákat, epitomeket, mint a Chronicon Monacenset (Fl. III. 214. kk. ll.), Posonienset (u. o. IV. 1—29.)[1]), a Chronicon Rhytmicumot (Engel, Monumenta Ungrica 4. kk. ll.), Mügeln Henrik művét (Kovachich M. György, Sammlung noch kleiner ungedruckter Stücke I. 1. kk. ll.)[2]), még csak a Chronicon Zagrabienset és származékát, a Chronicon Varadienset emelem ki (Fl. III. 250.), mely a magyar honfoglalásról némi sajátságos adatot tartalmaz.

[1]) A Chronicon Posoniense kivonata oly eredetinek, mely bizonyos tekintetben közelebb áll Kézaihoz, mint a Képes-Krónika. Így, csak benne és Kézaiban van meg a tudósitás Menrot többi fiairól, kiknek ivadékai Perzsiában laknak s Hunor és Magor ivadékaitól csak szójárásilag különböznek; valamint szerinte, úgy, mint Kézaiban, de ellenkezőleg a többi krónikával, Ethele *Érd* és nem *Kádár* nemzetségéből származott (Fl II. 55, 58. IV. 2. 6. ll.). Ellenben abban jobban eltér Kézaitól, de az kétségkívül csak a kivonatot készitő mulasztása, hogy a visszatérő magyarok, nem úgy, mint Kézainál, az Ung vize mellől, de még csak nem is „de Erdelu et de fluvio Hung“, mint a képes, a budai és dubniczi krónikákban, hanem csak „de Erdel“ kutatják ki Swatopluk birodalmát (Fl. 71, 121. III. 4. IV. 22. l.)

[2]) A Chronicon Rhytmicum Nagy Lajos idejében készült a Képes Krónika alapján és Belgrád bevételéig terjed Salamon idejében; itt-ott a feldolgozásban némi önállóságot mutat, de az nem oly természetű, hogy annak a mi szempontunkból valami fontossága volna.

Nem tartozik jelen feladatunk keretébe az egyes krókák viszonyát egymáshoz fejtegetni, csak azt emeljük ki, hogy a legteljesebb s egy-két pont kivételével a legrégibb, leghívebb szöveget a bécsi Képes Krónikában találjuk; ezt fogjuk tehát fejtegetéseinkben, Kézaival összevetve, kiinduló pontul venni; továbbá hogy e krónikának s Kézainak volt egy XIII. századbeli, kevéssel Kézai előtt írt forrása, melyet a Névtelen jegyző nem ismert. Ezt a krónikát jelöljük *A*-val, míg a Névtelen jegyzővel közös régi forrás legyen, rövidség kedvéért, *B*. Ezt a hypothesist fel kell tennünk, mert e nélkül nem volna megfejthető a hasonlóság a krónikák és Anonymus műve közt, melyek egymást nem ismerték, de nem volna megfejtve a különbség sem, mely Anonymus és a krónikák közt van s a mely Kézai és a Képes Krónikára nézve hasonlatossággá változik. [1]) Ezek után áttérhetnénk már Anonymus és a krónikák tartalmának vizsgálatára, de előbb még szót kell tennünk a „Hunok történetéről", mely összes krónikáink I. könyve, s a hunokat úgy tünteti fel, mintha egy és ugyanaz a nép volna a magyarral. Ez a rész nem lehetett a Képes Krónika és Névtelen jegyző közös *B*. forrásában, mert a Névtelen ismer ugyan némely összeköttetést a magyar és hun közt, — Álmost, Árpádot Attila nemzetségéből származtatja — de korántsem tartja olyformán egy és ugyanannak a népnek, mint a későbbi krónikák. Ez a rész, minden jel arra mutat, a XIII. század közepén, akkor készült, mikor Magyarországon a magyar dominikánusok, a mongol becsapás, Plan Carpin, Rubruk utazásai következtében Közép-Ázsiát (Scythiát) már egészen máskép ismerték, mint Anonymus korában. Ezt a művet, Kézainak és a Képes Krónikának közvetetlen *A*. forrása, a XIII.

[1]) V. ö. Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt, II[2] 600. kk. ll.

század második felében művéhez, krónikánk II. könyvéhez, kapcsolta. Az ember azt hinné, hogy egy ember írta mindkét művet, ha a különböző feldolgozás, a laza összefüggés, sőt világos ellentmondás a két mű közt, még az egybefűzés után is — ezt ki nem zárná. A Hun történet szerint a magyarok vagyis hunok Csaba intésére tértek vissza Pannoniába; e Csaba fia, Edemen, velük ment; a II. rész nem ismeri Edement és csak Árpádról és más vezérekről beszél. A Hunok története szerint Swatoplukot Bánhida táján, Tata mellett — „circa pontem Bani juxta Tatam" — győzték le; a II. rész szerint ellenben a Duna mellett — még pedig, mint az összefüggésből látszik — a bal parton támadták meg, s Swatopluk ijedtében a Dunába vetette magát és a folyó árjában lelte halálát. [1]) Ez azonban jelen kérdésünkre nem nagy fontosságú, valamint kevésbbé fontos az is, miféle irodalmi művekből: Jordanesből? Viterboi Gottfriedből? a Historia Romanából? merített az író? [2]) de fontos, hogy a hunok szervezetéről Attila előtt szólva, a „rector"-ról beszél, annak állásáról világosan mondja, hogy a magyarok idejében is, Géza koráig fennállott s így a „gyula" méltóságának megismeréséhez nyujt némi adatot [3]) s továbbá, hogy némi mondai, történeti forrásokból nem származtatható elemeket vett fel művébe, melyeknek fenmaradása a magyarok közt, a honfoglaló magyarság némely elemeire és viszontagságaira enged következtetni.

[1]) KK. c. 10, 13. Fl. II. 121, 125 ll. MHK. 498, 502. ll Kézai ez ellenmondást némileg elsimítja (Fl. 72. l. MHK. 484, 485. l.) V. ö. Kaindl R. Fr. több helyes megjegyzést tartalmazó fejtegetését: Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen, VII. Aflg. LXXXV. 456—477. l.

[2]) Erről l. Heinemann L. néha hibás jegyzeteit Kézai kiadása mellett a MG. SS. XXIX. kötetében.

[3]) Kézai, KK. c. 3. (Fl. II. 58, 107. ll. MHK. 481, 494. ll.)

E *mondai* elem közé soroljuk a csodaszarvas regéjét, bár arról, hol bővebben, hol rövidebben, már Priscus, Jordanes, Procopius, Agathias [1]) emlékeznek, de nem oly részletesen, oly kerekded alakban, mint azt krónikáinkban olvassuk, úgy hogy azokban — bizton mondhatni — nem irodalmi átkölcsönzéssel van dolgunk. Procopiusból tudjuk egyébiránt, hogy ez a hun *kutrigurok* mondája volt, kik tudvalevőleg *a Don-torkolattól nyugatra* laktak, és — elég sajátságosan — a Hun történet az Etul folyót a Donra magyarázza, míg Anonymus, mint az összefüggésből világos, Etyl alatt a Volgát érti. [2]) Mondai elem a tárnokvölgyi ütközet, előzményeivel és következményeivel; ebbe belejátszik több Nibelungen-féle német emlék, de azzal a sajátságos combinatióval is találkozunk, hogy a *longobardok* és *rómaiak* szövetségesek és velük állnak szemben a hunok s azonnal eszünkbe jut Procopius elbeszélése, hogy 551-ben a gepidák a szövetséges longobardok és rómaiak ellen a hun *kutrigurokat* hivták Chinilaus és más vezérek alatt segitségül, kiket azután Dunántúlra, a római földre bocsátanak. E kapcsolatban szerepel, mint vezér, a longobard Macrinus, talán helyesebben: Mauringus, Mauringatól, a longobardok németországi hazájától, mint ugyancsak a hunok történetében a történelem szerint *morva* Swatopluk atyjának neve Marót, a mi egy a morvával, azért több helynevünk: Aranyos-Marót, Apát-, Egyházas-Marót Barsban, Hontban, tótban: Moravce, Moravecz nevet viselnek. [3]) Még fonto-

[1]) 15. l. De B. G. 4, 5, 11; 300. l. Jordanes c. 24. ed. Mommsen 89. l.

[2]) Anonymus c. 17. Kézai, KK. c. 2. (Fl. II. 7, 56, 105, 106. l. MHK. 401, 479, 492. ll.)

[3]) Procopius De Bello Gothico IV. c. 18. Krónikáink Potentianaja (KK. c. 3. Fl. II. 107. l. MHK. 495. l. Heltai G. Magyar Krónikájában, ed. Toldy, Potentíát ír, 48. l.), teljesen ismeretlen

sabb azonban az a monda, mely a székelyek eredetéről maradt fenn. Háromezer hun a hunok leveretése után Chigla mezejére vonult: „In campum Chigla mezei se colligere procurarunt. Qui cum timerent occidentis nationes, ne eos invaderent ex obrupto, *ad Erdeeleu intraverunt*, non se hungaros, sed Zekul alio nomine vocaverunt . . . Isti enim Zekuli hunnorum sunt residui usque ad aliorum hungarorum reditum *in campo praefato* commorantes" — mi némi ellenmondás a megelőző mondattal, a mennyiben ott az mondatik, hogy a székelyek Chigla mezején összegyűlvén, *Erdélybe vonultak*, még tehát nem voltak Erdélyben s mindjárt utána mégis olvassuk, hogy a magyarok összejöveteléig az említett mezőn — Chigla mezején — megmaradtak. Nem is lehetett ez az eredeti műben, mert Kézai semmit sem tud Erdélyről, hanem csak annyit mond, hogy Chigla mezején Árpád koráig megmaradtak. Nem egészen világos, a mi ezután következik: meghallván, hogy a magyarok visszajönnek Pannoniába: „in Rutheniam eis occurerunt conquestrantes simul Pannonie regionem". Az egész székelység kiment Ruteniába? S mikor elfoglalták Pannoniát, ők is részt kaptak belőle, nem Pannonia síkságán, hanem a végekben, az oláhokkal vegyest — a mai Székelyföldön — az tehát

a régi római világban. Nem talán Pollentia emléke vegyült-e itt bele, a hol, a mai Piemontban, Asti mellett, Stilicho a góthokat Alarich alatt 403-ban megverte? Itt ugyan nincs tudomásunk, hogy hunok is harczoltak volna a góthok ellen; de azt tudjuk, hogy Stilicho seregében három évvel később Radagais ellen hunok is szolgáltak Uldin alatt. Mauringaról Paulus Diacon. Hist. Longobardorum c. 11, 13. (Muratori, Script. Rer. Italicarum, 1723-iki kiadás, I. 412. l.) Müllenhof, Deutsche Alterthümer II, 97. l. Borovszky S., A longobardok vándorlása, Századok, 1885. 592. l. Marót helységek tót nevéről, Nagy Lajos, Notitia Hungariae I. 61, 169. l.

nem volt régi lakhelyük. [1]) És csakugyan Anonymus szerint a székelyek, „kik előbb Attila király népei voltak“, nem tudni honnan? de *Erdélyben nem*, tűnnek fel; mikor a magyarok megtámadják Menu Marótot, a Tiszán túl, a mai Szentes táján, a Korogyérnél csatlakoznak hozzájuk s velük ostromolják Bihart. Anonymus szerint Marót „kozár“, kinek sok felesége van — mint volt a kozár khagannak. Előcsapatává lesznek a magyarnak, mint voltak, Konstantin császár szerint, a kabarok, kik szintén a kozár uralkodás ellen fellázadtak és ostromolják velük Bihart, vagy, mint egyszer írja, mintegy elszólva magát, Bellaradot, a miben talán a szláv belhorodot, Belahradot, fehérvárat, vagy talán a kozár Szarkel, ἀσπρὸν ὀσπίτιον szlavizált nevét ismerhetjük fel; sőt talán a *Chigla* mezeje szónál a Chingylos, máskép Chidmas folyóra is gondolhatunk, melyet Konstantin császár némi nyomatékkal említ fel, hogy Lebedia fekvését azzal meghatározza s így talán nem túlságosan merész a következtetés, hogy ezek a mondák a magyarok közé a hozzájuk csatlakozó kutrigur, vagyis hun maradékok, *eszegel* bolgárok, kozárok, a Névtelen jegyző kúnjai és székelyei, Konstantin Porphyrog. császár *kabarjai* révén, kiknek *három* nemzetségük volt, jutottak. [2])

Fölületes szemlélőre Anonymus és a krónikák okvetetlen azt a benyomást teszik, mintha rendkívül elütnének egymástól; tüzetesebb vizsgálat azonban ezt megczáfolja, sok rokonvonást tüntet fel s arra az eredményre vezet, hogy

[1]) KK. c. 10. (Fl. II. 120. l. MHK. 497. l.); Kézai u. o. 70 ill. 483. l.

[2]) Anonymus c. 50. (Fl. II. 44. l. MHK. 451. l.) Kostantin c. 39, 42. i. h. (MHK. 124, 131. l.) Sebestyén Gy. az Erdélyi Muzeum 1899. novemberi füzetében, 587. l., a kabarok három neméban csak a székelység három osztályát: primor, lófő, gyalog, látja, mintha fél-nomád, ázsiai jellegű népnél ilyféle rendes, állandó, hosszas szolgálat- és gyakorlatból folyó tagozás egyáltalában véve csak képzelhető is volna.

mindketten egy közös forrásra támaszkodnak. Már M. Florianus felsorolta azokat a helyeket, melyek a Névtelen művében a Képes Krónikával majdnem szóról-szóra megegyeznek, s melyeket csakis egy közös forrásból lehet megmagyarázni, mert az kétségtelen, hogy a Képes Krónika és a Névtelen jegyző nem ismerték egymást. *E nem sok,* — M. Florianus összesen hét esetet sorol fel, de azok közül is egy, véleményem szerint, nem hozható fel — *de jellemző* helyek többnyire mondai tárgyúak. Legfontosabb az, mely Álmos származásáról és Erdélyről szól, azért e két helyet párhuzamosan ide írjuk:

Anonymus C. 3.

Ugek erat quidem nobilissimus dux Scithie qui duxit sibi uxorem in Dentumoger, filiam Eunedubeliani ducis, nomine Emesu. De qua genuit filium, qui agnominatus est Almus. Sed *ab eventu* divino *nominatus Almus, quia matri eius* praegnanti per sompnium apparuit divina visio *in forma asturis,* que *quasi veniens* eam gravidavit. Et innotuit ei, *quod de utero eius egrederetur torrens, et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur, sed non in sua multiplicarentur terra.* Quia ergo *sompnium in lingua* hungarica *dicitur Almu* et *illius ortus per sompnium fuit pronosticatus ideo ipse*

Képes Krónika C. XI.

Eleud filius Ugeg ex filia Eunodbilia in Scytia genuit filium, qui *nominatur Almus ab eventu. Qua matri eius* in sompno innotuerat avis, *quasi in forma asturis veniens,* dum esset gravida, et *quod de utero eius egrederetur torrens* ac *in terra non sua multiplicaretur;* ideoque factum fuit, quod *de lumbis* eius *gloriosi reges propagarentur. Quia* vero *sompnium in lingua nostra dicitur alm, et illius ortus per sompnium fuit pronosticatus, ideo ipse vocatus est Almus.*

vocatus est Almus.

Anonymus C. 25.

Domino suo de bonitate illius terre multa dixit (Tuhutum kéme Ogmand apa). Quia terra illa irrigaretur optimis fluviis et quod in arenis eorum aurum colligerent, et aurum terre illius optimum esset.

Képes Krónika 37.

Dicitur autem regnum illud Erdeelu, quod irrigatur plurimis fluviis, in quorum arenis aurum colligitur et aurum terre illius optimum. [1])

Számosabbak azok a helyek Anonymusban, melyek tárgyukból következtetve, ha nem is szó szerint, a Képes Krónikával egy közös forrásból folynak s ezek még sokkal tanulságosabbak Anonymus írásmódjára, elbeszélésére nézve. Világosan kitünik belőlük, hogy a Névtelen jegyző a krónika egyes, meglehetősen nyers, összefüggéstelen adatait pragmatice igyekszik feldolgozni s — népiesen szólva: hosszú lére ereszti, családi hagyományokkal kiegészíti s lehet mondani: megigazítja, mint a mikor a Krónika állítását, hogy Álmos atyja Eleud és csak öreg atyja volt Ugek, megjavítja, Álmos atyjának Ögyeket (Vgeket) mondja; Eleudot az Árpádok sorából kiveszi s a Csák nemzetség ősévé teszi, kétségkívül családi hagyományokra támaszkodva, melyeknek hitelt adhatunk, mert minden népnél, mely az írás mesterségét még nem ismeri — mint még ma is a kirgizeknél, kiknél minden gyerek tudja őseit heted-

[1]) Az összeállítás Fl. II. 251, 252. ll. A különbségek is a két szöveg közt jellemzők. Nemrót neje, Hunor és Magor anyja, kit a hunok története említ, Kézaiban Enee és Eneth, KK.-ban Enee (Fl. II. 55, 104. ll.); a Dubniczi Krónikában Enech (u. o. III. 5. l.); a Pozsonyi Krónikában Enach (u. o. IV. 3. l.); a Budai Krónikában, ed Podhraczky 7. l. Enech. MHK. 478. l. Eneth, 490. l. Enee — mi mind Emesére emlékeztet.

[illegible] tárgyai [1]) — rend-[illegible] a leszármazási [illegible] érdek szempontjából [illegible] — [illegible] a hagyományt még [illegible] is támogatja, mert [illegible] — kit bizton Eleud-[illegible] — nem az Álmos és Árpád [illegible] [2])

[illegible] felé Dentumogernek [illegible] ki ismét Justinust [illegible] kellett lenni a közös for-[illegible] krónikákban, melyek művük [illegible] csak néhány halvány [illegible] hogy a szittyákat semmi-[illegible] birta meghódítani és [illegible] értik, azért benne [illegible]: „Vocamus eos [illegible] potestate. Dicimus etiam [illegible] dentes omnia corrodunt, [illegible] alias nationes triturabant“. [3]) [illegible] a Képes Krónikában egy [illegible] csak zavaros alakban jelent-

[1]) Reclus E. Geographie Universelle, V. 444. l.

[2]) Szabó Károly, Előd vajda, kisebb történelmi munkái, [illegible] kk. ll. A Névtelen jegyző családtani adatainak fontosságára már 1877-ben rámutattam: A magyarok megtelepedésé-[illegible] Századok, 1877. 381, 382. ll.

[3]) A Reginora emlékeztető helyeket összeállította M. Florianus (Fl. II. 247. l.). Forrásairól Marczali H. MHK. 320. kk. ll. Hogy a Névtelen, a krónikák nem közvetetlenül meritettek belőle, már Riedl Ferencz kimutatta: Zu den [illegible] des Anonym Notars des Königs Béla, [illegible] 601 kk. ll. A Dentu[illegible] Kunik Dentum voron[illegible]

kező, de Anonymusnál világosan meglevő adat, hogy a magyarok, Álmos atyja: Ögyek, Jafet fiától: Magogtól (Magortól) származnak.[1]) Magogtól származtatja a Névtelen jegyző Athila királyt is, s ennélfogva többször említi, hogy Álmos, Árpád Athila király nemzetségéből származtak, [2]) de a magyarok és hunok az az azonossága, melyet későbbi krónikáink, mint már Kézai és közvetetlen forrása, a hun történetet magukba olvasztva hirdetnek: annak még, mint feljebb már érintém nála nyoma sincs; a közös forrásban sem lehetett; de hogy már a XI. század közepén a magyarok ily kapcsolatot tartottak, mutatja, hogy Salamon király anyja — mint egykorú német forrás írja — Nordheim Ottó szász herczegnek, kinek köszönhette fia nagyrészt visszahelyezését, 1063-ban Attila kardját ajándékozta.[3]) Benn volt a közös forrásban a Hungarus névnek származtatása Ungvártól, vagy az Ung vizétől, melyet az egy-

[1]) Anonym c. 1. KK. c. 1. (Fl. II. 104. l. MHK. 490. l.) ezt olvassuk: „Dictum illorum esse verum, qui dicunt quod Hunor et Magor, patres Hungarorum fuerint filii Nemproth, qui fuit filius Cus, qui fuit filius Cam, qui fuit a Noe maledictus; tum quia *non* essent Hungari de genere Japhet, . . . holott így kellene lenni dictum illorum *non* esse verum“ . . . „tum quia essent Hungari de genere Jafet“. Marczali H. kisegítője, hogy „verum“ helyett „vanum“-ot tesz, nem segít a dolgon, mert meghagyja a „*non essent* de genere Japhet“-et, pedig az ellenkezőt akarják mondani. (MHK. 490. l. n. 5.). Kézai (Fl. II. 54, 55. l. MHK. 475. l.) és a Budai Krónika (ed Podhraczky 7. l.) teljesen a hun történet alapján állván, e controversiát nem is érintik, csakhogy ők Nimrodot (Menroth, Nemrothot), a Szentírás ellenére, Japhet ivadékának tartják.

[2]) Anonymus c. 1., aztán később Álmosról c. 5. „de genere Athile regis descendisse; c. 12. „Proavus meus potentissimus rex Athila“ mondja. Arpad, c. 14. stb. stb. (Fl. II. 3, 6, 15. ll. MHK. 394, 398, 412. ll.)

[3]) Lambertus, MG. SS. V. 185. l. V. ö. Pauler Gy., Magyar nemzet története I². 112, 431. n. 225.

korú németek a Hungertől — mert a magyarok éhségből hagyták el régi hazájukat — származtattak [1]) Kézaiban ugyanis olvassuk, bár a többi krónikákban már elmosódik az Erdély felől való beköltözés fictioja következtében, hogy a Kieven keresztül jövő magyarok „in fluvio Hung vocato ubi castrum fundavere, resederunt. A quo quidem fluvio Hungari a gentibus occidentis sunt vocati". Anonymus c. 2. pedig mondja: „Hungari dicti sunt a castro hungu, eo quod subjugatis sibi sclavis VII. persone intrantes terram pannonie *diutius* ibi morati sunt.[2]) Benn kellett lenni, hogy a magyaroknak *hét* vezérük volt; ez az adat azután a XIII. századbeli Kézait közvetetlen megelőző *A.* krónikában furcsán alakult, a mennyiben az óta a hét seregre való felosztás valami tudatos, hadtani felosztás szinében tünik fel, de mégis kiérzik belőle, hogy ebben ugyanaz az emlék lappang, mely Anonymust hét főemberről — a hetumogerről — hét magyarról — beszélteti, mi tulajdonképen hét törzsnek felel meg, — mit gyaníthatnánk, ha Konstantin császár világosan nem is mondaná. Szintoly biztosra vehetjük azonban, hogy a hét vezér *neve* nem volt meg a közös forrásban, mert csak így magyarázható meg az az eltérés, sőt teljesen különböző basis, a melyből e kérdésben egyrészt krónikáink, másrészt Anonymus kiindulnak. A Képes Krónikának hét vezére tisztán mondai elemből vett összeállítás, — hét embernek, kikről emlékeztek, hogy vezérek voltak, felsorolása, tekintet nélkül arra, mikor éltek? kik voltak? — mely összeállítás alkalmasint több más mondai részszel először a Kézai közvetetlen *(A)* forrásában szerepel. Legélénkebb emlékezetben volt Árpád;

[1]) „Fame, quem patiebantur, Hungri vocati sunt" l. itt a 86. jegyzetben érintett levelet Dado verduni püspökhöz. MHK. 333. l.

[2]) Anonymus c. 2. Kézai (Fl. II. 4., 71., 72. l. MHK. 396, 484, 485. ll.).

ez tehát az első vezér, még pedig olyan, hogy a közös forrás Álmosát teljesen elhomályosítja, sőt az enumeratioból kiszorítá, mit azután már a XIV. századbeli krónika úgy magyarázott meg vagy indokolt, hogy Álmost Erdélyben megölték, és nem tudott már eljutni Pannoniába. [1]) Az Árpád-korszak egyik legnevesebb nemzetsége a Csák volt, szintén vezérivadék, bár Csák, az ősapa nem volt az, de vezér volt atyja: Szabolcs és öreg atyja: Előd. Elődöt azonban Álmos öregatyjának tartják; vezérnek tehát Szabolcs maradt. Nagy, tekintélyes nemzetség volt a XIII. században a Kean vagy Kán; azt Gyula vezértől származtatták, kiről tudták, hogy Erdélyben uralkodott. Ez volt tehát a harmadik vezér. Egy Kund vagy Könd (Kende?) ismeretes volt mint vezér; ez lett tehát a negyedik. Lél és Verbulchu, kikről énekek szóltak, kiknek nemzetsége — Lélé Zuárd, a Szoárd vagy Szalárd, Tiszántúl, Verbulchué a Balaton északnyugati szélén, Veszprémben — a XIII. század második felében virágzottak: úgyszólván önként kinálkoztak ötödik, hatodik vezérnek. Végre hetediknek Örst vették be, ki a Sajó mellett lakott s a ki legvilágosabb bizonyítéka annak, hogy a hét vezért csak úgy kapkodva állították össze. Okmányokból tudjuk ugyanis, hogy Borsodban, a Sajótól nem messze virágzott az Ursu-ur (Örs-ur vagy Örs) nemzetség. Anonymus megmagyarázza, (c. 32.), hogy Örs ki volt? Kun ember; mint kapta birtokait? — A XIII. század második felének írója ezt már nem tudta, talán nem is tudhatta, mert a Névtelen sokat be-beczifrázott elbeszélésébe; de világos volt, hogy Örs valami nagy úr lehetett, és alkalmasint így került — mint-

[1]) KK. c. 13. (Fl. II. 123. l. MHK. 501. l.). Kézai még erről mit sem tud, hanem egyszerűen csak annyit mond, hogy: „Arpad cum gente sua Ruthenorum Alpes prior perforavit et in fluvio Ung primus fixit sua castra". (Fl. II. 72. MHK. 405. l.)

hogy más hetediket már nem tudtak — a hét vezér sorába.[1]) Gondosabb a hét vezér, a hét magyar személyeinek megállapításában a Névtelen jegyző. Ő is ismerte a Kézainál, a Képes Krónikában szereplő hét nevet, de azt is észrevette, hogy nem mind élt egy időben, lehetett a honfoglalás részese. Jobban ismerte — mint az a másik író — kora aristokratiáját, ha szabad e szóval élnem, annak genealogiáját s oly névsort állított össze, melynek egy részét történeti adatok igazolják, úgy hogy a másik — ilykép nem igazolható — részről is feltehetjük, hogy bír alappal, annál is inkább, mert viszont oly adatokat, melyek azt megdöntenék, vagy csak kétségessé is tennék, nem ismerünk. Nem úgy, mint Kézai és társai, kik annak a hét seregnek a vezéreit számlálják elő, melyek már az Ung mellett vagy — a Képes Krónika szerint — Erdélyben alakultak: az ő „hét magyarja“ a „hét főember“, kik Scythiából indulnak ki, hogy Pannoniában új hazát keressenek s a honfoglalást, hogy úgy mondjam: egy hajtásra elvégzik. Restituálja Álmost, kit Árpád fia csak már az új hazában követ. Szabolcs helyébe teszi atyját, Elődöt; mindkettő historiai személy és magyar vajda a honfoglalás előtt — Konstantin császár szerint. Harmadik vezére Cundu — ép úgy, mint a krónikáké, csakhogy annak fia nála Curzan — név, melyet a görög írók is, mint Árpád vezér társának nevét, ismernek, [2]) Lél helyett, kitől a XIII. században

[1]) Nem tudom, véletlen-e? de annak tartom, hogy Kézainál Örs a *negyedik* vezér, azután következnek Kund, Lél és Verbulchu. (Fl. II. 72. l. MHK. 480. l.) Az Örs vagy Örs-úr-Wrsur-nemzetségről 1230. HO. VII. 18, 1249. CD. IV/$_2$, 17. l. HO. VI. 51. 1339. CD. VIII/$_4$. 398. l.

[2]) Kursanes vagy Kusanes, Georgius Monachusnál MHK. 106. l. A Curzan névről: a baskirok egy törzsét Karsinnak hívják. Rycskof Péter i. h. I. 79. l. Lehet, hogy a Cupan, Cupian,

már szereplő Szoárd-nemzetséget származtatták,[1] említi atyját, Tast, ki az ecsedi láp mellé várat épített; Gyula helyett, ki Szent Istvánnak öregapja volt, tehát az Ázsiából való kivándorlásban még nem szerepelhetett — öregatyját, Tuhutumot vagy Tétenyt. Teljesen mellőzi Bulcsut, ki csak mint csapatvezér szerepel nála és Örsöt, kit az egyik kun vezér fiának tud; viszont említi Oundot és Hubát, kikről krónikáink nem tudnak semmit. Hogy e nevek nem tisztán képzelet szüleményei, következtethetjük, hogy a Névtelen mindkét vezér ivadékait és birtokaikat említi; még pedig korának tekintélyes nemzetségeit. Oundtól a Kalán- és Colsoy-, — matalán Galsának, Gelsének mondanók — nemzetségeket származtatja; az egyikből élt a XII—XIII. század fordulópontján a hírneves pécsi püspök, Kalán; a másikra az a comes Culcey emlékeztet, ki II. Géza 1142-iki egy oklevelének záradékában előfordul.[2]) Hubától származott, szerinte, a Zemera-Szemere-nemzetség, mely a mai Komáromban birt, s az ő ivadéka volt az „okos Zemera“, alkal-

Cupa, kit krónikáink (Fl. II. 73, 127. l.; III. 31. l. MHK. 486, 504. ll.) Cund fiának mondanak, szintén csak rosszul olvasott vagy leirt Curzan. A most kissé idegennek hangzó nevet megtaláljuk: 1248-ban, Terra Korchan, a Csallóközben (W. II. 206, 209. ll.); 1268. Piscina Corzan Tany helységnél, ugyancsak a Csallóközben. (Kn. I. 257. l.). Korcsán helység ma is van Somogyban, s úgy látszik, hogy a név úgy viszonylott a Karcsához, mely számos hely neve a Csallóközben, ép a XIII. századbeli Korzán közelében, mint Zoltán a Zsolthoz, Zolthoz, Taksony a Takshoz.

[1]) A Zuárd-nemzetségről Regest. de Várad N. 247. Anj. O. I. 207, 341. ll. Bunyitay: A váradi püspökség II. 425. l. Belőle származik a Nagybessenyei Bessenyey-nemzetség, Széll Farkas, Turul VII. 1. kk. ll.

[2]) CD. II. 118. l. Itt ugyan comes Calanus van, de az eredetiben, Pannonhalmán, Fehérpataky László szives közlése szerint, Culcey áll.

masint az a *semptei* ispán, kivel III. Béla uralkodása elején találkozunk. [1]) Ezek az emberek emlékében bizonyosan élt még ősük neve, ki egyike volt a hét magyarnak! Benn volt a régi közös Krónikában a honfoglalók útjáról, hogy Kiev mellett haladtak el „transeuntes per civitatem Kyo“ (Képes Krónika c. II.) „dum per civitatem Kyeu transissent.“ (Anonymus c. 8.): a mi történeti tény, mert az orosz évkönyv is említi.[2]) Az a hagyomány is meglehetett a magyaroknál, hogy Oroszországtól, éjszakról jöttek, s így természetes volt a feltevés, hogy útba ejték Szuszdalt; de már azt a vargabetűt, hogy Szuszdal és Kiev *előtt* a bessenyők földén és Fehér-Kunországon keresztül jöttek, melyek közül a XII. század felfogása szerint, mint Edrisziből tudjuk, a bessenyő föld a Jaik felé, Fehér-Kunország Taman vidékén, a Don-torkolatától délre feküdt, [3]) a hunok történetéből vette az „A“ krónika — mely ugyanezen az úton hozza a Tisza vidékére a hunokat. [4])

Az „A“ krónikának kell tulajdonítanunk, — s a közös

[1]) „A quo prudens Zemera descendit.“ C. 33. (Fl. II. 28. l. MHK. 429. l.). W. I. 69. l. Hubát a Névtelen jegyző szerint (c. 337. Fl. II. 31. l. MHK. 434. l.) Árpád Nyitra és más várak, köztük bizonyosan ott volt *Sempte*, Galgócz, Bánya ispánjává tett. A Szemere-nemzetség birtoklásának nyomait ott, hol Anonymus szerint Huba adományt nyert, még a XV. században is feltaláljuk. Belőle származtak a Csúzy-, Szemerey-családok; birtokaik közt még 1460. körül a *Hoba* pusztát találjuk. Vajjon az abaujmegyei, a XIV. században feltünő Szemerei- vagyis a máig virágzó Szemere-családnak ezzel a nemzetséggel van-e valami köze? nincs kimutatva, sőt eddig még csak valószinűnek sem mondható. Csánky III. 513, 521, 532. ll.

[2]) Fl. II. 8, 123. l. MHK. 402. l. A Nesztor-féle évkönyv 6396—6406. vagyis Kr. u. 888—898. évekhez, Leger fordításában 19. l. (MHK. 390. l.).

[3]) Edrisi Recueil VI. 400, 403. l.

[4]) KK. i. h. (Fl. II. 58, 108. l. MHK. 500. l.

forrásban benn nem lehetett, Anonymus nem is tud róluk semmit — a mit a Krónika a 108. nemzetiségről mond, beleértve czáfoló megjegyzéseit, arra, mit „codices quidam contineant, quod ipsi capitanei septem Pannoniam introierint et Hungaria ex ipsis solis edita est et plantata"; „mert honnan jött az Ákos-, Bor-, Aba-nemzetség és más magyar nemesek, kik szintén nem vendégek, hanem Scytiából származnak?" E szavakból szintén kiérzik a kor, — a XIII. század második fele, mikor Ákos Ernyebán fia István, a hatalmas országbiró, végre nádor, többféle Aba: a Nekcseiek őse Demeter, Péter fia Lőrincz, ki Locsmánd vármegyét kapta IV. Bélától, s talán már Finta nádor és Amadé testvére is szerepeltek; a Bor-nemzetségre talán Bánk Bán emléke hívta fel a figyelmet; míg a 108 nemzetség s az abból folyó hadiszervezet a hunok történetéből van véve; abba is, — alkalmasint — mint a mongol hadiszervezet reminiscentiája került. [1]) Benn volt azonban a közös forrásban (B.-ben) a fehér ló mondája, melyen a magyarok Pannoniát Swatopluktól vagy Szalantól megvették, mert az megvan — lehet mondani: naiv üdeségében — a Képes Krónikában; abból, kiforgatva — „auf abgeschmackte Weise breitgetreten", mint Dümmler mondja, kinek igazat kell adnunk — Anonymusban. [2]) Nála nem is Kusid, Kund fia, a követ, hanem Ound s a fejedelem, kitől az országot megveszik, nem Swatopluk, hanem Szalán. A magyar felfogás szerint — legalább bizonyos korban, mint azt a hunok története ki is fejezi — Swatopluk lengyelországi volt. [3])

[1]) KK. c. 12., 19. Fl. II. 123., 127. ll. MHK. 504. l.

[2]) KK. C. 13. (Fl. II. 124. l. MHK. 502. l. Anonymusnál c. 14., 16., 38. (Fl. II. 15., 17., 31. ll. MHK. 412, 415, 434. l.). Kézai mellőzi; Dümmler, G. des Ostfränkischen Reiches III². 45. I. n. 1.

[3]) KK. c. 10. (Fl. II. 120. l. MHK. 498. l.) s ezen Kézai sem változtat. (Fl. II. 70. l. MHK. 484. l.).

A morva fejedelemnek igazi neve Suantopluk, Konstantinnál Szvendoplok, a fuldai évkönyvekben Zwentibaldus, Reginonál Zuentibold vala, s csak a magyar hanyagabb kiejtés vetette ki, úgy látszik, az „n“ betűt. Lehetséges, hogy az okoskodó Névtelen, a to- vagy tapolukot polyáknak, „a lengyel“-nek vevén, a tulajdonképeni névnek Zuen-t, Zuan-t, Zoan-t tartotta, melyből a magyar nyelv könnyen alakít Szalán-t s ebből bolgár fejedelmet csinált, hisz különben Swatopluk is, a magyar felfogás szerint, mely a Névtelen korában is már meglehetett, „bulgaris messianisque imperabat“.[1])

A mondákon kívül a honfoglalásról az egyedüli történeti adat a közös B forrásban Reginonak meglehetősen, általánosságban mozgó szavai lehettek: „Deinde Carantanarum, Marahensium ac Vulgarum fines crebis incursionum infestationibns irrumpunt.“ Ezt Regino a 889-iki évhez beszéli el, s 901. mondja el a magyarok felsőolaszországi hadjáratát. Hogy e szavak benne voltak, mutatja, hogy Anonymus is beleillesztette, elbeszéléséhez szabva, munkájába: „Sed et Carinthinorum Moroanensium fines crebris incursibus irripuerunt.“ Valamint benne volt a közös forrásban — már mint annak következtetése, mert Reginoban nincsenek e szavak: „Quorum . . . praesidia subverterunt, et regiones eorum possederunt et usque in hodiernum diem, adjuante domino potenter et pacifice posteritas eorum detinet[2])

A Képes Krónikában is, a 32. fejezetben, megtaláljuk e gondolatot, sőt szavakat is, miután az író elmondta a morvákkal és csehekkel, a karantánokkal, a bolgárokkal — tehát a Regino által felsorolt népekkel — viselt har-

[1]) Konstantinos Porphyr. császár i. h. c. 40 és a németek MHK. 126, 316, 322. II. KK. c. 10. (Fl. II. 121. MHK. 498. l.
[2]) Anonymus c. 59. (Fl. II. 43. l. MHK. 450. l.)

czokat, — igaz, csak oly formán, mintha a bolgárokra vonatkoznék, mint viszont Anonymus szavait követve, csak a murai karantánokra kellene értenünk: „Castra ipsorum occupantes, et civitates eorum destruentes, que domino concedente, et nunc habent et possident." [1] E helyek vizsgálásánál nem szabad elfelejtenünk, hogy e helyek, mind a Képes Krónikában, mind Anonymusnál, a valósággal 899-ben történt olaszországi hadjáratot *megelőzik;* ez a hadjárat pedig az, mely a honfoglalás befejeztével úgy szólván — ha nem is teljesen — összeesik. A Képes Krónika tehát a XXXI., XXXII. fejezetében elbeszélt hadjáratokat úgy fogja fel, hogy ezek a *honfoglalás befejezte előtt* történtek, nem külföldi kalandozások, mint p. o. Szabó Károly a karinthiai hadjáratra vonatkozó elbeszélésről gondolja, [2]) s így fogja fel Regino szavait a Névtelen jegyző is, csakhogy ő az ott csak megütött eseményeket részletezi, kiszinezi, felfogása szerint, elütőleg a Képes Krónikától, vagyis — feltehetőleg — a közös „B" forrástól, csoportosítja. A cseh háború nála a Zoborral vívott harcz, a bolgár háború a Szalannal, Gladdal vívott küzdelmek; így a prümi apátnak általánosságban említett *három* nemzete közül már csak a karantán marad, melyet — logicus felfogása szerint — Pannonia elfoglalása után állít szemben a magyarral; s mert velük való harczokról itt Pannoniában mit sem talált: csak Regino szavainak — elferdített — reproductiójával elégszik meg, a mennyiben a morva csehekről már korábban emlékezvén a „Carantanorum Marahensium fines"-ből „Carinthinorum moroanensium fines", „murai Karantan-határt "csinált, murait, mint az ő korában a mai Styria

[1]) KK. c. 32. (Fl. II. 134. l.) A dubniczi és budai krónikákban megvan e passus (Fl. III. 38. l.). Kézai azonban kihagyja (Fl. II. 73. l.).

[2]) Vezérek kora, 130. l.

magvának lakóit nevezték.[2]) Művének legnagyobb része, úgy szólván, csak paraphrasisa Regino e két sorának. Ennélfogva azokat az időmeghatározásokat is, melyeket *krónikáink* ezekre a hadjáratokra nézve tartalmaznak, a honfoglalás korszakára kell vonatkoztatnunk. A mondai részen és intercisumain túlesvén, a *Képes Krónika,* melyről azonban soha sem szabad felejtenünk, hogy nem a régi, Anonymussal közös forrás, hanem annak már, sok későbbi betoldással némi összhangzatba hozott, nagyon átdolgozott kiadása — Swatopluk halála után, beszéli, hogy a magyarok *hat* esztendeig pihentek; a hetedik évben Morvát és Csehországot pusztíták. Azután *egy* évig pihentek. Post hec — ez után — megtámadták Karinthiát, Krajnát, Styriát. A német császár ezért bosszút akart állni, de belháború visszatartá. Inter hec — e közben — a magyarok *három* évig sehová sem mentek. Ha tehát a karinthiai hadjáratot szintén a nyolczadik évre teszszük, mert annak külön évet nem tulajdonítanak, kapunk (6 + 1 + 1 + 3) tizenegy esztendőt. Következik azután a bolgár háború — anno quarto — a negyedik évben, az ép most érintett háromév után, s így az olaszországi háború, melyre ez után áttér, a lefolyt *12* esztendő után, vagyis a tizenharmadik esztendőre esik. Kérdés már most, honnét kell számítani e 13. esztendőt? Ennek megoldásában nem támaszkodhatunk arra a kétségtelenül eldöntött, de sokáig controvers tényre, hogy a magyarok olaszországi hadjárata, melyről a mi forrásaink is beszélnek, 899-re esett, s ennélfogva a 13. évet, ettől visszafelé számítva, kapnók meg: hanem krónikáink, jelesen a közös forrás álláspontjára kell — ha csak lehet — helyezkednünk, miből nem következik, hogy a helyes történelmi chronologiát ismerte; mert hisz Regino 901-re,

[1]) V. ö. Anonymus külföldi vonatkozásai, Századok, 1883. 99. és kk. ll.

Anonymus pedig plane Árpád halála, 907. utánra, Zoltán idejére, mondja az olaszországi hadjáratot.

Regino a magyarok kijövetelét Scythiából s a Tanais mocsaras vidékéről 889-re teszi.[1]) Ez ugyan nem állapítja meg a Pannoniába való beköltözés idejét, de legalább fix évszám, s úgy látszik, már legrégibb feljegyzéseink, az a közös forrás is, ezt fogadták el, oly formában, — mint a zágrábi Krónikában olvassuk — hogy 889-ben „lépett a szittya magyar nemzet, az északi Oceantól jövet. Pannoniába“,[2]) csakhogy azokban a codexekben, melyek a későbbi feldolgozások alapjául szolgáltak — egy „i“ valahogy az évszám mellől kiesett — mint p. o. Regino X. századbeli müncheni codexében a X. hiányzik, s így 889. helyett tulajdonkép 879. áll — s ennélfogva a nagyváradi krónikában, mely egyébiránt szószerint megegyezik a zágrábival, a dubniczi és budai kronikákban 888-at — octingentesimo octuagesimo *octo* — olvasunk.[3]) Ennek corruptiója lehet csak Kézai DCCCLXXII — 872-je vagy 870-e, melyre semmiféle ok sincs,[4]) míg a Képes Krónika 677-ik éve csak historiai aberratio, melynek okát kutatni, jelen feladatunk tekintetéből, teljesen felesleges.[5]) A krónikák 13 esztendéjét tehát 888-tól kell számítanunk s akkor tizen-

[1]) Regino, MG. SS. I. 600. l. MHK. 320. l.

[2]) „Relatio enim hungarorum in scriptis ab olim redacta... habetur, quod ab incarnatione domini octingentesimo sive octo centeno et octogesimo *nono* de gente scytica oceano in septentrione conjuncta magna multitudo finis Pannonie intraverat et potenter occupavit totam Pannoniam.“ Tkalčič, Monumenta Historica Episcopatus Zagrabiensis II. 2. Fl. l. III. 250. l. másolatból.

[3]) Fl. III. 250. l. Bunyitai: „A váradi káptalan statutumai“, 8. l.

[4]) Fl. II. 71. l. MHK. 485. l. — 870. év van, Hevenessy másolata szerint.

[5]) Fl. II. 122. l. MHK. 499.

harmadik évnek 901. kerül ki, vagyis az az év, melyben ben volt — Regino szerint — az olaszországi hadjárat. Anonymusnál azonban — ha előtte is e 13. év lebegett, mit bizonyosra vehetünk — másféle végpontokat kell keresnünk, mert szerinte az olasz hadjárat, mint már érintém, Árpádnak 907-ben történt halála után — mikor Zoltán már XIII-ik évét betöltötte — esik. Anonymus a tulajdonképeni honfoglalás megkezdését a 903-ik évre teszi. Az egész honalapítás tehát Árpád haláláig négy év alatt ment volna végbe. E 903-ik évről nem tudunk semmit; azt nem támogatja semmi. Nesztorból, ki a magyar-bolgár háborút Symeon ellen, 902-höz említi,[1]) ezt ki nem magyarázhatjuk, mert semmi sem jogosít fel hinnünk, sőt kizártnak kell tekintenünk, hogy Névtelen jegyzőnk Nesztort ismerte volna. Hogy megértsük Névtelen jegyzőnk okoskodását, — habár nem is helyes — tovább kell mennünk, 56. fejezetéig; abban olvassuk, hogy Zoltán fia Taksony 931-ben született, s ugyanebben az évben hívták Ottó német király ellenségei a magyarokat segítségül. Ugyancsak az 54. fejezetben olvassuk, hogy az *ötödik* esztendőben, — számítva az olasz hadjárattól — mely szerinte Árpád halála, tehát 907 után, Zoltán uralkodása alatt „transactis quibusdam temporibus“, „bizonyos idő mulva“ történt — a bajorok és alemannok a magyarokat az Inn folyó mellett megverték. E csatavesztésről Regino folytatója ír: „Ungarii partes Alemannie vastaverunt et juxta fluvium In a Bavariis et Alemannis occisi sunt“ és 913-ra teszi.[2]) Visszafelé számítva öt évet, kapjuk 908-at; ekkor történt volna tehát, a Névtelen jegyző okoskodása szerint, az olasz hadjárat, mi fenti adataival megegyez, de összeegyeztethető a Képes Krónikával, vagyis a közös

[1]) Leger fordításában, 22. l. MHK. 373. l.
[2]) MG. SS. I. 614. l.

forrással is. Abban az Inn melletti csata helyett valami abachi ütközet fordul elő, mely a magyarok diadalával végződött; innentől az augsburgi csatáig, vagy — Anonymus szerint — az Ottó császár ellen való háborúig, lefolyt 18 év (tulajdonkép csak 17, mint a budai és dubniczi krónikák ki is javítják), [1] a mi visszafelé számítva szintén 913-ra vezet vissza. Itt azonban eltér a Névtelen jegyző számítása a Képes Krónikáétól, a mennyiben a 10 évi pihenésről, melyet a Képes Krónika 32. fejezete az olasz háború után említ, mit sem tud s azt, úgy látszik, öntudatosan hagyja el, mert mind ő, mind a Képes Krónika az olaszországi hadjárat után, hadjáratokat említenek, melyekben nem nehéz felismerni — kivéve Lotharingia megtámadását, melyet különben csak a Névtelen jegyző említ — a Regino folytatója által 908—912 közt felsorolt hadjáratokat; itt tehát pihenésről, s plane 10 évi pihenésről, a helyes kritika szerint véve a chronologiai adatokat, úgy, a mint ő vette, szó sem lehetett. [2]) Honnan kell, Anonymus álláspontjára helyezkedve, tehát számítanunk? Mely években kell keresnünk azt a bizonyos 12—13 esztendőt? Anonymus a magyarok kiindulását Scythiából, egyedül minden iró közt, 884-re, vagy mint ő római számokkal írja: DCCCLXXXIIII-re teszi. (C. 7.) „Anno Dominice incarnacionis DCCCLXXXIIII.“, olvassuk 7. fejezetjében, „sicut in annalibus continetur cronicis, septem principales, persone, qui Hetumoger vocantur, egressi sunt de terra scythica versus occidentem“. [3]) Minthogy forrásá-

[1]) Fl. III. 39. l.

[2]) KK. Fl. II. 135. l. Cont. Reginonis MG. SS. I. 614. l.

[3]) Fl. II. 7. l. MHK. 401. l. Dandulo adata, melyre Botka T. Millenarium czikke, Századok 1878. 545. l., annyi súlyt fektet, (Muratori SS. Rerum Italicarum XII. 191. l.) kiirt hely viterboi Gottfried Pantheonjából, MG. SS. XXII. 230. l.

ban — a Képes Krónikával közös forrásban — Regino fel volt használva, e 884 bizonyosan 889 lesz, vagyis a kiesett V visszaállításával DCCCLXXXVIIII-at kell olvasnunk. Anonymus azonban sokkal kritikusabb férfi volt, semhogy, mint a többi krónikák, megnyugodott volna abban, hogy a magyarok kijövetele Scythiából, megérkezésük Pannoniába, az ország elfoglalása, mind ez *egy* évben történt volna. Neki tehát más évre kellett tenni a honfoglalás megkezdését és csakugyan teszi is, még pedig 903-ra, vagyis mint ő írja: DCCCCIII. évre.[1]) E szerint tehát az egész magyar honfoglalás Árpád haláláig, 907-ig, legfeljebb négy évig tartott volna; de ez, bár a valóságnak megfelel, mert a honfoglalás 896—900 közt folyt le, saját elbeszélésével nem egyeztethető össze, mert, mint feljebb láttuk, szerinte Zoltán 908-ban 13 éves volt, tehát 895-ben kellett születnie; születése pedig — ugyancsak ő szerinte (c. 50.) — a honfoglalás idejére, mikor az javában folyt s Pannoniát ép elfoglalták, esett, a 895-ik évnek is tehát erre az időre kellett esni. A mily gondos, megfontolt író a Névtelen jegyző, nem tehetjük fel róla, hogy annyira ellenmondásba jött volna önmagával, hanem inkább fel kell tennünk, — a mi könnyen megtörténhetett — hogy codexében a leíró valami hibát követett el az évszámban, mikor 903-at írt, ép úgy, mint a 884-ik évnél! És ekkor a legtermészetesebb a 893-ik évre gondolnunk, mely akkép kerül ki, ha felteszszük, hogy a mostani szám negyedik C-je elől a kilenczvenet jelölő X kimaradt, vagyis a codex másolója DCCCCIII-at DCCCXCIII helyett írt. Ez évszám mellett szól, hogy Albericus Monachus, ki sokat tud a magyar dolgokról, melyekről a praenestei biborostól, Pecorari Jakabtól értesült, — igaz, hogy Frisingai Ottó Chro-

[1]) Anonymus c. 14. Fl. II. 14. l. MHK. 411. l.

nicáját forgatva s abból következtetve, — a *893.* év mellé jegyzi, hogy a magyar nemzet „Pannoniam inhabitare coepit“ [1]) — s megerősíti a körülmény, hogy ez évhez hozzáadván a sokszor említett 13 évet, kijő a 906. év, mint a honfoglalás befejeztének éve, mely után 907-ben a Névtelen jegyző Árpádot meghalatja, — datum, mely ennél fogva teljes önkényes, sőt alkalmasint hamis, mert hamis suppositumokon alapszik. [2])

Hogy egyébiránt a Névtelen jegyző dolgozási módját s vele együtt adatai értékét még jobban megismerjük, folytassuk elbeszélésének összehasonlítását a Képes Krónikával, Árpád halálától kezdve. Itt mindkét forrás a külföldi kalandokról beszél, sokban egyezik, de különbözik is, és épen' a különbségek jellemzők; s az elbeszélés valódiságát, mennyiben tér el egyik vagy másik a történelmi igazságtól? a külföldi, egykorú forrásokkal ellenőrizhetjük, — holott a Névtelen korábbi fejezeteiben alig van egy-két pont, a hol ez ellenőrzés lehetséges volna. Az olasz hadjáratról a Képes Krónika röviden követi

[1]) MG. SS. XXIII. 748. l.

[2]) A gondolatot, hogy a KK. c. 31, 32. a honfoglalásra vonatkozhatnék, Rohonyi Gyula is, kinek egyébiránt sok szép megjegyzése van, megüti (A honfoglalás története, 157, 158. ll.), de a dolgot tovább nem feszegeti. Alig szükséges mondanom, hogy a mit krónikáink e morva és karantán hadjáratban szereplő emberekről, a cseh Wratislawról, — ki alatt talán Szent Venczel atyját, 907—921 közt, értik — *meraniai* Gottfriedről (Dux Meranie *először* 1180-ban fordul elő, Oefele, G. der Grafen v. Andechs 72. l.), Gergely aquilejai patriarkháról (aquilejai patriarkha Gergely csak egy volt: Montelongo nevű, 1251—1269 közt), Eberhardt karinthiai herczegről (ilyen se volt soha; a karinthiai herczegség csak 946-ban kezdődik) mondanak nem volt a közös forrásban, hanem csak a későbbi „A“ krónika „pragmatismusá“-nak kifolyása.

Reginot, csak azt bocsátja előre, hogy a magyarok „per Forum Julie (Cividale) usque in Marchiam Longobardiae intraverunt, ubi Civitatem *Paduam* igne ac gladio consumpserunt". A Névtelen jegyző azonban még előbb némi, a gyula- és kende-méltóságra emlékeztető adattal, a hadjárat vezéreinek Lelt, Bulcsút, Botondot mondja; azután a Cividalére, Paduára vonatkozó adat *után* Regino szövegét közli, sokkal bővebben, mint a Képes Krónika, majdnem betűhíven az eredeti szerint, sőt még belevonja Regino elbeszélését Walo testvére, István comes meggyilkoltatásáról, melyet Regino az olasz hadjárat után mond el, bár azzal semmi összefüggésben nincs; nem is olasz tárgy, mert Walo és István német, rajnavidéki, lotharingiai urak voltak, de Anonymus — nyilván tévedésből — e hadjárathoz kapcsolja, a mennyiben az ismeretlen gyilkost, ki István grófot *mérges* nyillal agyonlőtte, magyarnak teszi, de azt, hogy a nyíl *mérges* volt, *elhallgatja.* [1]) Az olasz hadjárat után a Képes Krónika 10 évi pihenést említvén, „anno undecimo" — folytatja — „Saxoniam, Turingiam, Sueviam, Francosque orientales id est Burgundos demoliti", a bajor határon, Abachon túl, a Dunán innen a bajorokkal véres, de végre győztes csatát vívtak. Ha ez adatokat Regino folytatójával összehasonlítjuk, találjuk, hogy abban — az abachi csatát kivéve, melyről ott nincsen szó — több év dúlásai vannak egybefoglalva, mert ez években jártak, Regino folytatója szerint, a magyarok 908-ban Szászországban, Thüringiában, 909-ben Alemannia- vagy Sváborszägban, 910-ben Frankoniában, 911-ben ismét Frankoniában és Thüringiában, csakhogy krónikáink az orien-

[1]) Anonymus c. 53. KK. c. 31. és még rövidebben Kézai Fl. II. 74, 134. l. MHK. 456. l. Walo vagy Walahorol, nem Waldo, mint Anonymus és krónikáink írják, Dümmler, G. des stfränkischen Reiches III² 518. l.

tales Francosokat nem a *német* Frankoniára, hanem keleti *Francziaországra* értik s azért Burgundiára (Kézai: orientalem Franciam et Burgundiam) magyarázzák. [1]) A Névtelen jegyző ebbe a hibába nem esik. A megelőző tíz évi pihenést, mint már érintém, elhagyja, Francziaország keleti részét már nem Burgundiára, hanem Lotharingiára magyarázza, Szászországot, Türingiát szintén elhagyja, alkalmasint Regino folytatójára gondolva, — ki 909-hez írja: Ungarii Alemanniam ingressi sunt — 910-ben a frank és bajor határon a frankokon nyert győzelmet említi, de nem ír a bajorokon Abach mellett vívott győzelméről, mint a Képes Krónika. Érdekes e tekintetben a három szöveget összehasonlítani.

Regino folytatója, 910.	Anonymus, c. 54.	Képes Krónika, c. XXXII.
Franci in confinio Bawariae et Francie Ungariis congressi miserabiliter aut victi, aut fugati sunt.	Francos quoque orientales, in confinio Franconiae et Bavarie multis millibus eorum cesis ictibus sagittorum in turpem fugam converterunt.	. . . in confiniis Bavariae ultra castrum Abah, citra Danubium Alemannorum exercitos ipsos (a magyarokat) in reditu honeratos invaserunt ex obrupto. Quos hungari in fugam turpiter converterunt, caesis multis millibus ex eisdem.

[1]) E tévedés is mutatja, hogy krónikáink előtt nem Regino folytatójának közvetetlen szövege feküdt, mert az, világosan, nem ért a keleti frankok alatt francziákat vagy burgundokat, s így p. o. a 932. évhez, a keleti frankok pusztulása *után*

Más forrásokból tudjuk, hogy 910-ben a magyarok a frankokkal s a bajorokkal is megütköztek. Regino folytatója azonban csak a frankokkal vívott csatáról beszél, mint a Névtelen jegyző, tehát csak az lehetett a közös forrásban; hanem az a kései, XIII. századbeli compilatio, mely Kézainak és a Képes Krónikának közvetetlen forrása volt, megtartván a közös forrás egy-két szavát, az eseményt a bajorokkal vívott harczra vonatkozó vonásokkal bővíté s a csatateret most már egészen a bajor földre, a Duna *jobb* partjára, Abahra tette s Kézai még Svarczenburg Hertnid „császári marsall“ fogságával és kivégzésével — nem is gyanítom, mily alapon? — megbővíté. [1])

Az abachi csata után a magyarok, a Képes Krónika szerint, 16 évig pihentek s a *18-ik évben* (a Dubniczi és Budai Krónikában, helyesebben a 17-ik évben), [2]) I. Konrád uralkodása alatt, betörtek Németországba, Augsburgot ostromolták, de a Lech mellett megverettek, Lél és Bulcsú elfogattak s miután Lél kürtjével a császárt agyonütötte, mind a ketten Regensburgban akasztófán végezték életöket. Máskülönben, úgy vagyunk ezzel a csatával is, mint az abachi ütközettel. A Képes Krónika, vagyis inkább közvetetlen A forrásának írója tudhatott valamit Szent Ulrik püspök életéről, Augsburg ostromáról a magyarok által, a mely hadjáratban csakugyan Lél és Bulcsú voltak a vezérek és német fogságba esvén, akasztófán végezték éltöket, nem ugyan 931-ben, mint a Képes Krónika számításából követ-

mondja, hogy a magyarok átlépték a Rajnát, és Galliát a tengerig feldulták, a keleti frankokat tehát a Rajnán innenre helyezi (MG. SS. I. 615. l.).

[1]) Anonymus c. 54. KK. c. 33. Kézai Fl. II. 47, 74, 135. l. MHK. 457. l. Cont. Reg. MG. SS. I. 614. l. Kézai és a KK. forrásairól, Pauler Gy., Magyar Nemzet Története II[2] 379. l.

[2]) Már fenn idéztük Fl. III. 39. l.

kezmék, hanem 24 évvel később, 955, nem is I. Konrád, hanem I. Ottó idejében. Hogy ekkor már nem I. Konrád uralkodott, a krónika nem veszi észre, de észreveszi Kézai s a császár nevét elhagyja s különben is a Képes Krónika forrásának elbeszélését hol kritizálja, hol kiegészíti. [1]) Egészen más alapon áll a Névtelen jegyző, Regino folytatójához közelebb, s azért benne a közös forrást hívebben kell látnunk, mint a krónikákban; s csak annyit mond, hogy az olasz hadjárattól számított ötödik esztendőben — tehát 913-ban, a mely évben, Regino folytatója szerint, a bajorok és svábok a magyarokat az Innél megverték.[2]) — Konrád császár idejében, ki ugyancsak akkor uralkodott, „Lelu, Bulcsu et Botond“ — Zoltán által küldve — „partes Alemannie irruperunt et multa bona eorum acceperunt sed tandem *Bavarorum* et *Alemannorum* nefandis fraudibus Lelu et Bulsu capti sunt, et juxta fluvium Hin in patibulo suspensi occiduntur“.[3]) Ebből azt is következtethetjük, hogy a szép és jellemző mondai részletek, Lél és Bulcsú haláláról, a közös forrásban nem voltak meg, hanem csak a XIII. századbeli „*A*“ krónikában, mely a többi mondával ezt is fölvette; s Kézai mondása, hogy a Krónikák Könyvében benn van, — libri continent cronicarum — csakis erre a kései Krónikára vonatkozik.[4]) Az Inn melletti vagy augsburgi vereség után azonban mind a Névtelen jegyző, mind a Krónika azt beszélik, hogy a magyarok egy épen maradt csapatja bosszút állott a németeken a vereségért. Anonymusnál Botond a vezér, máskülönben a bosszúállást általános szónoki phrasisokkal festi. A Képes Krónika — és némi, nem jelentéktelen módosítással Kézai — már con-

[1]) Kézai, Fl. II. 74, 75. ll.
[2]) L. Regino folytatójának már idézett helyét MG. SS. I. 615. l.
[3]) C. 55. Fl. II. 47. l. MHK. 457. l.
[4]) Kézai Fl. II. 75.

cretebb alakban beszélnek, úgy hogy közös forrásra nem gondolhatunk s ezt is a XIII. századbeli „*A*“ krónika mondai elemének kell tulajdonítanunk. A mi ezután következik mind a két forrásban: az Regino folytatójának adataiból van véve, a 915-iki és további magyar hadjáratokról s eléggé jellemző, hogy még a Krónika is, mely az Ulrik püspök idejebeli augsburgi vereségről beszél, azt 915 *előttre,* tehát az Inn-melléki csata idejére, vagy közel hozzá képzeli. Különbség azonban mégis van köztük, a mennyiben Anonymus közelebb áll Reginohoz — bizonyosan a közös forrás alapján; a Képes Krónika ellenben jóval rövidebb s mégis, szokása szerint, tudákos, geographiai magyarázatokkal kiséri elbeszélését. Érinti Fuldát — „megégették“, mondja, bár Regino folytatójánál csak az van, hogy oda eljutottak (915. év), — Anonymus Fuldát nem említi; — a 917. évhez olvassuk Regino folytatójában: „Ungarii per Alemanniam in Alsatiam et usque ad fines Lothariensis regni pervenerunt. Erchanger et Bertholdus decollantur“. [1]) A Képes Krónika ezt így adja: „Abinde (Fuldától) Rheno transpassato Lotharingensem *ducatum* igne et gladio vastaverunt, ubi circa Strozburg, que in latino dicitur Argentina, in quodam prelio Ekhardum (sic!) ducem Lotharingie et Pertoldum, ducem Barbancie, qui ei venerat in auxilium captivantes decollaverunt.“ [2]) Anonymus ezt ellenben így írja: „Totam Bavariam et Allemanniam et Saxoniam et regnum Lathariense igne et gladio consumpserunt. Et Erchargenum atque Bertoldum duces eorum decollaverunt.“ [3]) Hogy itt mindkét magyar író közös forrásból merített, világos, már csak abból is, hogy mindketten Erchanger és Berthold halálát a magyaroknak tulajdonítják, de csak oly joggal, mint a

[1]) Cont. Reg. MS. SS. I. 615. l.

[2]) KK. c. 33. Fl. II. 136. l.

[3]) Anonymus c. 55. Fl. II. 48. MHK. 458. l.

hogy Anonymus Walo testvére, Istvánnak halálát a magyarok 899-iki olasz hadjáratával hozza kapcsolatba, mert tudvalevőleg a két német *sváb grófot* Konrád német király fejeztette le, mint békétleneket, s haláluk semmiféle módon sem függött össze a magyarok becsapásaival. [1]) Ezután a Képes Krónika azokra az eseményekre ugrik át, melyeket Regino folytatója a 954-ik esztendőhöz beszél el. Egymás mellé állítjuk a két szöveget, hozzáadván harmadikul Anonymus elbeszélését.

Cont. Reginonis.	*K. Krónika.*	*Anonymus C. 56.*
954. Ungarii ducentibus inimicis regis in quadragesima Rheno transito, pervadentes Galliam, inaudita mala in ecclesiis Dei fecerunt et per Italiam redierunt.	Inde vero Galliam atrociter affligentes crudeliter in ecclesiam dei sevientes, Mettenseque, Treverense et Aquisgranense territorium devastantes deinde per abrupta montium Senonensium per populos eterni Martis viam sibi gladio aperientes paraverunt. Ubi siquidem Segusam, Taurinamque civitates destruxerunt montesque praefatos perforantes, planum Lombardie cum vi-	Exinde egressi in quadragesima transierunt Renum fluvium et regnum Lotariense in arcu et sagittis exterminaverunt, universam quoque Galliam affligentes ecclesias dei crudeliter intrantes spoliaverunt. Inde per abrupta Senonensium per populos Aliminos ferro sibi viam et gladio aperuerunt. Superatis ergo illis bellicosissimis, et naturali situ locorum tutissimis, montes Senonum

[1]) Dümmler i. h. III² 611. l.

dissent, totam pene provinciam concitatis cursibus vastavere; et ita ad proprium regnum cum victoria revertuntur.

transcenderunt, et Segusam ceperunt civitatem. Deinde egressi Taurinam civitatem opulentissimam expugnaverunt et postquam planam regionem Lombardie aspexerunt, totam pene Italiam, bonis omnibus affluentem et exuberantem, concitatis cursibus spoliaverunt. Deinde vero Botond filius Culpun, et Urcun filius Eusee, superatis omnibus gentibus prememoratis felici victoria fruentes ad propria regna revertuntur. [1])

Ez összevetésből is világos, hogy a KK. és Anonymus közös forrásból dolgoztak, mely Regino folytatójára támaszkodott; de azután, mindegyik a maga módja szerint, a Képes Krónika közvetetlen forrása kevésbbé, a Névtelen

[1]) Anonymus c. 56. KK. c. 33. Fl. II. 49, 136. l. MHK. 460. l. E két hely összehasonlításából kitünik, hogy a KK.-ban a „populos eterni martis“ corrumpált hely, „Aliminos“ helyett, s igy tehát Turóczy (II. c. 25.) hibásan javitja ki „Senonensium populos exterminantes“-re. Schwandter Sript. Rer. Hung. 2^{0} I. 147. l. Cont. Reg. MG. SS. I. 623. l.

jegyző inkább, kibővíti; sőt a Névtelen jegyzőben Erchanger és Bertold halála után nem is következik mindjárt a 954-iki hadjárat, hanem a Cont. Reginonis 926-iki adatához képest, mely tehát a közös forrásban benn volt: „Ungarii totam Franciam, Alsatiam, Galliam et Alemanniam igne et gladio vastaverunt“ — olvassuk: „Hinc vero egressi Franciam et Galliam expugnaverunt“ (c. 55.), s utána: „et dum inde victores reverterentur, ex insidiis Saxonum magna strage perierunt, qui autem ex ipsis evaserunt, ad propria redierunt.“ [1]) Azután a Névtelen jegyző általánosságban beszél a magyarok haragjáról a németek ellen; említi Takson születését 931-ben, kit Dares Phrygiusra emlékeztető módon jellemez. Majd áttér Ottó király ellenségeire, a kik a magyarokat segítségül hivták; azokat Zsolt, a többi közt, hogy Lél és Bulcsúért bosszút álljanak, Botond, Szabolcs és Irkund, vagy helyesebben Urcun, vezérlete alatt el is küldé s azok kiindulván „rursum, Bavariam, Alemanniam, Saxoniam atque Thuringiam“ — vagyis jóformán egész Németországot, szerinte — „in gladio percusserunt“, s azután következik Regino folytatója nyomán — mint már idéztük — a 954-iki rajnántúli hadjárat. Botond és Urkun szerencsésen hazatérvén, — Szabolcsról nem hallunk többé semmit — a Névtelen jegyző, szinte ellenmondásban önmagával, mert hisz a magyarok már hazatértek, még pedig Olaszországon keresztül, *még* említi, hogy Ottó király a Rajnánál lest vetett a magyaroknak és sokat megölt közülök, de Botond és Urkun (Örkény), halni vagy győzni készek, egy neves, nagy herczeget közülök — „quemdam magnum ducem, virum nominatissimum“ —

[1]) Anonymus Fl. II. 48. MHK. 458. l. Úgy látszik, ehhez a mondán alapuló valamelyik ütközethez fűződik krónikáink *későn* feljegyzett adata a hét megmaradt és megcsonkított magyarról, melyről a 125. jegyzetben bővebben szóltunk.

megölték, sokat megsebesítettek s győzelmesen, zsákmánynyal hazatértek. Erre változott — úgy látszik, már a közös forrásban — az a néhány sor, melyet Regino folytatója 955. évhez a lechfeldi csatáról ír, a melyben említi, hogy Chuonradus dux — a frankoniai vörös Konrad — ibi occiditur; de Lélről és Bulcsúról szót se tesz. [1]) A mi ezután még Anonymusból hátra van, az 56. fejezet vége s az 57. c., az mind külföldi forrásokból nem controllizálható dolog, részint okoskodás, részint családi, localis hagyomány, melyeket későbbi adatok valószinűvé, sőt elfogadhatóvá tesznek: míg a KK. még a franczia-olasz háború után a 21-ik évben [2]), vagyis számítása szerint 952. a magyarok egy bolgár hadjáratáról beszél, melynek folyamán Konstantinápolyig hatoltak s ott Botond párbajban egy görögöt megölt s bárdjával a város érczkapuján rést ütött. E mondai elemről nemcsak föltehetjük, hogy nem volt az Anonymussal közös forrásban, de biztosan tudjuk is, mert a Névtelen jegyző (c. 42.), a bolgár háborút a honfoglalás korára tevén, czéloz arra a mondára, hogy Botond valamely bolgár hadjáratban Konstantinápolyig jutott, a város aranykapuját bárdjával bevágta, de „mivel egy történetiró könyvében sem találtam“, — írja — „hanemha a parasztok hiú meséiből hallottam, azért jelen munkámba írni nem akartam“. [3]) Ezt is tehát a XIII. század feldol-

[1]) Cont. Reg. MG. SS. I. 623. l.

[2]) A Dubniczi és Budai Krónikában a franczia-olasz hadjárat után van: Annis vero XX. sine motu permanserunt. Vicesimo autem primo egressi in Bulgariam intraverunt (Fl. III. 41. l.). Mikor tehát e 20 évi pihenés a Képes Krónikában kimaradt, a vicesimo primo olyan forma, mintha az augsburgi csata előtt decimo octavo-nak volna folytatása s így a konstantinápolyi kalandot csak három évvel későbbre, vagyis 934-re tenné.

[3]) Anonym. c. 42. Fl. II. 35. l. MHK. 439. l.

gozója vette fel, mint a hét vezérről szóló rhapsodikus adatokat, Lél és Bulcsú mondáját; a hadjáratokat befejező sorok azonban:

„Communitas itaque *hungarorum* cum suis capitaneis sive ducibus *hec et alia* huiusmodi *usque ad tempora Toxun ducis* gessisse perhibetur" (KK. c. XXXIV.).

„Sed istud notum est omnibus scire volentibus, quod milites *hungarorum hec et huiusmodi* bella usque ad *tempora tocsun ducis* gesserunt" (Anonymus c. 56.) lényegben megvoltak a közös forrásban, mert a két szöveg közt csakis egy kis, a két munka különböző korából folyó csekély, de mégis jellemző kifejezésbeli különbség, a capitanei és milites, van. [1])

Ha ezektől a történeti s mondai elemektől eltekintünk, alıg találunk a Névtelen jegyző művében mást, mint szószaporítást és combinatiót, melyet szószármaztatásokra, családi hagyományokra és a dolgok természetére — így kellett volna józanul történni: tehát így is történt! — alapít. Az országot bírják: a morva-kozár reminiscentiájú Marót, Swatopluk-Szalan, — az Erdőn túl Gelou, a Marostól délre Glad, kiknek neveit nem tudjuk, hogy honnan vette? — éjszakon szláv vezér Laborczy duka, mely név a Laborcz vizére, a vladikára emlékeztet; nyugaton a cseh herczeg vezére, a Nyitra-melléken, a Garam és Morva közt Zobor, kinek nevét a nyitrai nagy hegy viseli. A Dunán túl Pannonia fekszik, melyben rómaiak uralkodnak. [2]) Itt tehát valódi történeti adatokról szó sem lehet. Ilyen a honfoglalás egész menete is, melyet a 14—35. c. bőven és részle-

[1]) Kézai szokása szerint corrigál: „Communitas itaque hungarorum cum capitaneis seu ducibus, quos pro tempore usa erat, usque tempora ducis Geiche hinc inde huic mundo spolia et pericula dinoscitur intulisse". Fl. II. 77. l.

[2]) Anonymus c. 46, 48. Fl. II. 39, 41. l. MHK. 445.

tesen — mintha csak a trojai háború phasisait beszélné el — ad elő, de sokkal több szellemmel, mint Dares Phrygius. Árpád, ki népével a Kárpátok aljában, Munkács és Ungvár táján szorong, a Tisza mentében fölfelé Ugocsáig terjeszkedik (c. 14.); azután könyörgéssel kinyeri Szalántól a földet a Sajóig, éjszakra pedig Sóvárig terjeszkedik (c. 16—17.). Hátát Lengyelország felé biztosítja (c. 18.); azután balszárnyán kéri, majd hadnagyai fegyverrel megszerzik, vagy legalább bejárják a Tiszántúlt a Körösig (20—22—28.) s egyikük, Tuhutum, el is szakad, átmegy — a geographiai sorrend is úgy hozza magával — a Meszesen Erdélybe s ott magának külön földet szerez (c. 25—27.). Mikor így Árpád hátban, oldalvást — kelet felé — biztosítva van, újra előre nyomul és kinyeri Szalántól a földet a Zagyváig (c. 30—32.); mielőtt azonban tovább menne, biztosítja jobbszárnyát. Vezérei meghódítják Gömört, Nógrádot, majd az Ipolyon, Garamon, Nyitrán keresztül a Vágig, Morváig jutnak s az egész tartományt a csehektől elfoglalják (c. 33—37.). Most végre Szalán szembe száll velük, de Alpárnál csatát veszt; Árpád maga levonul a Tisza mentében Titelig s azután a Duna-Tiszaközben felvonul éjszakra a Csepel-szigetig, a hol megpihen (c. 38—41.), míg Lel, Bulcsú és Botond vezérei Nándorfehérvárnál átkelnek a Dunán, bejárják a Balkán félszigetet, s Dalmátián, Horvátországon, a Száva-Drávaközön át, Valkó vidékén újra visszatérnek a Dunán, vissza Árpádhoz (c. 41—43.). Árpád előtt most Pannonia elfoglalása lebeg; de háta mögött van még a daczos, de erejében megfogyott Maróton kívül, a Maros-Tiszaközi Glad. Ez ellen küldi vezéreit, a kik győznek (c. 44.) sőt még egy magyar csapat ki is megy Bulgáriába s ott külön hazát alapít magának (c. 45.). Mikor így már az egész mai Magyarország a Dunától balra birtokában volt: támadja

meg Dunántúlt, Pannoniát. Átkel a legtermészetesebb ponton, Budapestnél, a mi benn lehetett a közös forrásban is, mert benne van Kézaiban, csak hogy az még — a hegyek közé szorítva, legfeljebb kis csapat átkelésére alkalmas Szobot is második, egyenlő rangú átkelő-pontnak tartja, világosan csak azért, hogy a szemben fekvő Pilis-Marótról szoló valami mondát megmagyarázzon. [1]) Azután három részre osztja seregét. Az első rész elfoglalja a Duna mentét le Baranyáig, a hol már a Drávántúlt érinti, melyet Lél, Bulcsú és Botond korábban elfoglaltak. A második sereg nyugotra, a Dunántúl közepére, Veszprémnek, Vasvárra indul, elhat a Lapincsig s visszafordulva Zalán keresztül, a Balaton mellett elhaladva visszatér a főserreghez; ezt, a harmadik részt, maga Árpád vezeti Bodajkon át a Rábáig, Rábczáig s ezzel befejezi Pannonia elfoglalását (c. 46—50.), s igy még csak egy pont maradt az országból meghódítatlan: Bihar, Ménmarót székhelye. Ezt támadja most meg a magyarok egy serege, nem éjszakról, de dél felől, Csongrádból, Békésből jövet; s Marót, mikor látja, hogy ellentállása hasztalan, megalkuszik, oda adja leányát és országát Árpád kis fiának, Zoltánnak és ő csak Bihar várát tartja meg birtokában. Halálával, mely rövid időn bekövetkezik, ez is a magyarokra száll, a honfoglalás be van fejezve s rá Árpád is meghal (c. 50—52.). [2]) Róla tudták, hogy ő volt a honalapító; ott kellett tehát neki lenni végéig, — gondolhatta a Névtelen jegyző, de mert semmi nyomát sem találhatta, hogy a külföldön vezette a magyar hadakat, úgy okoskodhatott, s a gondolatban van valami szép! hogy a honfoglalással életét is befejezte. Az országot végleg azonban csak fia, Zoltán alapítá meg; azért, miután a külföldi hadjáratokat

[1]) Kézai, Fl. II. 72. l.

[2]) A honfoglalás menetét Rohonyi is elmondja ilyenformán, de bővebben, i. h. 144—154. ll.

is elmondta, mely elbeszélését már feljebb vizsgáltuk, utolsó, 57-ik fejezetében azt mondja el: mikép tüzte ki Zoltán az ország határait, nyugotra, északra s délre, a görögök felül, a Vazul- — balkáni vas- — kapuig és a Ráczföldig, nyugotra a tengerig, Spalato városáig, szóval annak a földnek határáig, melyet, elbeszélése szerint, Árpád magyarjaival a honfoglalás idejében elfoglalt, de mely a határokat valóságban az ország csak mintegy 300 év mulva, III. Béla idejében érte el; a *honfoglalást* azonban ezzel kerekdeden *befejezi* — jóllehet a mű, mint előttünk fekszik, csonka s azt nemcsak abból következtethetjük, hogy több helytt említ dolgokat, melyekről még szólni fog, p. o. I. Endréről (c. 15.) — „ut in sequentibus dicetur" — ifjabb Gyuláról (c. 24.) — „ut in sequentibus dicetur" — és nem szól: hanem abból is, hogy a kézirat is csonkának látszik, mint Fejérpataky László legújabban kifejtette, [1]) — s ez volt, úgy látszik, főczélja. Egy barátjának írt, kivel, kétségkívül külföldön, iskolában járt és hallgatta a trojai történeteket. Író-talentum volt; azért ő is megírta Ilion veszedelmét és szintúgy megírta barátja kérelmére — kit külföldinek tarthatunk, mert az Álmos név magyarázatául így ír neki: „somnium in *lingua hungarica* dicitur almu", holott eredeti forrásában ez így állott, mint a Képes Krónikából látjuk: [2]) „somnium in *lingua nostra* dicitur alm," s Szerencsről:

[1]) Béla király névtelen jegyzőjének műve, I. kézirat. MHK. 385. l.

[2]) Kk. c. 11. Fl. II. 122. l. MHK. 499 l. Ha ez a venerabilis vir N. külföldi volt, érthetővé válik az is, hogy a Névtelen jegyző művének a hazában csak a Julian nagy magyarországi utjáról való dominicanus-jelentésben maradt némi visszhangja, lévén a dominicanusoknak a külfölddel is nagy összeköttetésük. A hazában azonban teljesen nyoma veszett és csak valami hatodfél századdal utóbb nyertünk arról tudomást, egy Tyrolból Bécsbe került codexből!

„nominaverunt locum illum amabilem, quod interpretatur in lingua *eorum* Szerelmes“ — „a magyar történet kezdetét“ : Magyarország királyai s nemesei származását; mikép szállott alá a scythiai földről a hét fejedelmi személy, kiket hét magyarnak neveznek; vagy milyen a scythiai föld s miképen született Álmos, vagy miért nevezték Álmosnak Magyarország első vezérét, kiktől a magyarok királyai eredetöket vették, vagy hány országot és királyt hódítottak meg, vagy miért nevezik a scythiai földről kijött népet az idegenek nyelvén hungarusoknak s tulajdon magok nyelvén magyaroknak“. [1]) Hogy a mit ez occupatioszerű dolgozatban írt, mind igazság: azt újabb időben többször azzal védelmezték, hogy a honfoglalás menete oly természetes, hogy az máskép józanul alig történhetett. [2]) Csakhogy ezt a tételt meg is lehet, sőt — tekintve Anonymus eszejárását, gondolkodása természetét, melyet e sorainkban vizsgáltunk — meg is kell fordítnunk s azt kell mondanunk: hogy, mert természetes, józanul feltehető volt a foglalásnak ez a módja, helyesen így kellett volna történnie: azért *fel is tette*, hogy az valósággal úgy is ment végbe; a mit ő beszél tehát, nagybecsű, Magyarország geographiájára a XII. században, de még korán sem bizonyítéka, hogy így történt a honfoglalás.

Dümmler Ernő, a tudós német író, de nem barátunk, ha bár nem is oly ellenség, mint a Bach-korszakban, és kevéssel utóbb, irodalmunkban szokás volt tekinteni, azt mondja jegyzőnkről, hogy: „Nicht einmal für die spätere Sage, geschweige denn für die Geschichte, als irgendwie brauchbare Quelle anzusehen ist, da er ausser seiner grenzenlosen Unwissenheit und seinem lächerlichen National-

[1]) Anonymus előbeszéde Fl. II. 1. l. MHK. 342. l. Szabó Károly fordításában.

[2]) Így Kohonyi Gyula i. h. 163. kk. ll.

stolze auch zu den absichtlichen Fälschern und Verdrehern der Geschichte gezählt werden muss." [1]) Ez ítélet, bár egy szemernyi igazság van benne, szörnyen igazságtalan. Nem tudjuk, mit ért a német író a „spätere Sage" alatt, de hogy a magyar történetre olyan teljesen hasznavehetetlen volna, azt csak az állíthatja, kinek magyar történelmi ismerete a krónikákon vagy talán Feszler-Kleinon túl nem terjed; ki nem tudja megítélni, mily adatokat bírunk a krónikákon kívül, melyek a Névtelen szavahihetőségét sokban támogatják. Fälscher és Verdreher is csak annyiban, mint jelen korunk subjectiv, hypothesiseket szerető, nyelvészkedéssel, analogiákkal dolgozó írói is lehetnek, természetesen azonban — a középkori gyarló tudományosság mellett — botlásai is nagyobbak. Az pedig, a mit Dümmler „lächerlicher Nationalstolz"-nak nevez, nem több, de talán kevesebb, mint az, mely most, a német-franczia háború óta, sok német professorkeblet dagaszt: az — mondom — épen az oka, hogy szeretjük az írót, a ki vér a mi vérünkből, érez, a mint mi érezünk, ha nem is oly naivan, mint a XII. század emberei; de azért most már minden szavának nem hiszünk, sőt elbeszélése kilencz tizedrészének többé nem hihetünk, munkáját a magyar honfoglalás *történetének* többé el nem fogadhatjuk s ezt így kellene tennünk, még ha nem is élne már bennünk a tudat, hogy van a magyar nemzetnek elég valódi dicsősége a múltból és ellehet azok a fictiók nélkül, melyeket III. Béla király jegyzője „legkedvesebb" barátjának, tisztelendő s a deaki tudomány mesterségében avatott „*N*"-nek" elbeszélt. ([2])

[1]) Dümmler E.: G. des Ostfränkischen Reiches III.[2] 452 l. n. 4.
[2]) Anonymus Fl. II. 1. l. MHK. 392. l.

II.

Némely rokon nép ethnicumáról.

Sokat vitatkoztak és vitatkoznak még ma is, hogy a bolgárok, kozárok, hunok, avarok mily fajú népek? finn ugorok, — hogy a szokott ug*or* formát használjam itt a régi írók og*ur*-, ug*ur*-változata helyett — vagyis inkább finnek vagy törökök voltak-e? Nyelvükből, mely első sorban adhatna erre választ, alig ismerünk egy-két szót; az is jobbára tulajdonnév vagy tiszti czím; már pedig most már, általjában véve, el van ismerve, mily keveset lehet ily szavakból az illető nép nemzetiségére következtetni, mert p. o. ha valaki a magyar nyelvből csak azt tudná, hogy az ország fejét *királynak*, a legnagyobb méltóságot a király után *nádornak*, főbb urakat: *vajdának, tárnoknak, pohárnoknak, asztalnoknak, ispánnak*, az ország kerületi felosztását *megyének*, az ős királyi ház legtöbb tagját, kiknek még nincs keresztény egyházi nevök: *Bélának, Lászlónak* hívják: okvetetlenül a magyarokat valami szláv fajnak kellene tartania. Abból a névből sem következik sok, melyet idegen népek adnak valamely nemzetnek, de melyet maga nem használ, pedig egész theoriákat építenek a turk- vagy ugor-nevekre. Többet lehet következtetni a vidékből- a környezetből a honnan valami nép kiindul; legalább nem valószinű, habár nem is lehetetlen, hogy p. o. Scandinaviából latin, Afrikából szláv fajú népek tünjenek elő. Azért nem ok nélkül emelem ki, hogy mely népek jutottak az orosz síkságra a törökök-, melyek a finnek-lakta vidékekről.

— A hunok, avarok s a különböző ugor népek keletről jönnek, a törökök felől, van tehát már némi praesumptio, hogy ők is törökök, s ezt megerősíti mindaz, mit nyelvükről, életmódjukról tudunk. Azokat tehát bízvást törököknek tarthatjuk. Complicáltabb a kérdés a bolgárokra, kozárokra s az volna a magyarokra nézve, ha a magyar nyelvet nem ismernők. De a kozárok, bolgárok ethnicai meghatározásában is segítségünkre van az, mit a források nyelvükről mondanak. A X. század arab írói — Isztakhrí, Ibn Haukal, ki a Volga vidékén maga is járt [1]) azt állítják, hogy a kozár és bolgár nyelv egy; ezt támogatja az a további adat, hogy, Ibn Roszteh szerint, a bolgároknak három törzsük volt: eszegel, bolgár és berzula; Theophanes szerint pedig a kozárok *Berzilia* mélyéből, a *szarmatak mellől*, vagyis, mint másutt említi, a honnan az Atel, Volga fakad, tehát az akkori felfogás szerint északról, az Ural vidékéről, nem *valami keleti* tartományból — mint némely író véli, bár senki sem tudja, vagy erőtetve magyarázza, hogy hát honnan? melyikből? — *jöttek*, és szintén bolgárok. [2]) Ez a közös nyelv pedig különböző a perzsától, a töröktől, állítja Ibn Fadhlân (MHK. 216. l.), a fennidézett (u. o. 230, 239.) Isztakhrí és Ibn Haukal, kik (MHK. 239.) még azt is mondják, hogy a burtaszok nyelve különbözik a kozár és bolgár nyelvtől. Ezekről a burtaszokról pedig legújabban Szmirnoff bebizonyította, [3]) hogy, a mint Maszûdi is állítja, [4]) *törökök* voltak, kiknek a csuvasok utódjai s minthogy a burtaszokról tudjuk, hogy különösen híresek voltak bőreikről (Ibn Roszteh c. h. MHK. 116. Maszûdi

[1]) MHK. 145, 239. l.

[2]) Theophanes I. 545. l. Boor kiadásában I. 357. l.

[3]) Les peuples finnoises, oroszból fordította Boyer Pál, I. 270. kk. l.

[4]) MHK. 260. l.

260. l.); s ugyanezt írja negyedfélszáz évvel korábban az ugyane tájon lakó unugurokról Jordanes: [1]) azt hiszem, nem kételkedhetünk, hogy Jordanes unugurjai és az arab írók burtaszai — ugyanaz a nép, s ebből, jelesen utódaiknak, a csuvasoknak nyelvéből, az is következnék, hogy *az unugurok* — kiknek semmi *közük sincs*, bár sokan össze akarják zavarni, a *magyarral* — s az egyéb, kétségkívül velük rokon, hun törzsek az „*r*"-ező török nyelvet beszélék, tengert mondtak tengiz — ökröt okuz helyett, vagy is ogurok (ogorok, ugurok) voltak, nem *oghuzok*, mint az inkább keletre eső ghuzok, uzok, vagyis a későbbi kunok [2]) s a besenyők, kik — a mint Anna Komnenából tudjuk (Alexias VII., 346. l.) — az uzokkal vagyis kunokkal *azonos*, de — mint a XII. században Edriszi írja — *a baskírtól különböző nyelvet beszéltek*, a baskirokat pedig, nem egészen száz évvel később, Julián még magyar nyelvüeknek találta. [3]) Ez az „*r*"-ező török nyelv hatott a kozárokra, kik már az V. század derekán a saragurokkal összekeveredtek; hatott a bolgárokra, kik a hunok mellett, között laktak, majd később a hun kuturgurok tartományát elfoglalták, s azért beszél róluk a IX. század elején Nicephoros Constantinopolitanos, mint hunokról és bolgárokról (38. l.), s mondja a X. század végén Leo diaconus, hogy a kotragoktól, kutriguroktól, kozároktól és kunoktól (ekkor a későbbi kunokat, előbb uzokat még senki így nem nevezte, s ez meglepő módon emlékeztet Névtelen jegyzőnk cumanusaira) származtak, [4]) s ezeknek töredékei, némely kozárokkal, alkot-

[1]) C. 5. 62. l. Mommsen kiadásában: „Hunuguri autem hic sunt noti, quia ab ipsis murinorum venit commercium."

[2]) V. ö. erre Hunfalvy Pál: A kun Petrarca Codex és a kunok. Ért. a Ny. és Sz. Tud. köréből. IX/5. 41. l.

[3]) V. ö. jelen dolgozat III. függelékét.

[4]) VI. 8. 103. a bonni kiadásban.

ták azt a kozároktól elszakadt, lázongó „kabar“ három nemzetséget, mely a lebediai magyarokhoz csatlakozott, s azokat, Konstantin császár szerint. (De Adm. Imp. C. 39.), nyelvükre tanította. Az ugor törökség, melynek utolsó ivadékai a csuvasok, tehát csak *közvetve* hatott nyelvünkre, a mennyiben számos, az éjszaki nyersebb bolgárok és kozárok előtt ismeretlen, új eszmével új török szavakat vitt be a fennebbiektől következtethető *finn* nyelvükbe, s a kabarok útján, kiknek nyelve egészben nem különbözhetett nagyon a magyartól, mert csak így érthető meg, hogy ők a magyarok, s a magyarok az ő nyelvüket legfeljebb egy század alatt megtanulták — jutottak ez egyes szavak nyelvünkbe is és sohasem volt az a magában véve képtelen állapot, hogy a magyar nemzet — nem egyes tagjai! — bilinguis lett volna, vagyis, hogy a maga nyelvén kívül még valami török „kabar“ nyelvet is beszélt volna, s ez teszi érthetővé azt is, hogy székelyeink — a húnnal kevert bolgár-eszegel kabar nem utódai — csak olyan magyar nyelvet beszélnek, mint a magyarok. Ezt a néhány megjegyzést szükségesnek láttuk itt összefoglalva, bár némileg ismétlés, előadni, nehogy az olvasó talán ebben a nem is annyira bonyolult, mint a tudós fejtegetések által összebonyolított kérdésben kénytelen legyen, az egyes állítások mellett a jegyzetekben külön felhozott, elszórt adatokból, maga-magának állítani össze a történeti igazságot.

III.

A baskir-magyar rokonságról.

Jelen soraimban összeállítom és részben fejtegetem azokat az adatokat, melyek, véleményem szerint, azt bizonyítják, hogy a magyar és baskir egy és ugyanaz a nemzet; a magyarok *első ismert* hazája a mai baskir földön, az ufai és részben talán orenburgi kormányzóság területén volt: s ennélfogva a magyarok nemcsak a baskirok szomszédjai, hanem maguk a baskirok voltak, a kik, mióta a történelemben feltünnek, mindig ugyanazon a néven, ugyanazon a földön laknak, ép úgy, mint a magyarok, kik, bár kivándoroltak, körülbelül hetven évig bolyongtak, baskir nevüket letették: mikor új nevükön végre a Duna-Tisza mellékén új hazát találtak, nevüket és — szerencsésebbek, mint visszamaradt véreik — *nyelvüket* is megtartva, ugyanazon a vérrel szerzett földükön, most már ezer esztendeje, megmaradtak.

A baskir földig az arabok közül legelőször Selam tolmács jutott, kinek utazásáról Ibn Khordatbeh, a bagdadi kalifa országos főpostamestere, beszél 854—874 közt írt művében, de a baskir nevet még nem említi. [1]) Ugyancsak

[1]) Bibliotheca Geographorum Araborum, kiadja De Goeje. VI. 263. l. Heydt, Geschichte des Levantehandels I. 32. l. n. 1

megtaláljuk ez utazás történetét Edriszi művében, a XII. század derekáról, mikor Gog és Magog népéről beszél, de ő már a baskir nevet kiírja. Selam Wathek Billah kalifa parancsára (842—847.) indult útra, hogy meggyőződjék, vajjon a fal, melylyel Nagy Sándor a Gog és Magog mesés népét elzárta, még meg van-e? Útját Tiflisen, a Kaukázuson át vette északra és Derbent környékéről 27 nap alatt érte el, Edriszi szövege szerint, a „Basdjirt" határt. Ettől keletre fordult, és több mint másfél havi úton eljutott a falhoz, a melynek tájékáról — a Tiencsan vidékéről? — Szamarkandon át tért vissza a kalifához. [1]) Majdnem 80 évvel később — 921-ben Kr. u. — egy másik arab követség épen ellenkező irányból Kharezmen — a mai Khiván, át indult az éjszaki bolgárokhoz, kik a Volga bal partján, a mai kazani kormányzóságban és környékén laktak s útjában érinté a Basgurd- (vagy Baskurd, Basdsurd) tartományt, mint Ibn Fadhlân, a követség egyik tagja, írva hagyta.[2]) Ebből világos, csak a térképre kell nézni, hogy a basgurd vagy basdsurd nép már ekkor az Ural délnyugati részén, a mai

[1]) Recueils de voyages VI. 416. kk. ll. V. ö. Peschel, Geschichte der Erdkunde 103, 104. ll. s u. o. Edriszi térképét a 132. l. A „Basdjirt" forma a franczia fordítás átírása.

[2]) Frähn, De Baskiris, Mémoires de l'Académie imperial des sciences de St. Petersbourg VIII. 621. kk. ll. s Gr. Kuun Géza a MHK. 197. kk. ll. Jakut kivonatában, melyből egyedül ismerjük Ibn Fadhlân művét, mikor a baskurdokról kezd beszélni, azon kezdi, hogy: ez a tartomány Konstantinápoly és Bolgár közt fekszik, s ezzel csak a *mai* Magyarországot értheti (a mint hogy másutt világosan ezt is Baskirnak mondja), nem egészen szabatosan ugyan, mert Magyarország nem feküdt Konstantinápoly és a balkánmelléki Bulgária közt, de leírása még inkább erre a földre illik, mint az uralalji Baskiriára, mely a Volgamelléki Bulgárián túl, Konstantinápolytól óriás távolságra fekszik. Rögtön áttér azonban e távol Baskiriára.

orenburgi és ufai kormányzóságokban, a Jaik vagy mai Ural folyó középfolyásától északra lakott.

Mintegy 20 esztendővel Ibn Fadhlânék utazása *előtt*, Abu Abdallah Dsaihâni, a Transoxianában és Khorasanban uralkodó Szamanidák nagy vezérе munkát írt, melyből kortársa a perzsa Ibn Roszteh és a XI. századbeli Gurdêzi, ép az éjszaki népekre vonatkozólag bő részleteket tartottak fenn. Gurdêziből tudjuk, hogy a bessenyők — abban az időben, melyről Dsaihâni adatai szóltak — Urgendstől, a mai Khivától tizenhat napi járóföldre a pusztában, bíborban született Konstantin császár szerint a Jaik és Volga táján laktak, s a kozárok fővárosától — tehát a mai Asztrakán vidékétől — ugyancsak Ibn Roszteh és Gurdêzi szerint, északkeletre 10 napi járóföldre estek.[1]) A bessenyők tehát a Jaiktól keletre a mai Kirgiz-Kaizak pusztában, a Jaiktól nyugatra pedig az Obscsei-Szyrt hegyháttól lefelé, hol már a puszta, Steppe, kezdődik tanyáztak, s így a fennemlített baskir területtől délre estek. Ugyancsak Gurdêziből és Ibn Rosztehből tudjuk, hogy a volgai bolgárok egyik törzsét eszegelnek hívták; Ibn Roszteh szerint pedig: „A bessenyők és eszegel-bolgárok közt fekszik a magyarok, (modzsgar-ok)[2]) első határa" — az *első* szóval azt akarván jelölni, hogy nem arról a másik magyar földről mondja ezt melyről aztán közvetetlenül mindjárt, minden átmenet nélkül mi egyébiránt az arab íróknál nem szokatlan,[3]) beszél, mint azt már Rohonyi Gyula is a honfoglalásról írt művében helyesen

[1]) Gurdêzi és Ibn Roszteh idézett adatai MHK. 141. kk. ll., 150. kk. ll. Konstantin, De Administrando Imp. c. 37. (u o. 115. l.)

[2]) Így írja Chvolyszon Izvjesztija o Chazarach stb. stb. 25, 103. l. Grot szerint i. h. 152, 167, 179. ll.

[3]) Mint p. o. Isztakhrî vagyis inkább El-Belkhi tudósítása a burtaszokról és baskirokról, MHK. 240. l.

észrevette.[1]) E „modzsgar“ tartománynak tehát ép a Baskirföldre kellett esni, azzal azonosnak vagy legalább is közvetetlen szomszédjának kellett lenni. Az arab írók azonban nem hagynak fenn kétséget az iránt, hogy az ő tudomásuk szerint a baskir és magyar nem szomszéd, hanem egy és ugyanaz a nemzet. Abu Zeid El *Belkhî*, ki Krisztus után 944-ben halt meg, vagyis inkább Isztakhrî, a ki 951 táján El Belkhî munkáját a magáéba olvasztotta, írja: „Kétféle basdsirt van. Egyik fajuk a ghuzok-lakta földrész szélén tanyázik (már ekkor — mint Konstantin császártól tudjuk, az uzok a besenyőket elkergették és helyüket elfoglalták) a bolgárok mögött, úgy mondják számuk körülbelül kétezer férfiúra tehető. — A másik baskir faj a besenyőkkel (kik akkor már Lebediában és Etelközben laktak) határos s határosak a rumi birodalommal.“ Ezt a tudósítást Ibn Haukal, ki Isztakhrî művét 977-ben vagy 978-ban teljesen kiírta, azzal toldja meg, hogy „a *legtöbb* baskir“ (a tulajdonképeni magyarokat érti) a besenyők szomszédságában lakik, s határosak a rumi birodalommal. Világosan azt mond-

[1]) Ibn Roszteh MHK. 167. Gurdêzinél (u. o.), ki majd nem másfél századdal később írt, e hely érthetetlenné válik, mert ő nemcsak az *első* szót hagyja el, hanem a besenyők helyett bolgárokat tévén így ír: „A bolgárok és eszegelek tartománya közt, a kik szintén bolgárok, van a magyarok határa.“ Hogy azonban e határ alatt sem Lebediát, sem Etelközt nem lehet érteni, mint némelyek vélik, világos abból, hogy mindkét író az eszegelt a *volgai* bolgárok egyik törzsének mondja, s Gurdêzi a besenyőket az Araltó feletti Kirgiz-pusztára helyezi. Rohonyi Gyula megjegyzése). A honfoglalás története 36. l. Így fogván fel a dolgot, *majdnem* hajlandó vagyok Vámbéryvel (A magyarok eredete 146. l.) azt hinni, mit eddig el nem fogadtam, hogy mikor Konstantinos Prophyrogen. De Adm. Imp. c. 37. azt mondja, hogy a besenyők a Jaik és Atel mellett a mazarok és úgy nevezett uzok szomszédjai: a mazar *nem* tollhiba chazar helyett.

ják tehát, hogy a baskir nép két részre szakadt, melynek kisebbik fele a volgai bolgárok mögött az uzok mellett, tehát a mai Baskiriában, a másik nagyobb rész pedig a lebediai, etelközi vagyis moldvai bessenyők és a rûmi birodalom szomszédságában a mai Magyarországban lakott. Érdekesen egybevág ezzel Konstantin császár tudósítása ugyancsak a X. század derekáról, hogy a magyar nemzet kettő szakadt. Az egyik rész *keleten* a perzsa részek felé lakik, a másik nyugaton Etelközben, majd nagy Moraviában. Igaz, hogy ő e kettéválasztást csak a lebediai vereségtől, tehát 889-től származtatja, de a pontatlan és téves megokolás nem gyengíti, nem teszi kétségessé a tényt magát. Íróink a „perzsa részek"-féle szóból azt következtetik, hogy az elszakadt magyarok a Kaukázus tájékán telepedtek le, de a X. század arab írói — Ibn Roszteh, Isztakhrî, Ibn Haukal, Maszûdi — kik tüzetesen írnak a Kaukázus népeiről s maga Konstantin császár, ki pedig szintén foglalkozik e vidékkel, szóval sem említi ott őket, pedig Konstantin tudja ez elszakadt töredékről, hogy az ő idejében még érintkezésben volt a nyugoti magyarokkal, s a magyarok *régi* nevét viselte, vagyis ezeket az ő írásmódja szerint *„mai napig* a turkok régi nevén szabartoiaszfaloinak nevezik". Ezt a nevet is hiába keressük a X. század közepén a Kaukázus vagy Volgamellék lakói között; de ha Pecz Vilmossal [1]) elfogadjuk, hogy e név összetétel két görögösen ragozott szóból: sabart és asphalosból, vagyis biztosból: közel esik a gondolat, hogy a szabart csak elferdítése a baskurd névnek s az aszfalosz biztos szó is kellő magyarázatot lel, ha Konstantin kortársának El-Belkhî-Isztakhrî fenn idézett szavaira az uralalji baskirokról: „megközelíthetetlen erdőkben laknak, hol őket senki meg nem hódíthatja", gondolunk. [2])

[1]) Philologiai Közlöny XX. 385. kk. ll. 800 kk. ll.
[2]) Isztakhrî, Ibn Haukal MHK. 240. l.

Az arab Maszûdi, ki 951-ben vagy 952-ben halt meg, „bedsgardoknak“ nevezi a magyarokat, kik a bessenyők szomszédjai és velük együtt támadták meg az ő idejében a római birodalmat, [1]) s a baskir nevet használja még a XIII. század elején Jakut arab geographus, mikor *magyarországi* mohamedán tanulókról emlékezik. [2]) Az összeköttetés a két magyar vagy baskir közt azonban a századok folytán megszakadt. Már a Névtelen jegyző a XIII. század elején csak annyit tudott az őshazáról, vagy vélt legalább tudományosan elfogadhatónak, hogy valahol az orosz Szuzdalon, az Etil folyón, némi pusztaságon túl, feküdt [3]) s e homályos emlék ösztönözte a magyar domokosiakat II. Endre végső éveiben, hogy felkeressék az elszakadt rokonokat, kik még pogányok és elvigyék hozzájuk a kereszténység igéit; de csak annyit tudtak, hogy kelet felé kell őket keresni, merre azonban? és hol? nem tudták. Egy meghiúsult kisérlet után, *1235-ben* — mint alább ki fogjuk mutatni — négyen ismét elindultak, s Konstantinápolyon keresztül Matricaban, Tamanban, az akkor Zichiának nevezett tartományban kötöttek ki s onnét a Kaukázus északi részén terjedő pusztaságon menve, 13 napi utazással eljutottak az alanokhoz, kiknek tartománya a Kaukázus északkeleti részében, a Kazbek aljában, keletre terjedve feküdt. Innét, különféle szenvedés után, már csak ketten, Julian és Gellért, egy karavánhoz csatlakozva, 37 napig utaztak úttalan pusztában s végre valami mohamedán várost értek, majd egy másodikat; Gellért ott meghalt s Julian maga folytatta útját Nagy-Bolgárországba s azt el is érte. Útjukban, a Kaukázustól északra menet, át kellett valahol kelniök

[1]) Maszudi MHK. 279. l.

[2]) Hunfalvy P. Ethnographia 235. l. Kazvini Tudósítása Repeczky fordításában, Új Magyar Múzeum, I. 177. l.

[3]) Anonymus c. 7. (MHK. 401. l. Fl. II. 7. l.)

a Volgán, de azután — mindig a pusztában utazva — meglehetősen *nyugatra hagyhatták a nagy folyót* s Bolgárország *keleti* részét érintették. Ettől, vagyis inkább egy nagy bolgár várostól, két napi járó földre, Ethil nagy folyam mellett, megtalálta végre Julian az elszakadt rokonokat, „kiknek nyelve teljesen magyar vala és megérték vala őt és ő azokat". Ezt a „magna Hungaria"-t, mint Juliánék latinul nevezik, a volgai Bolgáriától keletre, a baskir földön kell keresnünk, s az Ethil a Bjelaja lesz, mely majdnem oly nagy, mint a Kama, melybe szakad; a Kama pedig ott, hol Kazan alatt a Volgába torkol, nagyobb a Volgánál s ennélfogva az arab irók ezt tartják az igazi Volgának s Isztakhri és Ibn Haukal szerint az Itszil folyó a kirgizek-lakta földrész közelében ered (a Bjelaja), utóbb nyugot felé folyik Bulghar tartománya mögött (a Kama). Edriszi ismétli, hogy az Athil a baskirok felől ered és Bolgáriáig nyugot felé foly. Különben a baskirok még a mult század közepén is a Bjelajat Ak-Idelnek, Fehér-Idelnek nevezték. [1]) Julian nem a *baskirok mellett* talált magyarokat, hanem a baskirok, kik úgy hívták magokat, voltak azok, kik tudták „a régiek hagyományából, hogy azon magyarok" — a kiktől Julian jött — „tőlük származtak, de hogy hol vannak, nem tudják vala". Julian jelentésében ugyan a baskir név elő nem fordul, — mert ő csak magyarokról beszél — de Rubruk Vilmos ferenczés, ki 1253—1255-ben Ázsiában a mongoloknál járt s utazását azonnal leírta, átkelvén a Volgától jövet a Jaikon, megemlíti, hogy e folyó „Pascatur" földjéről jő; ez a magyarok őshazája. A pascatur és magyar nyelv egy, s azután hozzá teszi: „A mit Pascatur földéről mondottam, a dominicanusoktól

[1]) Rycskof Péter, Orenburgische Topographie, németre fordította Rodde Jakab II. 152. l. Szerző az orenburgi fősóhivatalnak feje volt s 1760-ban adta ki oroszul munkáját.

tudom, kik oda mentek még a tatárok eljövetele előtt." [1]) Ugyanezt tudták és elfogadták Magyarországon is. Az a névtelen író, ki a XIII. század közepén különféle irodalmi művekből és hagyományokból a hunok történetét megírta s a magyarok őshazájára és bevándorlására is — kiket egynek vesz a hunokkal — kiterjeszkedik, nem elégszik már meg azzal, mint a Névtelen jegyző, hogy a magyarok scythiai hazáját Dentumogernek hívták, hanem már három tartományát különbözteti meg és a Dentumoger elemeihez, Denciahoz, Magoriahoz harmadikul Bascardiat adja. Némileg ismeri is a Baskirföld geographiáját. Az Etul nagy folyót — melyet a Donnal egynek vesz — a havas hegyekből származtatja, „melyek Scythiát körülövezik" ; s a Bjelaja csakugyan a déli Uralban, a havas Iremel aljában fakad. Ismeri a Togotát, helyesebben — mint Kézainál, Müglnnél olvassuk [2]) — *Togorát*, mely Scythiából erdőkön, mocsarakon keresztül az Északi-tengerbe foly s mely alatt nem az Uralon túl messze északkeletre fekvő Irtist, vagyis az osztjákok Tangatját, mint Hunfalvy Pál véli, [3]) hanem a Kama legfelső folyásához közel, a Közép-Uralból fakadó *Pecsorát* kell értenünk. Az író Juraországot „Jorianorum, regnum"-ot, az oroszok Jugráját, az arabok Juraját, a magyarok hazájától, Scythiától, keletre helyezi; azt a földet tehát, a melyből most szeretik a magyart származtatni, a magyar földtől világosan megkülönbözteti. Jellemző még, hogy

[1]) De facto Ungariae magnae invento Endlichernél, Monumenta 249. kk. ll. MHK. 466. kk. l. A Kama és Bjelajáról Sommier, Un estate in Siberia 42, 46. ll. A Volga folyásáról Isztakhrî, illetve Ibn Haukal MHK. 230, 231. l. Rubruk útja, Recueil de Voyages IV. 274, 275. ll. A kéziratokban hol Pasca*tur*, hol Pasca*tir* áll.

[2]) Fl. II. 56. MHK. 479. l. Kovachich M. Gy. Kleine ausgewählte Stücke 4. l. Chogora.

[3]) Ethnographia 285, 286. ll.

Scythia északi részeiről szólva, különösen kiemeli, hogy ott tenyészik a kerecset, a vadászsólyom; [1]) a baskiroknak még ma is egyik kedves foglalkozásuk, hogy vadászsólymokat idomítanak. [2])

A hír a magyar őshazáról, a magyarokról, kik még ott laknak és magyarul beszélnek, fenmaradt még ezután századokig. Mátyás király gondja még ezekre a távol rokonokra is kiterjedt és el szerette volna őket hozni az új hazába, csakhogy ekkor már, kétségkívül félrevezetve a névhasonlatosság által, nem a baskir földet, mely még ekkor nem uralta az oroszt, hanem az északra fekvő, az oroszoktól már meghódított Jugrát vagy Jugriát tartották az őshazának. Legutoljára a XVI. század végéről van nyom íly távol még, magyarul beszélő magyarokról. Vámbéry azonban, kinek theoriájába nem illik bele, hogy az ismert legrégibb őshazában a magyar már oly nyelven beszélt, hogy a Pannoniában letelepültek megérthették, nemcsak félre magyarázza Juliánt, mint Tomaschek V., ki felteszi, hogy *baskir* módon élő vogulokkal találkozott s azokat nézte magyaroknak (mit — mellesleg mondva — nehéz elhinni), hanem határozottan *költeménynek* tartja az egész tudósítást. Okoskodása azonban, melylyel megtámadja, épenséggel nem meggyőző, sőt részben furcsa. Kezdi azon, — miután a jelentés kivonatát adta „A magyarok eredete“ czímű művének II. függelékében [3]) — hogy Szabó Károly

[1]) Kézai, KK. c. 1. (Fl. II. 56, 57, 105, 107. ll.). Dubniczi Krónika (u. o. III. 7. l.), Chron. Poson.-ben „Voscardia (u. o. IV. 4.). A hun krónikáról tüzetesebben az I. függelékben szóltunk.

[2]) Sommier, Un estate in Siberia, 563. l. Reclus E. Geogr. Univ. V. 755. l.

[3]) Tomaschek V., Kritik der ältesten Nachrichten üder den skythischen Norden, Sitzungsberichte der phil. hist. Klasse d

az utazás idejének *1236-ot* (helyesebben *1327-et*, tehát nyomdahiba) fogadja el s ezzel szemben a mongolok történetéből vett adatokkal azt bizonyítja, hogy ez utazás nem történhetett 1237-ben. Ez igen helyes okoskodás, csakhogy az *útleírás sem* mondja, hogy az utazás *1236-ban* ment végbe; sőt Julian második jelentéséből — melyet Vámbéry, úgy látszik, csak Wolf „Geschichte der Mongolen"-jéből ismer — kitűnik, hogy *második* útja esett *1237* nyarára, a mint hogy Albericus monachus nagy krónikájában szintén ez évre teszi; első utazása tehát korábbra, még pedig, mint a körülményekből következtethetjük, 1235/6-ra esett; így tehát mindazok a nehézségek, melyeket Vámbéry az 1237-iki évből következtethetni vél, önmagoktól elesnek. [1]) Valamelyes nehézséget lát azután Vámbéry az útleírásnak abban az adatában, hogy Julian és társainak 32 nap kellett, hogy tengeren Konstantinápolyból eljussanak Matricaba — Tamanba, nem Kercsbe, mint Vámbéry véli; azonban ezt maga is elejti, s a 13 napi út üt szeget fejébe, a mennyi kellett Julianéknak, hogy Alaniaba jussanak. Nem akarunk itt hosszasabban szólni az alanok országáról, mint Vámbéry, ki meglehetősen szükségtelenül Ptolomaeusig visszamegy: csak azt jegyezzük meg, hogy ha Matricától vonalat képzelünk az Elborus aljáig, körülbelül 65—70 geographiai mérföldet kapunk, mely távolság, a rendes szokás szerint öt mérföldet számítva egy napi járóföldre, megadja a 13 napi utat. Vámbéry előtt e 13 napos út érthetetlen, „mert nem tudjuk, hogy a pusztának mely

Akademie der Wissenschaften, CXVII. 42. l. Vámbéry Á. idézett művének 1882-iki kiadásában 487. kk. ll.; jelesen a jelentés „apocryf"-voltának fejtegetése, 491. l.

[1]) Julian második utazásáról a jelentés, W. VII. 549. kk. ll. Albericus Mon. MG. SS. XXXIII. 492. l. V. ö. Pauler Gy. Magyar nemzet története, II² 141. kk. ll. s 511. n. 123. l.

részét kell értenünk s arról sem értesülünk, vajjon Julian és *Bernát* (sic)" — mert Vámbéry, bár Theiner jobb kiadásáról beszél, mégis a régibb, rossz kiadások szerint, Julian társát következetesen Bernátnak és nem Gerardnak vagyis Gellértnek hivja — „az északi *vagy déli úton*" — melyek t. i. a Fekete-tengert a Kaspi-tenger északi partvidékével összekötik — „*mentek-e* Alaniába?" Mindjárt azonban mégis megérti a dolgot és szerinte „Julian nem járhatott más úton, mint száz évvel utána az arab földrajziró, Ibn Batuta, azaz" — mellesleg mondva: tévedés, mert Ibn Batuta Kercs tájékán kötött ki, a szárazföldön, Krimben, a nogaj síkságon át utazott Azovba s onnét Madsarba [1]) — „a déli úton és ebben az esetben méltán kell megütköznünk, hogy a *már akkor hires* Madsar helységről nem emlékezik és a nagy Alaniának azon helyéről, honnan észak felé irányozta útját, teljesen hallgat". Hogy Vámbérynek ez a subjectiv tájékozatlansága még nem argumentum az útleírás valódisága ellen: nem szükséges — azt hiszem — fejtegetnem. Hogy a jelentés oly kevés geographiai adatot tartalmaz, nagyon természetes; hiszen missionarius jelentés és nem tulajdonképeni útleírás s azt Ibn Batuta utazásaival, ki a szárazföld valamennyi utazója közt a legtöbb földet járta be, — ki utazott, hogy világot lásson — nem lehet összehasonlítani. [2]) De *Madsart* 1236-ban még Ibn Batuta is nehezen említette volna meg, mert az „a mongolok becsapásai előtt nem volt város", hanem csak valami hősnek mauzoleuma, mondja *igen hiteles forrás*, *maga Vámbéry*, ugyancsak a „Magyarok eredete" czímű művének

[1]) Voyages d'Ibn Batuta, Defremery és Sanguinetti fordításával II. 355—374. ll.

[2]) Voyages d'Ibn Batuta i. h. 375—379. ll. „Auch treffen wir bei den Arabern den grössten Festlandreisenden aller Zeiten, nämlich Ibn Batuta." Peschel O. Geschichte der Erdkunde 95. l

203. l., igaz, hogy 291 lappal előbb a helynél, hol Juliant Madsarnak meg nem említése miatt gyanúsnak tartja! Különben a mauzoleum sem igen lehet a mongolok előtt való időből, tehetjük mi hozzá, mert nevét sem a X. század keleti geographusai, sem Edriszi, sem Rubruk, ki pedig 1254-ben e tájon át tért haza, nem emlitik.

Sajátságosan jár el Vámbéry Julian azzal a tudósításával, hogy 37 napi pusztai utazás után Vela saracen tartomány Bundaz (sic!) városába értek. Azt mondja: Vela= Biler, Belar vagy Bular *város*, Bund*az* pedig tulajdonkép Burt*as* és országnak, nem városnak a neve s így aztán abból, mit Julian jelentése *nem mond,* mindenféle nehézségeket támaszt. Hogy Vela=Bular lehetséges; de abból még nem következnék, hogy az *város*; hisz még a Névtelen jegyzőnk is ismeri a *terra* Bulart, a honnan izmaeliták, Pest első alapítói vándoroltak be Magyarországba. [1]) A mi pedig a *várost* illeti: az sem nem Bundaz, sem nem Burtasz, hanem *Bunda,* helyes olvasás szerint s így Vámbéry minden következtetése megint elesik, különben, Edriszi szerint, a burtaszok földén volt egy Burtasz nevű *város is.* [2]) A 37 napot is sokalja Vámbéry az Alanoktól Vela (vagy mondjuk hát: Belar) földjéig: „holott Bundaz (Burtasz) földje Isztakhrî szerint Iteltől, a khazarok fővárosától, 20 napnyira fekszik, s Ibn Batuta a Kaukázus tövében fekvő Bišdagtól az északra fekvő Bolgárig vezető utat csak 10 napi időközben járta meg!" Mikor azonban ezt Vámbéry Julian 37 napja ellen felhozza, felejti, hogy Isztakhrî a 20 napot a burtaszokig *Itiltől,* vagyis a mai *Asztrakan környékétől* számítja, nem a *Kaukázustól,* a honnan Julian; s hogy ehhez még Derbentől, mely egyébiránt Julian kiinduló-pont-

[1]) Anonymus c. 57. (MHK. 469. l. Fl. II. 51. l.).

[2]) A „Bunda" helyes olvasást Fejérpataky László állapítá meg a „De facto Hung. magnae" MHK. kiadásában 469. l.

jától *délfelé* eshetett, 12 napot kell számítani, a mi már 32 nap. Ugyancsak Isztakhrî szerint a Burtaszföld kezdetétől végéig 15 nap a távolság a mi már Derbenttől számítva a tartomány északi végéig 47 napot ad, s ehhez még Ibn Roszteh és Gurdêzi szerint a bolgárokig terjedő három napi járó föld járulván, kijön Derbenttől a volgai bolgárokig nem 37, hanem 50 nap. Julian rövidebb útját megfejti, hogy 1) ő nem Derbentből, hanem valami Bulgáriához közelebb eső pontról indult ki. 2) Hogy nem követvén a Volga északnyugati folyását Sareptáig, hanem a pusztaságon egyenesen északra tartván, tetemes utat megkimélt s végre 3) a 37 nap nem is vitte el még egészen Bulgáriáig. Ha tehát az út kezdeténél a Derbent-Itil távolságkép 3 napot leszámítunk; a volgamenti utat Itiltől a mai Sareptáig, valami negyven geographiai mérföldet 8 napra teszszük s ehhez a Burtasz tartomány végétől a bolgár határig még 3 napot számítunk, vagyis a fenn érintett 50 napból 14-et levonunk, kapunk 36 napi utat, mi majdnem teljesen megfelel Julian útjának s mutatja, hogy állítása nem tartalmaz képtelenséget. A mi pedig Ibn Batuta 10 napját illeti, ha nincs művének *e részében* valami hiba, a Konstantinápolyra vonatkozó adatok legalább nagyon gyanusak és zavarosak: [1]) téved Vámbéry, mikor Bišdagot a Kaukázus aljára helyezi. Maga Madsar se fekszik már ott; Bišdag pedig még Madsaron túl négy napi útra feküdt. Minthogy pedig Madsartól Bolgárig, egyenes vonalat véve, valami 175 geographiai mérföld van s feltehető, hogy Ibn Batuta Üzbek khanhoz Bišdagba a négy napi utat oly gyorsan tette meg, mint Bolgárba a tíz napot, — e négy napi útra, 175 mérföld 14 nap közt felosztva — 50 mérföldet vehetünk, s így Bišdagot valahol Asztrakhannal egy vonalban a

[1]) Voyages d'Ibn Batuta i. h. a kiadók bevezetése II. XI. l.

Szarpa-magaslatok táján kell keresnünk. Innét Bolgárig még 125 mérföld a távolság. Ezt 10 nap alatt megtenni, nem csekélység, de váltott lovakon nem lehetetlen s körülbelül oly gyors utazás, mint Rubruké volt, mikor Batu khan embereivel a Volga mellől Karakorumba a mongolok fővárosába utazott. Karaván azonban — olyan, milyenhez a két magyar dominikanus csatlakozhatott — így nem utazhat s azért maga Rubruk irja, hogy a kaukázusi vaskaputól, Derbenttől Nagy Bolgárig az út a Volga közelében, több mint 30 nap, 100 évvel előtte pedig Edriszi az utat Atiltól a kozár fővárostól Bolgárig — a pusztán keresztül — több mint egy hónapra teszi, mi mind igazolja Juliánt.[1]) A „földrajzi baklövés", mely abból állna, hogy Julian Bulgária egy nagy városából kiindulva találta meg két nap mulva a magyarokat a nagy Etil partján (Volgán), „holott, mint tudjuk Bolgár feküdt a Volga mellett" : elenyészik, ha a Volga folyását olyannak veszszük, mint akkor vették és nem mint most a tudomány, nem ellenmondás nélkül, [2]) megállapította. Az sem hihetetlen képtelenség, a mit Julian visszautazásáról, szárazon és vizen, „tam per aquas, quam per terras", mond: „in redeundo de praedicta Ungaria transivit in fluvio regnum Mordvanorum quindecim diebus", mi magyarul csak annyit jelent: Visszatérőben

[1]) Rubruk, Recueil IV. 267—276.; Peschel O. i. h. 189. l. Ibn Batuta i. h. II. 379., 398. ll. Edriszi, Recueil VI. 403. Mažarov jurtról az 1627-iki orosz hivatalos földrajz is emlékezik; romjai a Kuma folyó jobb partján, Pjatigorszktól északkeletre, 124 verstnyi távolságban, mai napig láthatók. Szamota J. Századok 1892. 374. l.

[2]) „Die Oka und die Kama, welche so gewaltig sind, dass sie jeder auf das Vorrecht als Hauptstrom Auspruch erheben können, welches auch vielfach für sie in Anspruch zu nehmen versucht wurde" Roschkoschny H. Die Wolga und ihre Zuflüsse 55. l.

nevezett Magyarországból Mordvaországon, folyón (vagyis vizen) tizenöt nap alatt ment keresztül és szóval sincs mondva, mit Vámbéry kiolvas belőle, hogy: „15 napig utazott a *Volgán lefelé*, a mordvinok országán keresztül". Az csakugyan képtelenség volna, hogy valaki keletről nyugatra az Ural vidékéről Moszkva felé utazva a mordvák országán — mely a Volgától nyugatra az Oka vidékére terjedt — a *Volgán lefelé* utazva — mehessen keresztül; de arról — mint már említém — nincs is szó, s Julian utazása vizen — *ez volt a legkönnyebb út ez erdős vidéken*, csak is úgy történhetett, hogy a Kamán lefelé, azután torkolatától a tulajdonképeni Volgán felfelé ment, s azután a mai Nizsni-Novgorodnál a tekintélyes Okaba fordult, s azon ment tovább egy darabig felfelé, míg orosz földre vagy annak közelébe nem jutott. Itt is tehát csak Vámbéry önkényes magyarázata csinál nehézséget, s az is csak olyan csinálva csinált nehézség, mint az, mely Vámbéryt bámulatba ejti, "hogy lehetséges-e egyáltaljában, hogy a XIII. század első felének magyar embere megértse Ázsiában visszamaradt rokonait?" Miért ne? A XIX. század magyarja, úgy szólván, nehézség nélkül megérti, több mint hatszáz év mulva, a halotti beszédet, pedig ez idő alatt többet változott az irodalmivá lett magyar nyelv, mint a IX. századtól kezdve a XIII-ik századig. Az ugyan kétségtelen, hogy a vándorlásban török, szláv szavakat felvett pannoniai magyar számos tárgyat már máskép nevezett, mint a baskir magyar s így van ez most a moldvai csángókkal szemben is, de azért megértjük a csángót s megérthették egymást Julián és az uralvidéki magyarok. Nem láthatunk tehát semmi okot arra, hogy Vámbéryval Julian jelentését „Vela, Bundaz és nagy Magyarországgal nem *igaznak*, koholtnak" kellene tartanunk, s igazán csodálkozunk hogy írhatja valaki a ki a kérdéses munkákat olvasta, hogy: „Az egész tudósítás egy a későb-

századokból származó, a magyar krónikákból, továbbá Plan Carpini és Rubruquis adataiból szerkesztett nagyon silány compilatio"; hisz ezekben — mint láttuk — úgy szólván semmi sincs abból, mi Julián utazását alkotja; s a ki közülök még legtöbbet és legfontosabbat mond — Rubruk — határozottan bevallja, hogy tudósítását a Nagy-Magyarországon járt dominicanusoktól vette! Vámbéry egyébiránt még másutt is foglalkozik azzal a felfogással és támadja, hogy a magyarok: a baskirok, kik még a XIII. században is a magyarral egy és ugyanazt a nyelvet beszélték. Egyik argumentuma az ellen, hogy Julian a megtalált pogány magyarokkal magyarul *beszélt* volna: „Hiszen még azt a szót, hogy *beszélni*, sem érthették volna meg e régi magyarok, mert *beszél* tiszta szláv kölcsönszó, a minthogy kezdetleges beszélgetésökben még sok más szláv kölcsönszó is előfordul"![1]) A baskirok hazáját illetőleg is ellenkezik felfogásunkkal a mennyiben — szerinte „nincs kizárva *lehetősége*, sőt nagyon valószínű, hogy a természetüknél fogva nomád baskirok *régebben*, vagyis az ethnikai viszonyoknak csak a XV. században kezdődő szilárdulásáig, *csak az Urallal határos pusztaságot, nem pedig a hegységnek völgyeit lakták*", — vagyis röviden azt állítja, hogy a baskirok a XV. századig az Ural vagy Jaik folyó jobb partján laktak a hová mi a bessenyőket, majd a ghuzokat (úzokat, kunokat) helyezzük. Az Ural vagy Jaik folyása *nagyjában* hasonlít az Olthoz. Az Ural-hegység keleti oldalán fakad Vercho-Uralszk fölött és foly eleinte délnek, mint az Olt Csikban, Háromszékben. Orszknál nyugatra fordul, anélkül, hogy eleinte egy kissé északra is fordulna, mint az Olt szintén nyugatra fordultakor s végre Uralszknál déli irányt vesz, mint az Olt Szeben megyében, mielőtt a Vörös-

[1]) Vámbéry, A magyarság keletkezése és gyarapodása 110. l.

torony-szoroson Magyarországot elhagyná s mintegy 60 mérföldnyi folyás után Jurjefnél a Kaspi-tengerbe szakad. Majdnem Uralszkig a jobb part hegyes, halmos vidék, a hol még most is baskirok laknak, a bal part mezőség, Steppe: most a kirgizek pusztája — Uralszktól lefelé mind a két part puszta, mezőség. Vámbéry már most a „Török faj“ czímű munkájában azt állítja, hogy „az első arab utazók . . . . . a baskirokat az Ural *alsó folyásánál*, tehát a pusztaságon találták,“ de mint az általunk is idézett ez írókból kitünik: ők semmi ilyesfélét nem mondanak, az Ural *alsó folyásáról* egy szót sem szólnak. „De“ — hivatkozik tovább Vámbéry — „támogatja e felfogást Rubruquis s Plan Carpin állítása, mennyiben az előbbi azt beszéli, hogy az Ettilia, (Etil, Volga) folyótól 12 napi utazás után a *Jajik mellett* ért baskirokhoz, a kik kivétel nélkül pásztorok, nincsenek sem városaik, sem váraik, vagyis nomádok, a kik *nem a hegyes vidéket, hanem a pusztaságot választják magoknak tanyául.*“ [1]) Nehéz érteni, mit keres Vámbéry e szavaiban Plan Carpin neve, kitől nem idéz semmit, nem is mond a kérdésbe vágót semmit; Rubruk ellenben egészen mást mond, mint a mit Vámbéry szájába ad. Két nappal kereszt felmagasztalása után — Szept. 16. — indult meg Rubruk a Volga mellől kelet felé s egy huzamban nyargalt mindenszentekig (nov. 1.) — s az egész földön, melyen keresztül mentek a *cangalok, kun rokonság*, laktak. *Északra* tőlük esett Nagy-Bulgária, délre pedig a Kaspi-tenger. Szeptember 28-án „invenimus — írja — magnum flumen Jagaf, et venit *ab aquilone* de terra Pascatur“. „A nagy Jaik folyóra bukkantunk, mely északról a Pascatur-földről jő.“ Rubruk, tekintve kiinduló pontját az útirányokat az 50. szélességi fok alatt lépte át — Peschel

[1]) Vámbéry. A török faj 593. l.

Oskár véleménye szerint — a Jaikot, tehát mintegy 20 mérföldre Uralszk alatt! *Azt* említi, hogy Pascatur-föld lakói pásztorok, nincsenek városaik, de *nem mondja*, hogy a Jaik mellett találta őket; azt sem mondja, hogy a pusztaságot választják lakóhelyül, nem a hegységet, különben a mit tud róluk — *hallotta* a dominicanusoktól, kik náluk jártak még a tatárfutás előtt, mint már feljebb is érintém; se baskirt, se baskir földet tehát maga sohasem látott s igazán nem tudom, honnan olvasta ki, honnan vehette Vámbéry ellenkező állításait? [1])

Rubruk is említi, hogy a baskir Nagy-Bulgáriától, — melynek fekvése nem kétséges — keletre lakik, a minthogy már Abu Rihan 1030-iki térképén is a volgamelléki bolgároktól keletre vannak a baskirok. Több, mint negyedfélszáz év után az orosz birodalom legrégibb hivatalos földrajza, 1627-ben szint ezt erősíti meg a baskirok lakóhelyéről, mondván: „a Bjelaja torkolatától felfelé az Ufa folyó mindkét partján, az Ural-hegyekig élnek a baskirok kik mézzel, hallal, vaddal táplálkoznak és szántóföldeik nincsenek“.[2]) Rycskoff Péter, ki az orenburgi kormányzóságnál hivatalos adatok felhasználásával írt, beszéli, hogy mikor a baskirok, Kazán elfoglalása után (1553.) három évvel az oroszoknak meghódoltak, a Kamán túl, s a Bjelaja körül laktak, s ugyancsak ott laktak, kissé keletre az Uralba és azon túl terjeszkedve, a XVIII. század derekán is, mikor Rycskoff Péter említett művét írta.[3]) Világos ezekből, hogy a baskirok nagyja, mióta ismerjük őket, mindig ott lakott a hol most, s mikor Vámbéry — Klapproth, Gmelin, Levsin

[1]) Rubruk i. h. IV. 274. kk. ll. Peschel O. i. h. XX. 189. l.

[2]) Lelewel, Geographie du moyen âge III. 203. Szamota J. Orosz, szerb, bolgár kútfők néhány magyar vonatkozású adata Századok, 1892. 374. l.

[3]) Rycskoff Péter i. h. I. 66. kk. ll.

újabbkori utazókra hivatkozva azt állítja, hogy a baskirok a *mult század elején* a Jaik alsó folyásánál laktak, „a XVII. század végén és a XVIII. elején, mint nomádok, még az Emba és Ural folyók közt elterülő fensikon barangoltak“ — teljesen téves vagy túlhajtott, nem egészen szabatos adatokat reproducál.[1])

Különösen a mi Klapproth mondását illeti, melyre Vámbéry hivatkozik (Asia Polyglotta 220. l.), hogy a baskirok a mult század elején az Alsó-Jaik vidékén laktak s néha keletre az Aral-tóig terjeszkedtek, ez, úgy látszik, csak kritikátlan visszhangja a *baskirok*, vagyis talán helyesebben a közéjök települt s nyelvüket törökre változtató *tatárok közt* keringő mondáknak, melyeket Rycskoffnál olvasunk.

[1]) Vámbéry i. h. 594. l. Ugyanott idézi Gmelint, „hogy egy kerületet, melyet ma kirgizek laknak, régebben baskirok hagytak el!“ a mi a kérdésre nézve, ha igaz volna is, épen nem döntő; valamint nem döntő az sem, mit valamivel előbb — u. o. 593. l. — mond, hogy „nomad voltuk“ — mit senkisem von kétségbe — „kitünik“, hogy Dsingisz khan seregéhez csatlakoztak, mit Julian elbeszélése is igazol. Levsin, kire szintén hivatkozik, 1832-ben megjelent, s 1840-ben De Pigny által francziára fordított ily czimű művében: Description des hordes et des Steppes de Kirghiz-Kazaks Paris, 1840. 145. l., csak annyit mond „à la fin du XVII. et même dans les premières années du XVIII., les Baschkirs erraient en nomades entre les parties élevées de l'Oural et de l'Emba, tandis que les Kalmouks étaient établis entre leurs embouchures“. Ez állításának igazolására hivatkozik Kirilof orosz államtanácsos, Orenburg alapítójának egy 1734-ben kelt jelentése következő szavaira: „Khan des Kalmouks nomades aux environs de l'Emba et du Jaik“, melyek csak a *kalmukokról* mondottakat igazolhatják; azt tehát hogy a *baskirok* a Jaik *alsó folyásánál* laktak, Levsin nem is mondja, hogy az Uraltól *délre* bolyongtak, mondja, de nem igazolja s erre vonatkozó szavai, úgy látszik, nem egyéb, mint Klapproth véleményének meggondolás nélkül való ismétlése.

Aldar, egyik legelőbbkelő baskir főnök, ki az oroszok ellen 1707 és 1708-ban kitört és amnestiával lecsillapított baskir felkelésnek vezére volt, beszélé, hogy régente, még az *orosz* uralom *előtt*, a nogaj-tatár és baskir egy nemzet volt és a siberiai határon lakott; a szibériai khanok dúlása elől azonban onnét elmenekült és szétoszlott úgy, hogy egy részük a Jaik innenső partjára, mások a Volgán túlra a pusztába huzódtak s ott telepedtek le. A mostani — Aldar idejebeli — baskirok, *kiket akkor még nogajoknak hívtak*, régi lakhelyükön akartak maradni, de fejedelmeik teljesen kifosztották őket, úgy, hogy alig tudtak halászatból, vadászatból megélni s akkor kapták a nogájoktól, kik tőlük elváltak, a baskirt, vagyis „nagy farkas“ vagy „tolvaj“ csúfnevet. E zavaros beszéd alaptalanságát — melyet Rycskoff is vagy tudatlanságnak vagy annak tulajdonít, hogy a baskirok, mint mohamedánok, a hitsorsos nogaj-tatárokkal egy származásúak szeretnének lenni — eléggé kimutatják a jelen fejtegetésemben idézett történeti források; egyébiránt Aldar ez elbeszéléséből is kitünik, hogy a tulajdonképeni baskirok régi lakhelyüket el nem hagyták, hanem ott maradtak, a hol az előtt volt, a Kama és Bjelaja vidékén. Ezt bizonyítja a baskiroktól valamivel később vett elbeszélés is, — szintén Rycskoffnál,[1]) — sőt magát Vámbéryt is oly kevéssé győzik meg az adatok, melyekkel azt törekedett vitatni, hogy a baskirok régebben *déli vidékeken*, az Alsó-Jaik körüli pusztaságban laktak, hogy a baskirokról való fejtegetésének végén, a török fajról írt, már idéztem művében teljes bizonyossággal kimondhatni véli, hogy „a baskirok, a história bizonyítása szerint,

[1]) Ryeskoff Péter i. h. 65-67. ll. A nogajtatárok, kik a nogaj-nevet a XIII. században nyerték, a XVI. század elején csakugyan a Kaspi-tenger tájékától kezdve a Volgáig, Kamáig, Szibériáig terjeszkedtek. Karamsin i. h. VII. 185. l.

már *a X. század elején* mai hazájukban laktak". [1]) Mindennek ellenére íróink, egy-két kivétellel, arra, hogy a baskirok a történelmileg ismert őshazában visszamaradt magyarok: nem is gondoltak és gondolnak; s annak főoka az, hogy ma, úgy szólván, a rokonság egyetlen ismertető jelének a nyelvet — azonosságát vagy hasonlatosságát — tekintik; a baskirok pedig, kiknek nyelvéről a XII. század derekán Edriszi még tudta, hogy annyira más a *török* bessenyők nyelvétől, mint az orosz, ma olyanforma nyelvet beszélnek, mint a kazani tatárok; [2]) csakhogy némely *sajátsággal,* melyekre *Vámbéry* utal, többek közt kiemelvén, hogy a baskirban „érvényben marad a *j* kezdő hang", — a mi a legrégibb magyarban is megvolt — „daczára annak, hogy a török nép e töredékét" — annak veszi Vámbéry a baskirt — „jobbról és balról oly törzs-rokonok környezték, kik a fönn említett hangot *ž*-nek ejtik ki." [3]) E mai nyelvből azonban, bármit mond is Vámbéry, nem következik a török eredet, mert számtalan példa, Oroszországban ép úgy, mint nálunk, mutatja, hogy népek nyelvüket megváltoztatják. Így, hogy épen a baskirokra illő példát hozzak fel, — a XIII—XIV. század fordulóján író byzanczi Pachymeresből (De Michaele Palaeologo V. 4.) tudjuk, hogy a XIII. század végéig az alanok, zichiak, gótok, oroszok a tatár szokásokat eltanulták, nyelvüket, ruhájukat is felvették. A kazani tatárok is eltatárosodott bolgárok, azért a votjákok a kazáni és sibériai törököket még máig is bygernek hívják és Rycskoff természetesnek találja a véleményt, hogy a baskirok, miután mohamedánokká lettek,

[1]) A török faj, 616. l.

[2]) Edriszi, Recueil VI. 437. l Reclus E. i. h. V. 753. l.

[3]) Vámbéry, A magyarok eredete 134. l. n. 6, 158. l. A török faj, 606, 615. ll. Baskir szerelmi dalok, Nyelvtud. Közlemények XVII. 327, 328. ll.

vették fel a tatár nyelvet, mi Oroszországban sokszor megtörtént [1]) s bár Vámbéry *magáévá teszi* Ahlquist *mondását* a baskirokról: „hogy még kevés évszázaddal azelőtt állítólag valami finn- vagy magyar-félék, és hogy magányos, nomád életök folyamában eltatárosodtak, azt csak az hiheti, a kinek nincs arról fogalma, hogy mily nehezére esik valamely nemzetnek vagy csak nagyobb csoport embernek is nyelvét s nemzetiségét megváltoztatnia“: [2]) *mégis félti* a baskirokat az eloroszodástól s már a következő lapon [3]) a mescserekről és tepterekről mondja, hogy az ugor fajnak félreismerhetetlen nyomait viselik magukon, de — „túlnyomó számuk a török nyelvet beszéli és török szokásokat vett fel“. Még sem oly képtelen dolog tehát a feltevés, hogy valami nép nyelvét megváltoztassa s ehhez — hogy a Munkácsi Bernát közléséről: tatárrá lett osztjákokról, vogulokról ne is szóljak [4]) — hozzáadhatjuk a magyarországi kunok példáját, kiknek török voltát legkevésbbé Vámbéry vonja kétségbe s a kik régi nyelvüket elfeledték és teljesen beleolvadtak a magyarságba.

A népek eredetéről még a nyelvnél is néha hatalmasabban tanuskodik physicumok és jellemük. Maga Vámbéry kijelenti, hogy: „a baskirok az ugor faj-jelleg félreismerhetetlen nyomait tüntetik fel“, de azért mégis az olasz Sommiervel, az orosz Iuferoffal tart, kik határozottan a török-tatár eredet mellett szállnak síkra. Nem tudom, Somnier és Iuferoff láttak-e magyart s Vámbéry látott-e eleven

[1]) Rycskoff Péter i. h. 47. l. Klapproth, Asia Polyglotta 222. l. Mikor Vasziljevics Iván orosz czár 1478-ban bevette s ideiglenesen birta Kazárt, a „bolgárok ura“ czímet vette fel. Karamsin i. h. VI. 227. l.

[2]) A török faj 616. l.

[3]) A török faj 609, 618. ll.

[4]) Munkácsi Bernát, A vogul nép ősi hitvilága, Nyelvtud. Közlemények XXIX. 162. l.

baskirt? de Ujfalvy Károly, a ki törzsökös magyar, látott magyart, látott és vizsgált baskirt, s azt találta, hogy az Uralban lakó — legtisztább, vagyis legkevésbbé vegyült — baskirok nagyon hasonlítanak a székelyekre: az urali kozákok pedig, kik 1849-ben itt nálunk jártak, a magyarokat baskiroknak nevezték.[1]) A baskirok jelleméről, Iuferoff és Ujfalvy K. adatai nyomán, így nyilatkozik Török Aurél, a neves anthropologus: „A baskir egyáltalában büszke, egykedvű és renyhe természetű; kedélye búskomoly s ez utóbbi tekintetben ellentéte a kirghiznek, a ki folytonosan víg. A baskir, ha énekel is, mindig mélabús dalai vannak. Nevezetes, hogy a baskir eme búskomoly jelleme daczára a tánczot igen kedveli; a baskir táncza igen jellemző, a mennyiben ő táncz közben majdnem mindig egy helyen marad, akár forogjon, akár hoppot ugorjon. Ebben a tekintetben is tökéletes ellentétben áll vele a kirghiz, a ki nem tánczol s a ki a tánczot, mint valami becstelen dolgot, megveti“ és hozzá teszi, hogy „a kirghizek a baskirokat istiakoknak, azaz osztjákoknak nevezik“.[2]) Vámbéry kiemeli, hogy a baskir vendégszerető, nincs benne meg a kirghiz ravaszsága s bűnei közt legnagyobb szerepet a lólopás játszik és dalaiban: „a Kama, Szakmár és Cseremsán mellett lakó baskir a Duna és Tisza mellett élő *közeli törzs-rokonaival* (Vámbéry beszél így!) a költői fordulatokban és bizonyos metaphorák használatában megegyezik“.[3]) E vonásokhoz, melyeknek mindegyike a magyarra

[1]) Ujfalvy Károly levele Mainofhoz (Russische Revue XI. 472. l.) és Ujfalvy K. utazása, írta Ujfalvy-Bourdon Mária, a magyar fordításban a 627. l.: „Nem tulzás, ha őket a magyarok rokonainak tartjuk“. Reclus E. i. h. V. 754. l.

[2]) Anthropologiai füzetek I. 67. kk. ll., 105. l.

[3]) A török faj 606–608. l. Baskir szerelmi dalok i. h. XVII. 330. l. A baskir kereskedők becsületességét kiemeli Ujfalvyné is, i. h. 76. l.

emlékeztet, még hozzá adhatjuk, hogy a katonaságnál — legalább 1877-ben még — különösen a huszárokhoz és ulánusokhoz osztták be a baskirt [1]) s mikor a mult század közepén kezdték a baskir földön a bányákat művelni, de a bányák berendezésére, épületekre, szénégetésre sok fa kellett, a baskir pedig féltékenyen őrizte földjét s a mi azzal járt, az erdőt, méhtenyésztést: hizelgéssel, jó bánással nyerték meg az oroszok, úgy hogy nemcsak nehézségeket nem támasztott a bányaművelés ellen, hanem még kezükre is járt és munkájukat támogatta. [2]) Nemde magyar vonás ez is? Szóval, lehet mondani, hogy a mit csak tudunk a baskir népről: az mind támogatja és semmi sem dönti meg a *történetirók* tanuságát, hogy a baskir egy nemzet volt a magyarral s azért csak igazat adhatunk Török Aurélnak, mikor fentidézett értekezése végén felkiált: „Tehát Baskiriába — nem máshová — kell utaznia, ki keleti rokonainkat fel akarja keresni!“ [3]) Csakhogy — tegyük hozzá — törzsökös magyarnak, ne csak olyannak, ki talán Magyarországon született, magyarul is beszél, kell lenni annak, ki oda utazik, hogy legyen meg benne az igazi magyar természet, igazi magyar érzés s így a magyar folklore nyilvánulását a baskirokban megtalálja, felismerje. [4])

[1]) Die Völker Russlands, Petermann, Mitth. XXIII. 147, 148. ll.

[2]) Rycskoff Péter i. h. II. 177. l.

[3]) Anthropologiai füzetek i. h. 206. l.

[4]) Munkánkat már bevégeztük, átment az akadémiai birálaton s ép sajtó alá akartuk adni, mikor megjelent Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazásának I. kötete, melyben — mint már e dolgozat 19. jegyzetében emlitők — dr. Jankó János sokban hasonló nézeteket fejteget; emliti, hogy Bezszonov 2000 baskir helynevet gyűjtött össze, melyek közt ilyének is vannak: Varjas, Tuba, Csik, tau — a tavak neve után — és joros = járás, és kijelenti (i. h. 625. l.), örömmel irjuk le szavait: „Ezt a területet kell tehát tökéletesen megismernünk, alaposan kikutatnunk, mert innen indithatjuk meg a további nyomozásokat“.

MUTATÓ.[1]

[1] Jelen mutató nem tartalmaz minden nevet és tárgyat, hanem csak azt, a minek gyorsabb megtalálása egy vagy más szempontból az olvasóra nézve, véleményünk szerint, kivánatos lehetne.

T.

U.

FIGYELMEZTETÉS.

Elnézésből a Liutpold (Liutbold), Liutprand (Liudprand), Liutward nevek elbeszélésünkben egy-kéthelytt a régebben használt Luitpold-, Luitprand-, Luitward-formában fordulnak még elő; ezt tehát javitsa ki — kérjük — gondolatban a gyes olvasó.

P. Gy.

